

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
“ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ” ЖАМОАТ ФОНДИ

ТАРИХНИНГ НОМАЪЛУМ САҲИФАЛАРИ

*Илмий ахборот ва мақолалар
Хужжат ва материаллар
Хотиралар*

Еттинчи китоб

Тошкент ислом университети
нашриёт-маъбаа бирлашмаси
Тошкент – 2018

КБК: 63.3(5Ў)

УЎК: 94(575.1)

Т 24

Тарихнинг номаълум саҳифалари [Матн] : илмий ахборот ва мақолалар, ҳужжат ва материаллар, хотиралар / тузувчи Б. Ҳасанов. - Тошкент : Тошкент ислом университети, 2018. – 204 б.

КБК: 63.3(5Ў)

Таҳрир ҳайъати:

Б.Ҳасанов, Н.Каримов,
С.Аҳмедов, М.Зикруллаев, Б.Ирзаев

Масъул муҳаррир:

Бахтиёр Ҳасанов – *тарих фанлари доктори*

Тақризчилар:

Саидакбар Агзамходжаев – *тарих фанлари доктори, профессор*
Замира Имонходжаева – *тарих фанлари доктори*

Мазкур китоб “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи ва “Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди томонидан тайёрланган даврий тўпламнинг 7- китобидир. Унда Ўзбекистон тарихининг мустамлақа ва тоталитар тузум даврида рўй берган, аммо тарихчи олимлар томонидан кам ўрганилган муҳим масалаларга оид илмий ахборот ва мақолалар, ҳужжат ва материаллар, шунингдек, ўз тақдирида мураккаб тарихий даврнинг фожиали воқеаларини ифодалаган шахслар ҳақидаги хотиралар ўрин олган.

Китобда музей илмий жамоаси томонидан тайёрланаётган “1937-1938 йилларда Ўзбекистондаги “Катта қирғин” (энциклопедия, I қисм)” лойиҳаси доирасида амалга оширилган изланишларга кенг ўрин берилди. Китоб Ўзбекистон тарихининг мустамлақачилик даври билан шуғулланувчи тарихчи, адабиётшунос, файласуф ва юрист олимлар, аспирантлар ҳамда олий ўқув юртлири тарих факультетларининг талабаларига мўлжалланган.

ISBN 978-9943-4964-4-6

© Тошкент ислом университети
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018

ИЛМИЙ АХБОРОТ ВА МАҚОЛАЛАР

Бахтиёр ҲАСАНОВ,
тарих фанлари доктори

АЗИМЖОН ШАРИПОВ КИМ ЭДИ

Бухоро жадидлари вакили Азимжон Шарипов 1881 йил Бухоро шаҳрида зиёлий оиласида таваллуд топган. Унинг отаси Шарифжон махдум Бухоро мадрасаларидан бирида мударрис бўлиши билан бир қаторда соатсозлик хунари билан ҳам шуғулланар эди. Азимжон Шарипов мадрасада Аминжон махдум Зиёвуддинов билан бирга таълим олганлар ва талабалик йилларида бошқа маърифатпарвар ёшлар қаторида Бухоро жадидлари сафига кўшилган эдилар. Улар Бухоро амирлигида эски бошқарув усулларини ислоҳ қилиш ва янги замонавий бошқарувни жорий этишга интиладилар. Бироқ, Бухоро жадидларининг бу ҳаракати амир ва унинг тарафдорлари томонидан жиддий қаршиликка учради. Натижада кўплаб “Ёш бухороликлар” партияси аъзолари мамлакатдан бадарға қилинади. Улар Бухорода амирлик тузумини ағдариш учун совет давлати билан ҳамкорлик қилишга киришади. Советлар фақатгина ўз мақсадлари йўлида Бухорода амирлик тузумини ағдариб ташлашни ният қилган эдилар.

Азимжон Шарипов Бухорода амирлик тузумининг ағдарилиши билан 1920-21 йилларда Бухоро Халқ Республикасининг Адлия нозирлигида библиотека бошлиғи, 1921-22 йилларда Бухоро суд

*Азимжон Шариповнинг
фарзандлари*

тизими бошқармасида раҳбар, 1922-23 йилларда БХР Адлия Нозирининг ўринбосари ва 1923-24 йилларда Адлия Нозири бўлиб ишлайди. 1924-25 йиллар БХСР тугатилиши жараёнида Азимжон Шарипов Қозилар кенгашига аъзо бўлган ва 1925-27 йилларда Бухоро округи шариат қозиси лавозимида ишлаган. Ҳокимият тўлиқ советлаштирилиши билан диний суд тизимлари бутунлай тугатилди. Натижада 1927-28 йилларда Азимжон Шарипов ишсиз қолди. У 1928 йилда Тошкент шаҳрига кўчиб келади. Азимжон Шариповнинг уйида бухоролик жадидлардан

Муҳиддин махзум (Рафъат), Охунжон махдум Абдусайд, Қори Боситлар, Тошкентда яшовчи собиқ “Ёш бухороликлар”дан Аминжон махзум Зиявуддинов, Башрулла Хўжаев, Самиг Зода ва Мукамил Бурхоновлар тез-тез меҳмон бўлиб турар эдилар.

1937 йил июл ойининг бошида ЎзССР ИИХК ўринбосари фуқаро Азимжон Шариповни қамоққа олиш тўғрисидаги қарорни тасдиқлади. Унга нисбатан ЎзССР ЖКнинг 66 моддаси I қисмини қўллаб, аксилинкилобий тарғибот олиб боришда айблайдилар.

1937 йил 11 июл куни Азимжон Шариповни қамоққа олиш тўғрисида ордер берилди. 1937 йил 13 июлда унга тегишли Тошкент шаҳри, Октябрь тумани, Сельмаш маҳалласи 28 уйда тинтув ўтказилди. Бу пайтда оддий газета киоски сотувчиси бўлган А.Шариповнинг уйдаги барча нарсалар ҳатто, очки футляри, қалам, резинка, 20 сўм пул ҳам рўйхатга олиниб, олиб кетилади. А.Шариповнинг анкетасида ёзилишича, бу пайтда унинг оиласи хотини Моҳидаврон хоним (34 ёш), қизлари Музавира (14 ёш), Моҳира (1 ёш), ўғиллари Ғиёс (18 ёш), Шаҳат (17 ёш), Ҳоди (11 ёш), Носир (7 ёш) ва Мансур (4 ёш)лардан иборат бўлган.

1937 йил 14 июл куни илк сўроқда ундан ўтмиши ва қариндошлари ҳақида маълумот талаб этилади. Собиқ БХСР ҳукумати аъзолари бўлган М.Бурхонов, Охунжон махдум Абдусайдов, Муҳиддин Мах-

сум Ҳакимов билан алоқаларини суриштиради. Энг асосий эътибор А.Шариповнинг дўсти А.Зиявуддиновнинг ўгли Германияда ўқиб келган Баҳовуддин Аминжоновга бориб тақалади.

1937 йил 17 июл куни имзолатилган сўроқ баённомаси асосан Баҳовуддин Аминжоновнинг 1927 йилдаги Самарқандга келгани, нима дегани-ю кимлар билан учрашганини сўрайдилар. А.Шарипов катта ҳаёт тажрибасига эга инсон эди. У Баҳовуддиннинг Германияда ҳеч қачон З.Валидий ва М.Чўқайлар билан учрашмагани, умуман унинг аксилсовет қарашларга эга эканлигини рад этади.

1937 йил 7 август куни сўроқда эса А.Шариповнинг ўзини аксилкилобий фаолиятда айблай бошлайдилар. У ўзига қўйилган айбловларни инкор этади.

1937 йил 15 августда А.Шариповнинг айблов баённомаси тасдиқланди. Унда Азимжон Шариповга немис жосуси Б.Аминжонов билан 1927 йилдан буён алоқада, германофил, мунтазам совет давлати ва ҳукуматига қарши ғояларни тарғиб этган, “батрақларга аввал ер беради, кейин кулоқ деб қамашади, советлар одамларга мислсиз кўп азоб-укубатлар келтирди” деган, каби айбловлар осилди. Унга ЎзССР ЖКнинг 66 моддаси I қисми қўлланди.

1937 йил 5 ноябрь куни ЎзССР НКВД қошидаги “учлик” томонидан А.Шарипов иши кўриб чиқилади. Судда у ўзига қўйилган барча айбларни инкор этади. “Учлик” унга қўйилган айбларнинг бирортаси ўз исботини топмаганига қарамай А.Шариповга 10 йил озодликдан маҳрум этиш жазосини қўллайди. Суд қароридида жазо муддати 1937 йил 14 июлдан ҳисобланади, деб белгиланди. Бироқ, унинг жазони қаерда ўтагани маълум эмас. 1990 йил 28 февралдаги ЎзССР прокуратурасининг қарори асосида А.Шарипов тўлиқ оқланди ва тоталитар тузум катагон сиёсатининг беайб жабрланувчиларидан бири эканлиги расман тан олинди.

Хулоса шуки, совет давлати олдида ҳам, ўз халқи олдида ҳам ҳеч бир айби бўлмаган бу инсон, жўжа бирдай жон оила, советлар мамлакатининг келажакдаги душманига айланиб қолиши эҳтимоли билан йўқ қилинганмикин? Лекин, унинг авлодлари йўқ бўлиб кетмади. Улар бугун эркин ва озод юртимизда истиқлол неъматларидан баҳраманддирлар.

ШОИРА ЗУЛФИЯНИНГ АКАСИ ЁКИ НОРМАТ ИСРОИЛОВНИНГ ФОЖИАЛИ ТАҚДИРИ

1937-1938 йиллардаги “Катта қирғин” даврида Ўзбекистонда қарийб бирор хонадон бўлмаганки, унда яшаган ва турмушнинг турли соҳаларида халол хизмат қилган кишилардан бири ҳибсга олиниб, йўқ қилиб юборилмаган бўлсин.

Шундайлардан бири Тошкент шахрининг Ўқчи кўчасида умргузаронлик қилган Исроил дегрезнинг хонадонидир.

Ушбу сатрлар муаллифи узок йиллар мобайнида Ҳамид Олимжон ҳаёти, ижоди ва адабий меросини ўрганиш билан шуғулланган адабиётшунос бўлганлигим туфайли забардаст шоирнинг сеvimли рафиқаси шоира Зулфия билан жуда кўп учрашиб суҳбатлашишга муяссар бўлганман. Лекин Зулфия на менга, на бошқа бирор олимжоншунос ёки зулфияшунос олимга ёки ўзи билан бирга “Саодат” журналида ҳамкорлик қилган адабий ходималар, ҳатто сирдош дугоналарига ҳам акасининг 1937 йилда, бошқа давлат ва партия арбоблари қатори, қатағон қилингани ҳақида оғиз очмаган. Зулфия ҳаёти ва ижодига бағишланган рисолаю мақолаларда ҳам акалари умуман тилга олинмаган. Фақат 1975 йилдагина Зулфия туғилган куннинг 60 йиллиги муносабати билан таниқли журналист Адҳам Акбаров шоира билан суҳбатлашиб, ундан Исмоил, Қодир, Нормат ва Аҳмад деган акалари бўлганлигини эшитган. Ва у “Зулфия” (1975) китобчасида шу ҳақида маълумот берган.

“Мен, - деган экан Зулфия журналист билан мулоқоти чоғида, - ҳаётимда рўй берган кўп воқеалар учун акаларим олдида қарздорман. Улар менинг катта ёшдаги ўртоқларим, дилкаш дўстларим бўлиб, дилимдаги энг эзгу ўйларни уларга айтардим. Нормат акамнинг дастлабки шеърларимни бошқаларга қандай қувонч билан кўрсатгани асло ёдимдан чиқмайди. У менга жуда ишонар, менинг илк кичкина ютуқларимдан ҳам қувонар ва бу ҳол менга куч бағишлаб, менда тўғри йўлни тавлаганимга ишонч уйғотар эди”.

Зулфия акаларининг, хусусан, Нормат акасининг кейинги тақдири тўғрисида бошқа ҳеч кимга ҳеч нарса демай яшади.

Ўтган асрнинг 80-йилларида бир гуруҳ журналистлар КПБнинг темир сандиқларида димикиб ётган ҳужжатлар билан танишиш имконига эга бўлганлар. Улар орасида истеъдодли журналист Ислом Усмонов бўлган. Унга бошқа партия, жамоат ва маданият арбоблари қаторида Нормат Исроиловнинг “жиной иши” билан ҳам танишиш имконияти берилди. Ислом Усмонов дастлаб ёшлар газетасида, кейин “Қатагон курбонлари” (1992) китобида “Тухма” сарлавҳали каттагина мақолани эълон қилиб, газетхонларни биринчи марта Зулфиянинг жабрдийда акаси Нормат Исроилов ва унинг фожиали тақдири билан таништирди.

“Нормат Исроилов..., - деб бошланган унинг мақоласи...

Жабрдийда юртдошлардан бирининг “архив жиноят иши”ни илк бор кўлига олган одам, шаксиз-шубҳасиз, қаттиқ ҳаяжонга тушади. Нормат Исроиловнинг “дело”сини кўлига олган Ислом Усмонов ҳам шундай ҳолатга тушган. У “жиной-архив иши”даги “Нормат Исроилов” сўзларини ўқигач, кўзларидан тўкилган ёшларни артиб ва бир оз нафас олиб, ўзига келиб, кейин давом этиб, ёзган: - Сўнг шошилиб, унга тааллуқли бошқа маълумотларга кўз югуртираман: 1904 йилда Тошкентда туғилган, касби – косиб, рўзнома тарқатувчи, дўконда хизматчи, ноҳия комсомол кўмитасида бўлим мудир бўлган. Москвадаги Шарқ меҳнаткашларининг коммунистик дорилфунуни талабаси, ВКП(б) сафига пойтахтнинг Красная Пресня ноҳия партия кўмитасида ўтган, Андижон вилоят партия кўмитасининг йўриқчиси. Ўзбекистон КП Марказий Кўмитасининг бўлим мудир, Хоразм вилояти партия кўмитасининг саркотиби...”

Ислом Усмонов келтирган бу маълумотлар Нормат Исроиловнинг ўша пайтда Ўзбекистон компартияси Марказий Комитети ҳузуридаги Партия тарихи институти деб аталган муассаса архивидаги шахсий “дело”сидан олинган.

Орадан бир неча йил ўтгач, камина ҳам ҳозирда Ўзбекистон Президенти Девони архиви деб аталаётган ҳужжатхонадаги Н.Исроиловнинг шахсий “дело”си билан танишишга муваффақ бўлганман. Бу “дело”да Н.Исроиловнинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига ойдинлик киритадиган иккита ҳужжат бўлиб, улардан бири “Кадрларни ҳисобга олиш шахсий варақаси” ва иккинчиси “Тавсифнома” (“Характеристика”) эди. “Шахсий варақа”да Н.Исроиловнинг ота-онаси ҳунармандлар табақасидан эканлиги,

Октябрь тўнтаришигача ва ундан кейин ҳам дегрез бўлганлиги, ижтимоий келиб чиқиши – хизматчи, партияга 1926 йилда аъзо бўлганлиги, 1913-1917 йилларда эски мактабда, 1925-1929 йилларда эса Шарқ халқларининг коммунистик университетида таҳсил олганлиги, маълумотининг эса қуйи (!) эканлиги қайд этилган. Мен “шахсий варақа”даги бу сўнгги маълумотни ўқиб, ғоят ажабландим. Наҳотки, Москвадаги коммунистик университетда 4 йил ўқиб, уни тугатган одам қуйи маълумотли киши ҳисобланса?! Наҳотки, шу университетда талабаларга берилган сиёсий билим ҳам Н.Исроиловнинг эски мактабда олган билимини бир оз бўлса-да, тўлдирмаган, бойитмаган бўлса?!.

Яна шу хужжатдан аён бўлишича, Н.Исроилов меҳнат фаолиятини 1916 йилда Тошкентдаги хусусий хунармандлик устахонасида дегрез шогирди сифатида бошлаган. 1919-1921 йилларда қайсидир нашриётда газета тарқатувчи ва аллақандай Ко-фу-се корхонасида папирос қоғозига тамаки ўровчи, 1921-1923 йилларда “Ҳаёт” артелида дегрез шогирди, 1923-1924 йилларда “Ўзбекторг” магазинида приказчик, 1924-1925 йилларда туман комсомол комитетида маданий-оқартув ва болалар бюросида мудир бўлиб хизмат қилган. Нормат Исроилов таржимаи ҳолининг худди шу томони раҳбар ташкилотларга маъқул бўлганлиги учун у Москвага ўқишга юборилган. 1929 йили Москвадаги нуфузли институтлардан бирини битирган Н.Исроилов ватанига қайтгач, ЎзКП(б)нинг Андижон округ бўлимига йўриқчи, Жалолқудуқ КП(б) туман бўлимига масъул котиб этиб юборилади. 1931 йили Тошкентга чақириб олиниб, ЎзКП(б) МК оммавий тарғибот бўлимига мудир этиб тасдиқланади. 1934 йили эса Хоразмга ЎзКП(б) округ комитетининг биринчи котиби этиб юборилади.

“Шахсий варақа” 1937 йил 2 июлда тўлдирилган бўлиб, ундан Н.Исроиловнинг Янги Урганчдаги округ комитети биносида рафикаси билан яшаганлиги маълум бўлади.

И.Усмонов Нормат Исроилов тақдири билан қизиқиб юрган кезларида қаламқаш дўстларидан унинг – “қуйи маълумотли” маҳбуснинг шоира Зулфияга ака бўлганлигини эшитиб, унинг уйига югуриб боради. Зулфия, ҳар доимдагидек, журналистни очиқ чехра билан қарши олади.

“Гап мавзуи Нормат ака хусусида бориши биланок, - деб эслаган Исломо Усмонов ўша учрашувни, - бизни жуда самимий, ўзбекона

очиқюзлик билан кутиб олган Зулфия опа алланечук маҳзун бўлиб қолади. Сезиб турибман, ўтмишдаги ғам-алам онлари унинг юрагини ҳамон тарк этмаган. Бир умр тарк этмаса керак.

- Биласизми, акамни биз жуда кам кўрардик, - дейди у (Зулфия – мух.) қўлидаги ҳужжатлар нусхасига қайта-қайта нигоҳ ташлар экан. – Унинг бемалол юргани, биров билан бамайлихотир чой ичиб, суҳбатлашганини асло эслай олмайман. Гоҳ Москва, гоҳ Андижон дейсизми, хуллас, уни партия қаерга йўллаган бўлса, шу ерда бўларди. Хоразмда ишлаган кезлари кечагидек ёдимда. У ҳар галгидек тиним нималигини билмасди. Бутун вужуди билан ишга киришганди. Чарчашни бутунлай унутганди. Шундай беҳаловат бир шароитда ягона фарзандидан ҳам айрилди. У эса бутун дард-аламини меҳнатдан олди... Ҳамон афсусдаманки, бизнинг Ҳамид Олимжон билан бўлган ниқоҳ тўйимизда қатнаша олмаганлар...”

Шоиранинг журналист билан суҳбатда айтган “Шундай беҳаловат бир шароитда ягона фарзандидан ҳам айрилди”, деган армонли сўзлари каминани ўйлантириб қўяди. Нормат ака қачон уйланган? Қачон фарзанд кўрган? Қандай беҳавловат бир шароитда ягона фарзандидан айрилган? Москвадалик пайтидами, Жалолкудук, Андижон ёки Урганчдами?... Афсуски, бугун бу саволларга жавоб бера оладиган бирор одам қолмаган.

И.Усмонов чин журналистларга хос ғайрат ва шижоат билан Н.Исроиловни кўрган ва билган кишиларни ахтариб, улардан бир нечасини топишга муваффақ бўлган. Аммо ола-говур даврларни бошидан кечириб, ҳадик туйғусидан қутула олмаган замондошлардан манглайига “халқ душмани” тамғаси босилган жабрдийдалар тўғрисида тайинли маълумотни олиш амри маҳол эди. Шунга қарамай, И.Усмонов меҳнат фахрийси Ориф Афзаловдан Н.Исроилов билан бирга Тошкентда “Бинокор” ёшлар ташкилотини тузганларини, бу ташкилотнинг ташаббуси билан киностудия биноси учун жой танлаганлари ва қурилиш ишларида жонбозлик кўрсатганларини, шунингдек, бу ишда Нормат аканинг Аҳмад деган укаси ҳам қатнашганлигини, уларнинг паранжини ташлаш кампаниясида четда турмаганларини, Москвага, ўқишга укаси Аҳмад билан жўнаб кетганлари ҳақидаги маълумотларни олган.

Зулфия “Ҳаёт варақларим” (1978) деган таржимаи ҳолида акалари тўғрисида фақат қуйидаги сўзларнигина ёзган, холос: “...Тўрт

**Нормат Исроиловинг 1937 йил 3 июлда тўлдирилган
шахсий варақаси**

17. Училиш этаплари: нет, 18. Иммет ли научные труды: нет

19. Был ли на границе: нет.

20. Выпускаемая работа с начала трудовой деятельности
/включая военную службу/.

1916 - 1919 пионер-ученик, Частная куст. мастерская г. Ташкент

1919-1921г. Газетч.-разносчик, Индустриальное и налив. предприятие, предприятие КС-ЛУ-СР гор. Ташкент;

1921-1923 пионер-ученик, ортель "ХАЯТ" г. Ташкент;

1923-1924 Приказчик, магазин Уэбэкторга г. Ташкент;

1924-1925 Заведующий и культпрор, РК комсомола, г. Ташкент;

1925-1929 студент, Ком. Универс.Трудащого Востока, г.Москва;

1929-1930 Инструктор, Андижанский окружном КП/б/Уа, г.Андижан;

1930-1931 отвт. секретерь, Джалад-Кудуикского РК КП/б/Уа.,
г.Ташкент;

1931-1934г. Зав. агитмассовым отделом, ЦК КП/б/Уа. г.Ташкент;

с 1934 Первым секретерь Хорезмского Окружного КП/б/Уа.
г. Новый-Ургенч УэССР.

22. Участие в центральных, республиканских, краевых,
областных, окружных, городских выборах органах.

Место нахождения вы- борного органа	Наименование вы- борного органа	Из какой выбран	Сколько по со- ставу	Выборы	Время
Ташкент	Старгородской РК АКСМ Уа.	Член бс- ро РК		1924	1926
Ташкент	Окружном АКСМ Уа.	Член облас- ма АКСМУа.		1924	1926
Джалад-Кудуи	Редном КП/б/Уа.	Член бюро РК		1930	1931
Ташкент	ЦИК Советов УэССР	Член ЦИК IY и Y		1930	1936
Ташкент	ЦК КП/б/Уа.	Член бюро ЦК и канц. секретария- ты ЦК	У и VI VI и VII	1934	1934
Ташкент	ЦК КП/б/Уа.	Член ЦК		1934	
Ново-Ургенч	Хор. окружном КП/б/Уа.	член бюро П и Ш		1934	
Москва	ЦИК Советов СССР	член ЦИК	III	1935	1936

23. Знание иностранных языков и языков народов СССР
не знает

24. Участвовал ли в революционном движении и подвергался ли репрессиям за революционную деятельность до Октябрьской революции и с т.

25. Службы в армии:

а/ в составе армии нет

б/ в Ар. гвардии нет

в/ в РККА и с т. последняя высшая должность пролет после теоретической службы в Комвсв 2 мес. практич. воен. занятия в г. Москва.

26. Служил ли в вооруженных силах правительства и с т.

27. Отношение к военной службе в настоящее время:

1) снят с военного учета, 2) допризывник, 3) военнообязанный - рядового, младшего, среднего, старшего и высшего Подпол. состава. Должность, по которой состоит на учете военком поляя. Род войск пехота. Категория должности III 9

28. Какие имеет награды и поощрения после Октябрьской революции и с т.

29. Подвергался ли пертвейсезания за время пребывания в ЗАП/С/ и с т.

30. Привлекался ли к судебной ответственности и с т.

31. Семейное положение в момент заполнения анкеты знает ли наличие жены, отца, мать.

32. Домашний адрес: г. Н.Урванч, Хорезмского Округа, Округном XII/6/1а.

2 июля 1987г.

Личная подпись /подпись/

г. Хорезм
Ок. Округном
6/1а.

Подпись * Исраилова заверяет секретарь парткомит.
/подпись не разборчива/

2 июля 1987г.

КОПИЯ ВЕРНА:-

И.О.Зам. директоре Института
История партии при ЦК КП Уз.
по пертвезанию *И.О.Зам. директоре Института* /КАШИРИН/

Архивная копия

Х А Р А К Т Е Р И С Т И К А

На тов. ИСРАЙЛОВА Нормат -
первого секретаря Хорезмского окруж-
кома КП/б/Узбекистана.

Тов. ИСРАЙЛОВ Нормат - член партии с 1926 года,
и/б № 1360793, партийных взносов не имеет, в оппози-
ционных и антипартийных группировках не участвовал.

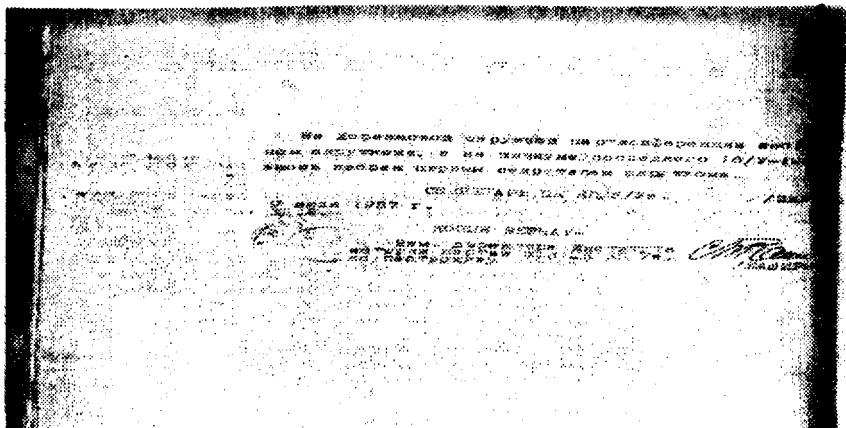
В 1929 году окончил Ком. Ун-т трудящихся Вос-
тока им. Сталина в Москве.

С 1929 г. непрерывно работает на партийной ра-
боте: инструктором Анджеванского Ол КП/б/Уз., secre-
тарем Девлал-Мудукского РК, зам. зав. агитмассовым
отделом ЦК КП/б/Уз., и с 1934 г. по настоящее время
первым секретарем Хорезмского окружного КП/б/Уз.
С работой справляется, обеспечивает политическое
руководство, проявляет бдительность и настойчивость
в проведении директив партии. Систематически ра-
ботает над повышением своего идейно-политического
уровня.

С 1930 г. избирался членом ЦКК Советов УзССР
IУ и V созывов. В 1935 г. избран членом ЦКК Советов
СССР VI созыва. В 1931 и в 1934 г. был избран членом
бюро ЦК и кандидатом секретариата ЦК КП/б/Уз. V и
VI созыва.

На УП в звании КП/б/Уз. в 1937г. избран членом
ЦК КП/б/Уз.

/см. на обороте/

Шоира шу йилларда “Саодат” журнали бош муҳаррири, Ўзбекистон Олий Совети депутати, Ўзбекистон КП МК аъзоси бўлганлиги учун ундан “тишини тишига қўйиб юриш” талаб этилганмикин? Ёки кўнгли тубидаги ғам ва алам чўғлари дафъатан гуркираб, бутун вужудини ёндириб юборганмикин, шу сўзларни ёзаётганида?..

Нима бўлса ҳам, Зулфия 80-йиллар арафасида ёзилган “Ҳаёт варақларим” деган таржимаи ҳолида ўзи ва оиласи ҳақидаги бора ҳақиқатни айтиш имконига эга бўлмаган. Шўро давлати сепган ҳадик уруғлари унинг қалбида ҳам униб-ўсиб гуллаб ётган бўлса ажаб эмас, ўшанда!..

Зулфия фақат 1991 йилда Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинганидан, мустақиллик пойдевори мустаҳкам эканлигига амин бўлганидан кейингина ўзи билан ўтмиш ўртасида турган қора пардани олиб ташлади. Содда, самимий, захматқаш, жабрдийда акаларини эслади. Нормат акасининг 1938 йил 8 октябрда Тошкентдаги қатлоҳлардан бирида ўқиб йиқилганини кўз олдига келтирди. “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи ташкил этилаётган кунларда музей экспозициясидан ўрин олиши учун қизи Хулқар Олимжонова орқали Нормат акасининг фотосуратини юборди. Хуллас, Зулфия ўтган “бахтли-саодатли йиллар”да чил-чил синган ҳаёти лавҳаларини хотира кўзгусида тиклай бошлади. Шу мураккаб руҳий жараённинг натижаси сифатида унинг “Хотирам синиклари” трагик руҳ билан

йўғрилган лирик достони майдонга келди. Шоира бу асариди томоғида тош бўлиб турган ярани шеърият наштари билан очиб ташлади.

*...Онам қўлларида муштдай тугунчак,
Тош шаҳарни кезар авахта излаб.
Авахта нечадир, зор она неча,
Нечалар яшарди замонни “сиз”лаб...*

Зулфия қалбидаги хотира синиқларини бирма-бир назардан ўтказар экан, уларнинг бирида жабрдийда акасининг темир панжара ортидаги сўниқ чехрасини кўргандек бўлади. Ва “дод” деб юборади:

*Ака, кўзингизда оташ бор эди,
Ака, жонингизда қуёш бор эди.
Султонликка лойиқ келбат, лаёқат,
Сардорники янглиз бардош бор эди.*

*...Акам, жоним акам, жондошим акам,
Олтмиш йил изимга қайтиб йиғлайин..
Бўзимда тош бўлган йўқловларимни
“Оҳ”ларим эритар – айтиб йиғлайин.*

Шоира бу ўтли сатрлардан сўнг бизни қийнаган саволларга жавоб бергандек бўлади. Биз-чи, биз “Жамият бегуноҳ қатағон қурбонларини ёд этиб, улар хотираси олдида таъзим бажо қилиб турган бир вақтда унинг – шоиранинг ўз акасини эслагани, ҳатто номини ҳам тилга олишга чўчигани сабаблари нимада?” деган саволга жавоб излаган эдик. Зулфия кейинги сатрларида шу саволга ҳам жавоб бериб ёзди:

*Сингилни “меҳрдан бино”, дейдилар,
Кўз ёшига етдимми меҳримнинг кучи?
Гуноҳсиз жонимнинг қотилларига
Ўқ қилиб отдимми нафратим, ўчим?*

Ўтган асрнинг 70 – 80-йилларида қатағон жабрдийдалари билан учрашган, улар бирга ишлаган, уларнинг инсоний ва ижтимоий қиёфаларига ойдинлик кирита оладиган замондошлари бўлган. Биз

шундай кишилар туфайли Нормат Исроиловнинг Хоразмда олиб борган фаолиятига оид айрим маълумотларга эгамиз. Ҳаттоки 1937-1938 йиллар матбуотида “халқ душманлари” бошига отилган тухмат тошлари орасидан ҳам ҳақиқат зарраларин ахтариб топиб, уларни мудхиш давр ғуборларидан тозаласак, “халқ душманлари”нинг чин инсон, жонкуяр раҳбар бўлганликлари кундек равшан бўлади.

“Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1937 йилдаги сонларидан бирида босилган тухматномалардан бири “Исроилов раҳбарлигидаги буржуа миллатчилари” деб номланган. Бу тухматномадан маълум бўлишича, Қўшқўпир туман партия комитети котибининг ўринбосари Исроилова фамилияли аёл шўро тузумига қарши унсурлар билан алоқада бўлганликда айбланиб, партиядан ўчирилган экан (Маълумки, НКВД ходимлари партиядан ўчирилган кишини 1937 йилда оёғини ерга теккизмасдан, тўппа-тўғри қамоққа олиб бориб ташлайверишган). Масаланинг моҳиятини ўрганган Н.Исроилов шу бечора аёлни партиядо қолдириб, Манғит шаҳридаги масъул бир лавозимга тайинлаган экан.

“Комсомолец Узбекистана” газетасининг 1988 йил 28 ноябрдаги сонидо “Мени қандай қатағон қилишган?” сарлавҳали мақола босилган. Мақола муаллифи Иван Асриевнинг Н.Исроилов билан бирга ишлаганидан хабар топган И.Усмонов дарҳол уни кидириб топиб, ундан шоиранинг акаси ҳақида муҳим маълумотларни олган.

“Мен, - деган экан И.Асриев журналистга, - 30-йилларнинг бошларида Ўзбекистон ёшлар ташкилоти Марказий Комитетининг биринчи котиби Исроил Ортиқовнинг топшириғи билан Хоразмда пионерлик (кашшофлик) ишларини ташкил этишга жалб қилинган эдим. Бир неча йил ишлаб, воҳанинг ўзига хос хусусиятлари билан яқиндан танишиб олдим. Тез-тез узоқ туманларга бориб, жойларда ишнинг қандай ташкил этилгани билан қизиқдим. Вилоятда пионер лагерлари ташкил қилинди. Болалар дам олиш зоналари мактаб ўқувчиларини қабул қила бошлади. Н.Исроилов вилоят партия комитетининг биринчи котиби этиб сайлангач, бу ҳаракат яна ҳам жонланди...”

И.Усмоновнинг И.Асриевдан олган маълумотлари орасида биз учун энг қимматлиси Н.Исроиловнинг оиласига оид. “У, - деган И.Асриев, - гўзал рафиқаси ва тўрт-беш ёшлардаги қизчаси билан

келган эди. Биз улар билан ён қўшни бўлиб турардик. Ниҳоятда одамохун ва дилкаш киши эди”.

Агар И.Асриевнинг хотираларини 1934-1935 йилларга оид деб ҳисобласак, Н.Исроиловнинг қизчаси тахминан 1930 йилда туғилган, отаси Нормат ака эса 1928-1929 йилларда Москвада ўқиган кезларида ўша ердаги рус қизларидан бирига уйланган бўлиб чиқади.

Нормат Исроилов нафақат Хоразм округ партия ташкилотининг раҳбари, Ўзбекистон компартияси Марказий комитетининг биринчи котиби Акмал Икромовнинг маслакдоши, балки у билан қўшни маҳаллада яшаган, унинг ишончли кишиларидан бири ҳам эди. Буни НКВД ходимлари жуда яхши билаганлар. Шу сабабли СССР НКВД томонидан Сталинга тасдиқлаш учун тақдим қилинган маҳкумлар рўйхатида Н.Исроилов ҳам бўлган.

1937 йил июнида Ўзбекистон компартияси МКнинг пленуми бўлиб ўтган. ВКП(б) МК вакили Андреев раҳбарлигида ўтган пленумда Акмал Икромов партиядан ўчирилган. Пленум тугагач, асоратда қолган Исроилов Тошкентда тўхтамай, тўппа-тўғри Урганчга учмоқчи бўлади. Аммо Марказкомдаги масъул ходимлардан бири унга Қримга бориб хордиқ олиши учун йўлнома ҳам, самолёт чиптаси ҳам олинганини айтади. Н.Исроилов Ўқчидаги ота-онасининг ҳовлисига бориб, улар билан шоша-пиша хайрлашди-да, аэропортга чиқиб, Қримга қараб учади.

У самолётда уча туриб нималарни ўйладийкин?.. Албатта, Акмал Икромовнинг партиядан ўчирилгани сабабларини, ўзининг ҳам тақдирини, жондан азиз қизалоғини, гўзал рафиқасини, уларни кутаётган нохуш кунларни ўйлаган бўлиши табиий. Шундай ўйлар оғушида учаётган Н. Исроилов Қримга қандай учиб келганини ҳам билмай қолгани аниқ. Самолётдан тушаётганида уни кимлардир кутиб турганини кўрган. Улар трапдан тушган округ партия комитетининг биринчи котиби билан кўришиб ўтирмай, дарҳол кўлидаги жомадончасини олиб, икки кўлига кишан солганлар-да, ўн беш-йигирма кадам нарида мунтазир бўлиб турган қора машина томон етаклаб кетишган. Шу кун унинг ёруғ дунёдаги ҳаётига нуқта қўйилган.

Қўп ўтмай, “ҳалқ душмани”нинг “Ташсельмаш” заводида ишлаётган икки акаси партиядан ўчирилиб, ишдан ҳайдалади.

Қўни-қўшнилар Исроиловлар хонадонини четлаб ўтадиган бўлишади.

Зулфия 1935 йили Ҳамид Олимжонга турмушга чиққан, 1937 йил январда унинг ва Зулфиянинг Хулкар деган қизи – илк фарзанди туғилган, шеърлари ва шеъррий тўпламлари билан танила бошлаган – шоира ҳаётининг бахтли кунлари ана шу тарих фонида кечаётган эди...

Орадан қанча сувлар оқиб ўтади.

Зулфия ўзбек халқининг сеvimли шоираси, ўзбек хотин-қизлари журнали бош муҳаррири, Ўзбекистон Олий Совети депутати, турлитуман орден ва мукофотлар соҳибаси, тинчлик учун кураш, Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчиларининг ҳамкорлик уюшмалари қатнашчиси сифатида мислсиз даражада юксак поғонага кўтарилди.

Шундай кунларнинг бирида унинг қабулига озгингина бир йигит кириб келади. У бобосининг 95 йиллиги муносабати билан Бокуда ўтказилган юбилей ташкилотчиларидан бири, Зулфия ҳурмат қилган озар аёлларидан бири Азизахонимдан хат олиб келган экан. Хатда Ғафур Ғулумнинг 1930 йили Озарбайжон радиосига берган интервьюсида Саид Ризо Ализоданинг Ўзбекистонда дорилфунун очиш керак, деган сўзларини, “Биринчи йил” деган дарслигини эслаб ўтган экан. Хатни олиб келувчи киши эса шу Ализоданинг невараси экан. Зулфия у билан суҳбатлашар экан, Ҳамид Олимжоннинг Самарқанддаги педакадемияда ўқигани, Ализоданинг форс тилидан дарс бергани ҳақидаги хотираларини эшитганини эслайди. Суҳбат қовушиб кетади. Ализоданинг невараси шоирага бобосининг қатағон этилиб, Владимир магистрлида қамоқ муддатини ўтказгани, ўша ерда вафот этиб, қамоқхона ёнидаги қабристонга кўмилгани, бу воқеадан хабар топиб, Владимир шаҳрига бир-икки борганидан сўнг унинг жасадини олиб келиб, Самарқандда қайта дафн этганлигини завқ билан сўзлаб беради.

Зулфия Фарҳод Ализоданинг бу узундан-узоқ, аммо ўта мароқли ва даҳшатли сўзларини тинглаб, ларзага тушади. Фарҳодга бобосининг қабрини излаб, топиб, она юртига олиб келиб кўмгани учун тасаннолар айтади. Сўнг унга секингина дейди: “Биласизми, Фарҳоджон, ҳамма гап шундаки, 1937 йилда қатағон бўлган ҳамма олимлар ҳақида то 1960 йилларгача матбуотда бирор нарса ёзилмасди. Акам Нормат Исроилов ҳам ўша йилларда Хоразмда раҳбар лавозимларда ишлаган

эди. Уни ишдан бўшатиб, қамаб, кейин тергов қилиб, олий жазога ҳукм қилганлар. Рафиқаси рус эди, икки нафар фарзанди ҳам бор эди. Ҳозиргача улар қаерда эканлигидан хабаримиз йўқ. Сиз ҳатто бобонгизнинг қабрларини ҳам излаб топибсиз, яшанг!”

Зулфия билан Фарход Ализоданинг бу учрашуви 1983 йилда бўлиб ўтган.

Баҳром ИРЗАЕВ
катта илмий ходим

РУСТАМ ИСЛОМОВ ҚИСМАТИ

Рустам Исломов 1899 йил Тошкент шаҳрининг Тарновбоши маҳалласида Шоислом Иноғомов оиласида дунёга келган. Отаси Тошкентда чор полициясида оддий ходим сифатида хизмат қилган, ammo Рустамнинг ёшлиги асосан Фарғона шаҳрида амакилари, маърифатпарвар инсонлар Шоҳайдар ва Шотурсун Иноғомовлар қарамоғида кечди. У 1909-17 йилларда 8 йил давомида амакиси Шоҳайдар Иноғомовнинг хусусий дўконида приказчик-ходим вазифасида фаолият кўрсатди. У иш билан бир пайтда дастлаб, эски мактабда, сўнг 1910-11 йилларда Фарғона (Скобелов) шаҳридаги рус-тузем мактабида таълим олди.

Р.Исломов 1917 йил бошида Тошкент шаҳрига келиб, 6 ойлик умумтаълим курсини тугатган. Шундан сўнг яна Фарғонага қайтиб, амакилари билан “Шўрои ислом” ташкилоти аъзоси сифатида Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш ишига бош қўшади. Рустам Исломов жадид тараққийпарварлари билан Кўқон ва унинг атроф шаҳар қишлоқларида аҳоли ўртасида Мухторият ҳукуматини тарғиб қиладилар. Уларнинг чиқишидан сўнг Муҳиддин қори Ёкубов труппаси концертлар берарди. Р.Исломов бу труппада ҳам иштирокчи бўлиб, най, сурнай каби пуфлама созларни чалар эди. Туркистон

Мухторияти қонга ботирилгач, у бунга қарши Фарғонада бўлиб ўтган норозилик намойишларида ҳам фаол иштирок этади.

1918 йилнинг сўнгида Р.Исломов иложсиз Тошкент шахрига қайтиб, Эски шаҳар маданий-оқартув бўлимига кутубхоначи бўлиб ишга қиради. 1919 йилнинг ёзида Тошкентда маҳаллий ёшлардан илк комсомол ташкилотлари тузила бошлайди. Унга Эски шаҳарда Муборак Турсунхўжаев ва Рустам Исломовлар етакчилик қилдилар¹. У комсомол аъзоси сифатида 1919 – 1920 йилларда 8 ой давомида Қизил армияда сиёсий бўлим раҳбари бўлиб иш олиб боради. Р.Исломов Инкилобий ҳарбий советда тарғибот гуруҳи мудири сифатида Фарғона (Скобелов) ҳудудидаги қуроли қаршилик ҳаракатида иштирок этади. Бироқ, у Қизил армия сафида кўп қола олмади. 1920 йил Тошкентга қайтган Р.Исломов Эски шаҳар комсомол котиби вазифасига сайланади. У бир пайтда 1920-21 йилларда Тошкентда озиқ-овқат комитетида бўлим мудири лавозимида ҳам фаолият кўрсатади.

Рустам Исломов 1921 йилда туркистонлик зиёлиларнинг “Миллий иттиҳод” ташкилотига кирган эди. Қирғизистон ССР ХКС раиси бўлган Баяли Исакеев (1897-1938) ўз кўрсатмасида Р.Исломовнинг 1921 йил Бокуда Шарқ халқлари съездига боргани ва унинг съезд қатнашчиларига Туркистондаги аҳвол ҳақида ахборот бериб, агар советлар Туркистонга нисбатан қизил мустамлакачилик сиёсатини ўзгартирмаса қуроли кураш йўли билан бўлса ҳам Туркистоннинг мустақиллигига эришиш йўллари мавжудлиги ҳақида маъруза қилганини эслаб ўтганди.

Рустам Исломов 1921-1923 йилларда ТАССР Озиқ-овқат халқ комиссарлигида ҳайъат аъзоси, 1923 йилдан эса Туркистон МҚ аъзолигига сайланади. Советлар тарихий Туркистонни парчалаш мақсадида миллий давлат чегараланиши сиёсатини ишлаб чиқди. Бунини амалга ошириш мақсадида 1921-23 йиллар давомида партиядан тинимсиз тозалашлар олиб борилди. 1924 йил январда Т.Рисқулов ва И.Хидиралиевлар ишдан олинган, Рустам Исломов СССР МИК аъзолигига сайланади ҳамда ТССР ХКС раиси ўринбосари ва ХКС раиси лавозимларида иш олиб боради.

1924 йил 1 сентябрга келиб, Туркистон компартиясида 24 166, Бухоро компартиясида 2 226 ва Хоразм компартиясида бор йўғи 870

¹ Ўзбекистон комсомоли (Ўзбекистон комсомоли тарихидан очерклар). Тошкент. Ёш гвардия. 1975. – Б. 413.

нафар компартия аъзоси қолган эди. Ана шундай шароитда ЎзССР компартиясининг I съезди ва ЎзССР советларининг I таъсис съездларига тайёргарлик учун тузилган муваққат ташкилий бюрога А.Раҳимбоев ва Р.Исломовлар раҳбарлик қилди².

Айни пайтда Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари, яъни ЎзССР компартияси биринчи котиби сифатида иш бошлаган Р.Исломов ҳеч қачон ўзбек халқи манфаатига зид иш кўрмади. У 1924-1925 йилларда ўзи учун қанчалик хавфли бўлмасин “18лар гуруҳи”ни қўллаб-қувватлади. Москвада Бутуниттифок советларининг II съездида совет ҳукумати томонидан амалга оширилаётган Ўзбекистонни хом-ашё базасига айлантиришдек “қизил империяча” ҳаракатларга қарши гуруҳда иштирок этди. Натижада, 1925 йил бошида ўз лавозимидан четлаштирилди ва Марказнинг буйруғи билан Москвага йўл олади. У саккиз ой давомида СССР МИК қошидаги Ўзбекистоннинг доимий вакили вазифасини бажарди. 1925 йил август ойида эса у Москвадаги Я.М.Свердлов номидаги Коммунистик университетнинг партия иши факультетига ўқишга киради. 1929 йилгача давом этган талабалик йилларида Р.Исломов Ички Россия таълим даргоҳларида ўқиётган ўзбекистонлик талабаларнинг ўқиш ва яшаш шароитларини яхшилаш масаласида фаол иш олиб боради. Жумладан, 1925 йил охирида Москвада таҳсил олаётган талабалардан етук миллий кадрлар етиштириш мақсадида қизил профессура институти талабаси Усмонхон Эшонхўжаев раҳбарлигида алоҳида гуруҳ тузилди. Унга Усмонхондан ташқари, Коммунистик академиянинг марксизм курсида ўқиётган Абдулла Раҳимбоев (кейинчалик ТожССР ХКС раиси), Свердлов комуниверситети талабалари Рустам Исломов, Давлат Ризаев, Нишонбек Мавлонбеков, Иброҳим Эшонхўжаевлар, Сталин номидаги Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университети талабалари Карим Болтабоев, Иноят Исамухаммедовлар, иқтисод йўналишида ўқиган Насриддин Хўжаев, Темиряев номидаги қишлоқ хўжалиги институти ирригация йўналишида ўқиган Файзулла Раҳимбоевлар кирган эди.

Улар Москвада ўқиётган Ўзбекистон талабалари ўртасида кўплаб бадий кечалар ва учрашувлар, илмий мунозаралар ташкил

² Турсунов Ҳ.Т., Прицкер И.С. Ўзбекистон компартиясининг ташкил топиши тарихидан. “Қизил Ўзбекистон”, «Правда Востока» ва «Ўзбекистони сурх» бирлашган-нашриёти. Тошкент. 1959. – Б. 7.

этар эдилар. Ўзбекистонда масъул лавозимда бўлган Акмал Икромов ҳам айна пайтда Свердлов номидаги комуниверситет талабаси эди. Бу талабаларнинг барчаси кейинчалик Ўзбекистоннинг ўта иқтидорли раҳбар кадрларига айландилар ва юқори лавозимларда фаолият олиб бордилар. 1930 йилларнинг сўнггида машъум “Катта қирғин” кампанияси даврида эса улар Ўзбекистон компартиясининг “ўнг миллатчи элементлари” деб эълон қилинди ва уларга “рус коммунистлари орасидан ўсиб етишган энг яхши раҳбар кадрларни суриб чиқаришга интилиш”³ айби қўйилиб, барчаси маҳв этилди.

Р.Исломов 1929 йилда университетни тугатиши билан Тошкентга қайтади ва ВКП (б) МК Ўрта Осиё бюросида бўлим мудири лавозимига тайинланади. 1932-1934 йиллар давомида Рустам Исломов Ўзбекистонда амалга оширилаётган пахта монокултураси сиёсатига қарши кураш олиб борди. У 1934 йил 4 ноябрдан Ер ишлари халқ комиссари вазифасига тайинланади ва 1937 йил сентябрь ойигача шу лавозимда меҳнат қилади.

ЎзССР Ер ишлари халқ комиссари лавозимида фаолият бошлаган Рустам Исломов ишни бутунлай янгича, қатъий интизом асосида йўлга қўйди. У 1935 йил 14-15 январь кунлари Ўзбекистон советларининг V қурултойидаги маърузасида 1934 йил учун пахта давлат режасининг бажарилмагани сабабларини, йўл қўйилган камчиликларни жиддий таҳлил қилади. У муаммонинг ечими сифатида колхозларда меҳнаткашларнинг ойлик маошларининг ўз вақтида етказиб берилмаслиги ва халқнинг пулларини арзимаган баҳоналар билан созурилишига кескин қарши чиқади. Р.Исломов, айниқса, қишлоқларда йўл қўйилган маъмуриятчиликни жиддий танқид қилди. У маърузасида: “Ворошилов тумани, “Октябрь” колхозида Аҳмедов деган терговчи колхоз раисини бир кун қамаб қўйган. Сабабини сўрасак, ўт ўчирувчига даладан колхозчини чақириб келишига рухсат бермаган, деган баҳонани айтган. Шунингдек, турли тухматлар билан одамларни колхозлардан ноҳақ ҳайдашга чек қўйиш, қишлоқ хўжалиги соҳасида маъмуриятчиликдан бутунлай воз кечиш зарур”⁴, деган эди.

³ Қаранг: Турсунов Ҳ.Т., Прицкер И.С. Ўзбекистон компартиясининг ташкил топиш тарихидан. “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока” ва “Ўзбекистони сурх” бирлашган нашриёти. Тошкент. 1959. – Б. 28.

⁴ Исломов Рустам. 1935 йилнинг пахта ишларидаги вазифалар ва колхозларни янада мустаҳкамлаш тўғрисида. Ўздавнашр. – Т.: 1935. 26 б.

Р.Исломов кейинги йил учун йирик дастурий режа асосида иш бошлади. У аввало, кўкламги пахта экишни қисқа муддатда амалга ошириш лозим дейди. Бунинг учун пухта тайёргарлик кўриш, барча зарурий ишларни амалга ошириш, жумладан, МТСлардаги тракторларнинг техник ҳолатини текшириш, улар учун эҳтиёт қисмларни тайёрлаш, ҳосилдорликни оширишда механизация имкониятларидан унумли фойдаланиш чораларини кўриш ҳақида тизимли йўриқномалар ишлаб чиқади. У колхоз ва совхозларда меҳнатни тўғри уюштириш, айниқса, қисқа муддатли курсларда кўплаб агроном ва тракторчилар етиштириб чиқаришни таклиф этади. Рустам Исломовнинг асосий талаби колхоз маблағини исроф этишдан асраш ва қишлоқларда аҳолининг турмуш шароитини кўтаришга қаратилди. У илғор колхозлари мавжуд қишлоқларда ҳаммомлар, кутубхоналар, кино клублар, радиоузел, турли хаваскорлик тўғарақлари очишга чақирди⁵. Дарҳақиқат, тадбиркор раҳбар қисқа муддатда ўз мақсадини тўлиқ амалга оширди.

1935 йил 14 ноябрда Рустам Исломов давлат пахта тайёрлаш режасини белгиланган вақтдан бир ой олдин бажарилганлиги билан бутун Ўзбекистон халқини қутлади. Маърузада Ўзбекистон ССРнинг 55 млн пудлик пахта хирмони барча меҳнаткашларнинг меҳнати самараси бўлгани, айрим колхоз ва совхозларда пахта ҳосилдорлиги 30 центнергача етганлигини таъкидлайди. Аҳолининг турмуш тарзидаги ўзгаришлар ҳақида мисол сифатида Пахтакор районида яшовчи илғор пахтакор Ҳайдаровнинг бу йил колхозда ишлаб ўз даромади эвазига бир сигир, 6 бош қўй, 13 бош эчки, 20 дона товуқ олганлиги, уйига тикув машинаси, радио ва темир кароват сотиб олганлигини мисол келтиради.

У шу вақтгача ҳеч қачон давлат режасини бажара олмаган Тошкент, Хоразм, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ҳам бу йил давлат пахта режасини бажарганлар дейди ва келаси йилларда ҳам бу ютуқларни янада мустаҳкамлаш мақсадида бу йил ҳосил кам олинган Тошкент ва Самарқанд вилоятлари экин далаларида зовурларни тозалаш ишларига чақиради⁶.

⁵ Қаранг:Исломов Рустам. 1935 йилнинг пахта ишларидаги вазифалар ва колхозларни янада мустаҳкамлаш тўғрисида. Ўздавнашр. – Т.: 1935. 56 б.

⁶ Қаранг:Исломов Р. 1935 йилнинг пахта экин ишларидаги вазифалар. – Тошкент. Ўздавнашр. 1935. 55 б.

Р.Исломов фақат пахта билан чекланмади. Унинг 1936 йил февралда Ўзбекистон марказий ижроқўмининг 2-сессиясида қилган доклади 1935 йил якунларига бағишланди. Унда айтилишича, Республикада 1935 йил чорва сонининг ўсиши борасида жуда катта муваффақиятга эришилган. Йил якунига кўра бу ўсиш 15,4% ни ташкил этиб, чорва сони ўтган йилига қараганда 547 минг бошга ошган. Ўзбекистон тарихида биринчи мартаба ўлароқ чорвачилик соҳасида давлат режаси бажарилган. Р.Исломов республикада пахтачилик билан чорва хўжалигини баравар ривожлантиришга эришди. Андижон, Мирзачўл туманларидек пахтачилик ривож топган минтақаларда ҳам чорвачилик ривожига эришилди. Бунда кекса чорвадорларнинг билим-кўникмаларидан ҳам, илм-фан ютуқларидан ҳам бирдай фойдаланилди. Бошқа чорвага ихтисослашган республикаларнинг ҳам тажрибалари ўрганилди. Р.Исломов маърузасида чорвачиликда нафақат сон, балки унинг сифати муҳим, наслчилик муаммоларини ўрганишни зарурлигини илгари суради. Айниқса, йилқичилик ва туячилик муаммоларига ҳам алоҳида тўхталади⁷. У чорва учун сув, яйловлар масаласи, айниқса, қишлоқ учун шароит яратиш, уларга ем-хашак ва силос жамғариш муаммоларини ўта зукколик билан ҳал этади. Р.Исломов ўзининг қисқа муддатли раҳбарлик даврида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Бунинг ҳаммаси унинг раҳбарлик иқтидори ва тинимсиз меҳнат фаолияти самараси бўлди.

1937 йил 30 августда ЎзССР ИИХКнинг ЎзССР Ер ишлари халқ комиссари Р.Исломовни қамоққа олиш тўғрисида қарори имзоланди. Унда Рустам Исломовга “Миллий иттиҳод” махфий миллатчилик ташкилотининг аъзоси, 1926 йилда аксилинқилобий “18 лар гуруҳи”-ни қўллаган ва “1927 йилдан Файзулла Хўжаев, Абуллажон Раҳимбоев, Усмонхон Эшонхўжаевлар раҳбарлигидаги аксилинқилобий гуруҳ аъзоси бўлган” каби айбловлар қўлланилди ва уни ЎзССР ЖК-нинг 60, 67 моддалари билан айбли деб топилди. Бироқ, уни қамоққа олишга шўшилмадилар. 1937 йил 12 сентябрь куни “Правда Востока” газетасида “Никакой пощады врагом народа, их пособникам и покрывателям” сарлавҳали мақола нашр этилди. Унда Ўзбекистон давлат

⁷ Қаранг: Исломов Рустам. Ўзбекистон социалистик чорвачилигида катта ўсиш. Ўздавнашр. 1936. – Т.: 32 б.

раҳбарларининг “қора” ўтмишлари, саноқсиз “жиноят”лари ва қандайдир мавҳум аксилинқилобий ташкилотлар ҳақида ҳикоя қилинади.

1937 йил 13-14 сентябрь кунлари юқоридаги мақола юзасидан Тошкент шаҳар партия фаоллари йиғилиши ўтказилди. Йиғилишда Рустам Исломов ўзига қўйилган айбларни қатъиян рад этди. У йиғилишда ўтмишининг аксилинқилобий ташкилотларга алоқаси йўқлигини, Ер ишлари халқ комиссарлигида йўл қўйилган камчиликлар, айниқса, кадрлар масаласидаги бўхтонларнинг бирортаси ҳақиқатга яқин ҳам келмаслигини қанчалик далиллар билан тушунтиришга интилмасин ҳеч қандай фойдаси бўлмади. Аксинча, уни “буржуа миллатчиси” деб танқид қилдилар. Рустам Исломовни йиғилишнинг якуний қарорига биноан “синфий огоҳликни йўқотган” деган баҳона билан партиядан ўчиришди. Аслида унга қарши буюртма мақола ҳам, бу йиғилиш ҳам совет партия ташкилотига хизмат қилувчи айрим кучлар томонидан уюштирилган эди.

1937 йил 18 сентябрь куни “Правда Востока” газетасида яна бир буюртма мақола босилди. “До конца очистить аппарат наркомзема от врагов” номли мазкур мақола Рустам Исломов ва Ер ишлари комиссарлигига нисбатан тухмат ҳамда нафратли сўзларга тўла эди. Шундан сўнг 1937 йил 25 сентябрь куни Рустам Исломовни камоққа олиш учун ордер берилди. Шу куни кечаси алламаҳалда НКВД ходимлари томонидан у яшайдиган Тошкент шаҳри, Финкельштейн кўчаси 46-уй эшиги қоқилди. Деярли тун бўйи тинтув ўтказилди. Уй жиҳозлари остин-устун қилинди. Унинг паспорти, ҳужжатлари, ён дафтарлари, ёзишмалари, китоблари, суратлари, ҳатто, барча уй жиҳозларигача титкиланди, охирида ҳаммаси хатланиб олиб кетилган. Хотини Ўрта Осиё пахтачилик институти талабаси, эндигина 22 ёшни қаршилаган Элмира Исломова ҳам тун бўйи ҳеч нарсани тушунмасдан кўрқувдан тош қотиб тонгни кутиб олди. У ўзи оташин ватанпарвар ва ҳақиқий инсон деб билган кишига нисбатан НКВД ходимларининг беҳурматлигидан янада қийналди. Давлатнинг адолати, партиянинг оқиллиги ҳақидаги тасаввурлари минг-минг бўлакка парчаланди. Кечагина мамлакатнинг энг обрўли инсонларидан бўлган эрининг бу кун бурчақда ожизона тек туришдан бошқа ҳеч бир иш қўлидан келмади. Муте бир ҳолда уйдан олиб кетилар экан Рустам Исломов ўзининг қайтмас йўлга кетаётганини аниқ биладигандек хотини билан зўрға хайрлашди.

Р.Исломовнинг жиноят ишидаги анкетадан унинг ота-онаси бу пайтда ҳаёт бўлмагани ва ҳали фарзанди ҳам йўқлиги англашилади. Яқинлари сифатида аёли Элмира Исломова ҳамда сингиллари уй бекаси Башорат Исломова ва Шафоат Муҳаммаджоновалар номи келтирилган.

Рустам Исломов юқоридаги буюртма мақолалар ва партия фаоллари йиғилиши якунларига кўра аллақачон маънан синдирилган эди. Бунинг устига 1937 йил 25 сентябрь куни унинг номидан “темир нарком” Ежовга ёзилган аризага мажбуран имзо чектирилди. 24 бетлик мазкур иқрорномада Р.Исломовнинг барча “хато”лари санаб ўтилган эди.

1937 йил 28 сентябрь куни ЎзССР МИК да тор доирада яна бир йиғилиш ўтказилди. Унда Ўзбекистон ССР МИК аъзолари томонидан Р.Исломов фаолияти тафтиш этилди. Бироқ, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасидаги унинг заҳматли меҳнатларини, қисқа муддатда эришган улкан ютуқларини бирор киши ақалли эслаб ҳам ўтмади. Ҳеч ким уни ҳимоя қилмади. Аксинча, ундан осонгина воз кечдилар...

1937 йил 27-29 сентябрь кунлари Рустам Исломов яна бир 25 бетлик сўроқ баённомасига имзо чекади. Унда Ўзбекистон МТСларидаги кадрлар масаласи, “стахановчилик” ҳаракатида йўл қўйилган камчиликлар, айниқса, суғориш ишлари, қишлоқ хўжалиги, пахтачилик, чорвачилик, ипакчилик соҳаларидаги амалга оширилган бемисл “жиноятлар” ёзилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳали тайинланганига икки йил бўлмаган раҳбарнинг бўйнига қўйилганди. Бу бўҳтонларга у осонгина имзо қўймаган, албатта.

1937 йил октябрь ойи бошида Ўрта Осиё Ҳарбий округи бошлиғидан ЎзССР НКВД идорасига махсус хат келди. Хатда СССРнинг машҳур кўмондони Будённый талаби билан Ўзбекистон ҳудудидан 2-3 ёшлик энг яхши зотдор отлар мунтазам равишда Москвага синовдан ўтказиш учун йўлланганлиги ёзилади. Аммо, Р.Исломов Ўзбекистон ССР Ер ишлари халқ комиссари бўлгач, “Бу ерда Москва эмас, биз хўжайин, зотдор отларимизни ўзимиз ҳам синовдан ўтказоламиз” деган ваз билан Марказ талабини рад этди” дейилади. Городовиков Рустам Исломовни юқоридаги ҳаракати учун “буржуа миллатчиси” деб атайди. Мазкур мурожаат ҳам Р.Исломовга қарши қўлланилган босимнинг янада кучайтирилишига асос бўлди.

1937 йил 20 октябрь сўроқда Рустам Исломовга янги айбловлар тиркалди. Унга кўра 1929 йилгача Москвада ўқиган Р.Исломов гўёки ўнг троцкийчи гуруҳ аъзоси бўлганини “тан олади”. Ташкилот раҳбари А.Икромовнинг Антипов ва Апресовлар билан алоқалари, айниқса, унинг Миршароповни “мана ҳақиқий ўзбек генерали” деб фахрланганини эслайди.

Шундан сўнг тазйиқ ва таҳқирлар остида бутунлай синдирилган Р.Исломовга нисбатан 1937 йил 1 ноябрда “ўнг троцкийчи гуруҳ аъзоси” деб қарор чиқарилади. 1937 йил 20 декабрь куни эса Р.Исломов шахсига нисбатан жосус, миллатчи, террорчи, давлатга қатта миқдорда зарар келтирган унсур сифатида баҳо берилиб, унга ЎзССР ЖКнинг 57-1, 60, 63, 67 - моддалари қўлланди.

1937 йил 22 декабрь куни Р.Исломов ўз иши билан танишиб чиққани ва унга бошқа ҳеч нарса қўшимча қила олмаслигини айтиб ишни тўхтатишларини илтимос қилади. Бу унинг бутунлай синдирилгани ва ўлимини бўйнига олганлигини англатар эди. Аслида, Р.Исломовни бир ҳамлада йўқ қилиш мақсадида ишлар анча олдиндан бошлаб юборилган эди. 1937 йил 12 сентябрь куниёқ ИИХК томонидан ЎзССР Ер ишлари халқ комиссарлиги фаолиятини тафтиш этиш мақсадида махсус комиссия тузилган эди. Уларнинг кўп варақлик хулосасида гўёки, 1935-, 1936-, 1937 - хўжалик йиллари барча соҳалар киёсий “ўрганилди” ва комиссарликнинг “давлатдан кўпроқ ундириш ва унга камроқ бериш” тамойили билан ишлаганлари “исботланди”. Шундан сўнг яна бир нечта мутахассисларнинг салбий хулосалари ҳам олинди ва 200 бетдан ортиқ бутун бошли бир китоб юзага келди. Терговчиларнинг шу билан ҳам кўнгиллари тўлмади.

Рустам Исломовнинг “Айблов баённома”си ЎзССР ИИХК томонидан 1937 йил 26 декабрда имзоланди, СССР генерал прокурори ёрдамчиси эса уни 1938 йил 3 октябрь санаси билан тасдиқлади. Унда Рустам Исломовни 1921 йилдан “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий миллатчилиқ ташкилотига аъзо бўлган, 1923-26 йиллар давомида Ф.Хўжаев раҳбарлигидаги “18 лар гуруҳи” томонида бўлган, 1928 йилдан ўнг троцкийчи гуруҳ аъзоси бўлган деб, ЎзССР ЖКнинг 57, 58, 63, 64, 67 моддалари билан айблайдилар.

Р.Исломов иши 1938 йил 3 октябрь куни машғум “учлик” судига чиқарилди. Суд 1938 йил 4 октябрь куни соат 9:25 дан 9:35 гача

давом этди. “Учлик” Р.Исломовга олий жазони қўллади ва ҳукм ўша куннинг ўзидаёқ ижро қилинди.

Рустам Исломовнинг иши 1956 йилда қайта кўриб чиқилди ва бу жараёнда унга тўлиқ туҳмат асосида ҳукм чиқарилганлиги аниқланди. 1956 йил 8 мартда қайта сўроққа чақирилган гувоҳ 1937 йил 19 декабрда Р.Исломов фаолиятига нисбатан ёзилган хулосаси тўғрисида берилган саволга қуйидагича жавоб беради. “Ҳақиқатан бу қоғозлардаги имзо менга тегишли. Бироқ, ўша вақтда ИИХК ходимлари унинг “халқ душмани” деб исботланганини айтиб, бизга босим кўрсатиб, бу қоғозларни имзолаттирган эди. Аслида кўрсатилган камчиликлар ҳам, баҳолаш ҳам жуда ноҳолис ва адолатсиз бўлган эди” дейди.

1956 йил 25 апрелда қайта терговга чақирилган иккинчи гувоҳ ўзига берилган саволга: “Мени чақириб тафтиш комиссияси раҳбари бўлдинг дейишди. Мен Рустам Исломовни шахсан танимаганман, лекин Зелкинани билардим. Аммо, биз учун ишлашга ҳеч бир шароит яратиб беришмади. ИИХК ходимлари аслида бизга ҳеч қандай материалларни ҳам кўрсатишмади. Фақат, 1937 йилги статистик маълумотлар акс этган қоғозларни беришган. Бизга ундан келиб чиқиб, салбий ҳолатларни кўрсатишни талаб қилганлар. Сўнг биз берган хулосаларни ҳам ўзлари хоҳлагандек бузиб кўрсатган эдилар” деб, тафтишларнинг ноҳолис бўлганлигини тан олган эди.

Гувоҳликка чақирилган Ер ишлари халқ комиссарлиги идораси собиқ ходимлари Р.Исломовнинг ўта маданиятли, ходимларига нисбатан талабчан ва меҳнаткаш, дилгир раҳбар бўлганини ва иш жараёнида ҳеч қандай аксилинқиловий ҳаракат ёхуд давлат мулкига нисбатан талон-тароғлик амалга оширилмаганини, аксинча ҳамма ишларни ўта билимдонлик билан амалга оширилганлигини тан оладилар.

1956 йил 29 июн куни СССР Олий суди Ҳарбий коллегияси Рустам Исломовни оқлади. Хуллас Рустам Исломовнинг аччиқ қисмати ҳам “қизиллар салтанати”нинг халқимиз бошига солган бир кўргулик, бир қора саҳифа бўлиб ватанимиз тарихидан ўрин олди. Бироқ, бугун истиқлолнинг ҳаётбахш шабадаларидан баҳраманд бахтли авлодлар уларнинг мамлакатимиз тарихидаги хизматларини ва хотираларини қалбларида сақлашлари, албатта, фойдадан холи бўлмайди.

МИЛЛАТПАНОҲ МУЛЛА СОЛИҲБЕК ОХУНД

*“Юсуфбек ҳожи билан қутидор Солиҳбек
охунднинг Кўкалдош ҳужрасига
меҳмон бўлиб кетканлар”⁸
Абдулла Қодирӣ. “Ўтган кунлар”*

“Ўтган кунлар”ни ўқиган ҳар бир ўқувчи “Солиҳбек охунд ким экан?” деган саволни бериши ва роман саҳифаларидан унга оид воқеа ёки эслатмаларни излаши табиий. Аммо афсуски, романда шундан бўлак сўз йўқ.

Манбаларнинг кўрсатишича, Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ 1805 йилда Тошкент шахрининг Зангиота маҳалласида Қозоқбойбий ибн Тўлабий ибн Убайдуллабек додхоҳ оиласида тўнғич фарзанд сифатида дунёга келган. Замондоши, шогирди ва тарихчи Мулла Солиҳхўжа қори Тошкандӣ “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида: “Ўз даврининг сараси, замон қасрининг билимдони, дунёвий илмлар билимдони, ўз даврининг ҳозик ҳакимларидан бўлмиш домла Солиҳбек охунд Қозоқбойбийнинг тўнғич азиз ўғли. Бечораларнинг пушту паноҳи, меҳмондўст, хайр-саховат соҳиби эдилар.

Хўжа Аҳрори валий мадрасаси ва жоме масжидини ўз ҳисобларидан таъмир эттирдилар. Толиби илмлар у кишини севиб ҳурмат қилардилар. Амирлар ва фақирларни холис, Оллоҳ йўлида дору дармон ва табобат қилардилар. Мадрасаларни обод қилишда саъй этардилар. Маслаҳат соҳиби, журъат ва ҳамият соҳиби эрдилар.

Дин амрларида тўла-тўқис амал қилардилар. Тирикчилик ва келди-кетди учун ҳаражатни деҳқончиликдан сарфлар эрдилар. Динни ҳимоя қилгани учун Русия амалдорлари вилоятдан чиқариб юборди”⁹, деб тавсиф беради.

Хужжат ва китобларда ёзилишича Солиҳбек охунд фақат шарият қонуналарини мукамал билишдан ташқари қасиданавис шоир, ҳозик

⁸ А.Қодирӣ. “Ўтган кунлар”. – Т. 1992 й., 296 б.

⁹ Муҳаммад Солиҳ қори Тошкандӣ. “Тарихи жадидаи Тошканд”. Кўлёзма, 791- в. Шарқшунос А.Жувонмардиев таржимаси.

табиб, халқ эътиборини ўзига жалб қила оладиган нотик, қалъадорлик санъатидан хабардор, фақат эл орасида эмас, балки Туркистон хонлари орасида ҳам нуфузи баланд киши бўлган эканлар. Оталари Қозоқбойбий додхоҳ ҳам нуфузли кишилар сирасидан. Тошкент шаҳрига Ниёзмухаммад Бекларбеги ҳоким бўлиб турган пайтда шаҳарнинг энг обрўли кишиларидан бири ҳисобланган. Миссионер Н.П.Острумов архивида сақлаган ҳужжатда шундай дейилади: "... мазкур Бекларбеги (1830-1840 й.й.) Тошканд шаҳрига ҳокимлик замонида қилгон ҳукуматларини мазкур Қозоқбойбий қайтармоқ ихтиёри бор эркон ва Тошканд халқиға кўб ерларни обод қилмоққа чек қилуб бергондур. Шаҳар ўртасида воқеъ Чорсу деган гузардин ўтадургон катта наҳрга кўпрук бино қилиб тургон вақтида душманлари заҳар бердилар. Ул заҳар шидлатидин ҳалокатға етиб, вафот топдилар. Ёшлари саксонға яқин боргон эрди. Ул вақтда Мулло Солиҳбек ўттуз ёшда эрди ва Бухоро шаҳрида таҳсили илм қилур эрдилар. Ва онда муддат ўн йил туриб, таҳсили улум қилдилар. Кўп илмларни хатм қилиб, қирқ ёшларида Тошканд шаҳриға ўз ватанлариға келдилар"¹⁰.

Ушбу парчадан Қозоқбойбий Тўлабий ўғли ниҳоятда нуфузли, хонликда катта мавқе ва кенг ваколатларга эга киши эканлиги кўриниб турибди. Амир Умархоннинг акаси Олимхон Тошкентни тобе қилган даврда Қозоқбойбий унга Кирилмас тепалигидан ўрда учун жой кўрсатган. Муаррихнинг "кўб ерларни обод қилмоққа чек қилуб бергондур" деган сўзларга қараганда, элпарвар, шаҳар ободончилигига эътибор берувчи, маърифатпарвар, фарзандларининг барчасини замон талабида тарбиялай олган табаррук шахс сифатида намоён бўлади. Аммо Тошкент шаҳридаги чор ҳокимликдан қолган иллат – нуфузли кишиларнинг бир-бирлари билан чиқишмаслиги оқибатида халқнинг зукко вакилларини сиёсат майдонидан четлашмоғига мажбур этилганлиги сезилади. Эл манфаати учун ишлаётган, қариб қолган Қозоқбойбийнинг заҳарлаб ўлдирилиши ҳам ўша иллатнинг натижасидир.

Мулла Солиҳбек дастлаб Тошкентдаги мадрасаларда ўқиган сўнг 1822-1832 йиллар мобайнида ўн йил Бухоро мадрасаларидан бирида ўз замонининг талабига жавоб берадиган таълим-тарбия ва таҳсили илм кўрган. Юқорида айтилганидек у Тошкентга қирқ

¹⁰ Ўша асар.

ёшида эмас, балки 37 ёшида (1842 йилда) қайтиб келади. Орадан бир йилдан ортиқ вақт ўтгач, Кўкон тахтига ўтирган Шералихон “Муборакнома” юбориб, маслаҳатчи сифатида пойтахтга таклиф этади. Қўлимиздаги ҳужжатда ёзилишича “Неча фурсат ул хоннинг давлатхонасида уламолар бирлан ихлос қилиб турдилар. Ул хон бу кишининг қувватлик илмидан хабардор бўлуб, Тошканд шахрини қозилик амали ва раислик ва мударрислик амалини бериб, “Ёрлиг” бирла қайтаргондур. Тошкандга келиб, мадрасаи ҳазрат Хўжа Аҳрори валийда туруб, гоҳ анда, гоҳ мадрасаи Кўгалтошда дарс айтқондур. Шогирдлари кўпайиб, ҳужум қилгон хусусда мадрасаи Кўгалдош мударрислигини Қори домлага таквиз қилиб ва раислик амалларини Мулло Мирсолиҳ домлага бергондурлар”¹¹. Бинобарин, Мулла Солиҳбекка “охунд” (профессор), “додхоҳ” (ҳарбий қўшин қозиси) унвонлари ана шу пайтда берилган десак муболаға бўлмайди. Шу ерда унинг яна бир фазилатини таъкидлаш ўринлидир. Мулла Солиҳбекнинг зикр этилган фаолиятида, яъни раислик, қозилик ва бошқа амаллар, лавозимларни уруш - жанжалсиз, баҳс ва тортишувларсиз топшириш ишида ожиз одамнинг ҳам, ҳукумат ва шариат ишларидан чарчаб, улардан юз ўтирган кишининг ҳам эмас, балки ҳар қандай амал ва лавозимлардан илм ва элга беминнат хизмат қилишни юксак қўйган томм маънодаги диёнатли, сажияси, маънавий-руҳий олами кенг, чин инсон қиёфаси кўзга ташланади. Зеро, Мулла Солиҳбек охунд ўз ҳаёти ва фаолияти даврида давлат ва халқ қолаверса, фан равнақиға хизмат қилган. Чунки тиб илмини пухта эгаллаб, тарихчи Мулла Солиҳхўжа қори Тошкандий таъкидлаганидек “Амиру фақирларни холис, Оллоҳ йўлида дору-дармон ва табобат қилган”, илм севарларға илм улашган, у кишини амал қизиқтирмаган. Фитначи ва ҳасадчиларнинг тазйиқ ва бўҳтонларига аҳамият бермаган, маҳаллийчилик иллатидан фориғ инсон бўлган.

Мулла Солиҳбек додхоҳ ниҳоятда катта шахсий кутубхонаға эға китоб севар олим ва фозил киши эди. Ана шу фазилатлари учун ҳам барча хонлар ҳурмат ва иззат қилган. Фуқаро қадрлаган. (У жаноб эрталаб уйдан чиққан вақтларида Зангиота маҳалласидан то Хўжа Аҳрори валий мадрасасигача бўлган масофаға сув сепиб қўйилишидан халқнинг ҳурматини билса бўлади).

¹¹ ЎЗР МДА. 1009 –ф. 1-р. 151-йиғма жилд. 71-73 в.в.

Мулла Солиҳбек охунд амалпараст ҳасадчиларнинг жанжалларига қарамай Шералихон топшириқларини бажаришга киришади. Аммо унинг ҳам қозикалон, ҳам Кўкалдош ва Хўжа Аҳрори валий мадрасаларининг бош мударриси бўлиб иш бошлагани, машхур ҳақимлиги шаҳарнинг айрим корчалонларига маъқул келмайди. Сабаби, биринчидан, бу даврда шаҳарга Бухоро амири томонидан қўйилган Муҳаммад Шариф оталиқ ҳоким бўлиб, Тошкент шаҳрининг ақобирларининг бир қисми нафсу амал жиҳатидан амирлик тарафдори эдилар, иккинчи томондан Мулла Солиҳбек ва унинг оила аъзоларининг хонлар эътиборига тушмоғидан манфаатдор бўлишмаган. Фикримизга себзорлик Норхўжа эшон ва Мулла Солиҳбек ўртасидаги тортишув мисол бўла олади.

Шералихон шаҳарни хонлик тасарруфига қайтариш учун Маллахон раҳбарлигида кишиларни жўнатади. Маллахон қон тўкмаслик ниятида шаҳарга махсус киши киритади. Вакил Мулла Солиҳбек додхоҳ билан учрашади. Шаҳар халқининг қони тўкилишини истамаган Мулла Солиҳбек ишни музокара йўли билан ҳал қилишни муносиб топади. Бироқ Исҳоқхон Ибрагининг ёзишича, амир кишиси бўлган Муҳаммад Шариф оталиқ “Мани амирим Бухорода, мен Шералихон одами эрмасман, ҳар ким мандан шаҳар олса, қуввати шамшир ва зўри бозу илан олур”¹² деб урушни ёклайди, лекин ўзининг ҳар жиҳатдан ожизлигини ҳис қилади. Воқеаларни чуқур ўрганган Мирзаолим Мушриф шундай ёзади: “Маслаҳат қилиб, бир неча сухани мулоим ва насиҳатнома қилиб ва яна бир неча руқъаи пинҳоний бирлан умаролардин бир одами хушёрни элчи қилиб ва бир неча одами хушёрни анга қўшуб, Тошканд калоншавандаларига сипориши “хати пинҳоний”нинг топшурмоқ учун меҳрибонлик қилиб, Тошкандга равона қилдилар эрса, булар суръат бирлан бориб, доҳили Тошканд бўлдилар. Оқсоқоллар пешбоз чиқиб, иззати тамом бирла олиб кириб, оталиққа мулоқот қилдируб эрдилар, “Хати сипориш” – насиҳатномани қўлиға берди: ўкуди, эшитди. Аммо оталиққа маъқул бўлмади. Бир неча нолойиғи сухани бемазаларни элчиға сўзлади. Ўшал кун элчини меҳмон қилуб, эрта бирлон қайтарди. Тараддуди жангга муқайяд бўлди...

Вақтики оталиқ кўрнамак сухани нолойиғи бирла элчини қайтарди эрса, тошкандлиғларға маъқул бўлмай, бир жойға шабона

¹² Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.1991 й. Б.-297.

йиғилиб, тамоми калоншавандалар, чунончи Мулла Солиҳбек ва Бекмуҳаммад оқсоқол ва Зухур эшик оғоси ва бир неча уламо ва умаро ва оқсоқоллар жамоат бўлуб хат ва арза ёзиб, аҳдлар қилиб, ўшал кечаси Бекмуҳаммад оқсоқолни қўлига бериб, сўзни бир ерга муқим қилиб: “Бизлар ичкаридин бўлсак, сизлар ташқаридин бўлуб, бул кўрнамакни ўртадин кўтарурмиз, ҳар важҳдин бизлардин хотиржам бўлунглар” - деб, Бекмуҳаммад оқсоқолни фотиҳа бериб, хонзода олдиға шабона чиқардилар”¹³.

Ана шу машваратдан сўнг икки ўртадаги тўқнашувда Маллахоннинг қўшини ғалаба қилиб, шаҳар Шералихоннинг қўлига ўтади. Маллахон Муҳаммадкарим каллаи Марғинонийни ҳокими Тошканд, Давронбек додхоҳ тожикни боғур боши қилиб, Кўқонга қайтиб кетади. Ана шу воқеаларда Тошкент халқининг тинчлигини кўзлаган Мулла Солиҳбек охунд қаттиқ қон тўкилишнинг олдини олади. Маллахон билан ўрталарида дўстона муносабат ўрнатилади. Бироқ воқеалар унинг тарафдорлари хоҳлаганча кечмайди. Мусулмонқул бошлиқ қирғиз - кипчоқларнинг фитнаси билан бирин - кетин отаси ўзбек, онаси қирғиз бўлган Шералихон кейин Муродхон ўлдирилади. Мусулмонқул ёшгина Худоёрхонни ўзига куёв қилиб, уни қўғирчоқ хон кўтариб, салтанатни ўз қўлига олади. Мусулмонқул Тошкентда ҳоким бўлиб турган шаҳзода Саримсоқбекни Миёнфазил Халил эшон ёрдамида пойтахтга олдириб келиб, Балиқчида махфий ўлдириб юборади. Миёнфазл Халил эшон алданганидан қаттиқ пушаймон ейди. Унинг бирон маслаҳати Мусулмонқул томонидан инobatга олинмайди. Қирғиз-кипчоқ зодагонларининг тахтни ишғол қилиш учун бошлаган сиёсатлари қонли, давлат ва эл манфаатига зид бўлгани боис кўпгина уламолар ва мадраса талабалари томонидан қўллаб-қувватланмайди. Улар вақти келганда қирғиз-кипчоқларнинг мустабиллигига қарши қуролли курашда фаол иштирок этадилар.

Бу талотум даврда Солиҳбек охунд шаҳар козикалонлиги мансабини мансабпарастларга топшириб, мадрасада мударрислик фаолиятини давом эттиради. Мулла Солиҳхўжа қори Тошкандий китоби ва қўлимиздаги хужжатда ёзилишича домла Солиҳбек охунд мударрислик билан чекланмай Кўкалдош ва Хўжа Аҳрори валий мадрасаларини ўз сармоясини ва қисман вақфдан тушган

¹³ Умидаддин Марғиноний. “Тарихчаи Туроний”. Кўлёзма.

маблағ ҳисобига таъмирлаш ишларини олиб борган. Мадрасалар учун махсус дўконларни вақф қилдириб, ўқув муассасаларининг иқтисодий таъминот манбаига айлантирган. Остроумов архивида сақланаётган “Тошкандлик Мулло Солиҳбек охунд аҳволи хусусида” деб номланувчи ҳужжатда: “Ҳазрат Хўжа Аҳрорнинг масжиди жомелари бузуллуб, ҳароб бўлгонда тўрт минг тиллодин зиёда харожот қилиб, тузоттургондурлар ва ҳазрат Аҳрорнинг мадрасаларини кўп шикастсиз тузоттургондурлар ва мадрасаи Кўгалдошни ҳам ҳамма хужраларига миёнбаст ва ганжина қилдируб ва шикастларини дуруст қилгондурлар ва кўб ердин вақф ижод қилиб ва дўконлар бино қилдургондурлар”¹⁴, дейилади. Демак, домла Солиҳбек мадрасаларда илм тараққиёти ва талабалар эҳтиёжи учун катта сарф-харажатлар қилган. Мадраса таъмир ишлари, мударрислар, мукаррирлар, домлар, талабаларни иқтисодий таъминлаш учун кўпгина дўконларни вақф этган. Бундан ташқари бевосита Мулла Солиҳбек охунднинг ҳаракати билан ҳозирги Эркин қишлоғи атрофидаги курук ерлар ўзлаштирилган, шаҳарда яшовчи кишилар, хусусан, эшонлар у ерга кўчиб чиқиб, обод қилганлар.¹⁵Натижада, биринчидан, Эшонгузар мавзеи бунёд этилган, иккинчидан, ўша атрофда яшовчи халқ кўчманчиларнинг хужумидан муҳофоза қилинган. Сабаби кўчманчилар эшонларнинг қарғиши ва кароматидан қаттиқ қўрқиб, босқинларини тўхтатишга мажбур бўлганлар...

Мусулмонқул давлат ишларидан четлаштирилиб, қатл этилгач, Худоёрхоннинг мустақил хонлик даври бошланади. Худоёрхон 1852 йилда Тошкентга келганда, тўғридан тўғри Мулла Солиҳбек охунднинг ҳовлисига кўнади. Шаҳарга кимни ҳоким, кимни минг боши тайинлаш хусусида шу ерда шаҳар ақобирлари, хусусан Мулла Солиҳбек билан маслаҳат қилинади ва хоннинг таклифи билан Муҳаммаднӣёзбийни ҳоким, Қосимбийни мингбоши тайинлайди. Остроумов ёздириб олган ҳужжатда Худоёрхон “Тошканд шаҳрига келиб хуррам ва ҳашмлари бирла домла Солиҳбекни ҳавлиларига тушуб, меҳмон бўлуб, домла Солиҳбекка тилло жабдуқли от ва сарупо бериб кўп марҳаматлар қилди”¹⁵ деб ёзилган. Демак, Худоёрхон ҳам отаси Шералихон каби Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ билан яқинлик истаган, салтанатни мустаҳкамлашда унинг кўмагига суянган ва қадрлаган.

¹⁴ ЎзР МДА. 1009-ф. 1-р. 154 –ийғма жилд. 5в.

¹⁵ Ўша ҳужжат

Мусулмонкул дорга тортилгач, эл тинчиб, ҳаёт фаровонлашади, деган фикрлар оқланмайди. Ёш хон кимларнингдир таъсирида маишатга, ўйин – кулгига берилиб кетади. Курулишлар қилиб, хонлик ҳаётига янги нафас олиб кирмоқчи бўлади. Аммо ўйинқароқлик ниятининг амалга ошмоғига тўсқинлик қилади. Оқибатда хонлик ижтимоий - сиёсий қаровсиз ҳолга келиб, бошбошдоқлик кучаяди, кўчманчилар ҳужумига учраган аҳоли жуда безовта яшайди. Шунинг учун шаҳар мутасаддилигини Солиҳбекнинг укаси Йўлдошбек (имзоси қўйилмаган шахс амакиваччаси дейди) ўз ихтиёрига олмоқчи бўлади. Мулла Солиҳбекнинг уйида маслаҳат бўлиб, режа тасдиқланади. Мулла Солиҳхўжа қори Тошкандий “Тарихи жадиди Тошканд”асарида: “Йўлдошбек ҳамма қариндошларини Солиҳбек охунд уйига йиғиб, ўзини Тошканд ҳокими деб эълон қил”ганини, 200 кишига тўн кийдирганини айтади. Бу воқеадан хабар топган Худоёрхон Тошкентга Дўстмуҳаммад қорақалпоқни ҳоким қилиб юборади. У шаҳарга кириб келиши билан Мулла Солиҳбек икки юз нафар тўқувчи - хунарманд ёрдамида Дўстмуҳаммадни ҳибсга олади. Лекин Қўқондан келган Миён Халил Соҳибзода ўз мавқеидан фойдаланиб, шаҳарнинг уч даҳа катталарини ўзига оғдириб олади. 10-12 минг киши тўшлаб, Дўстмуҳаммадни озод қилади. Йўлдошбек эса бир навкарни ёллаб ўзига Бухоро амиридан ёрлиғ келганини эълон қилади. Мулла Солиҳхўжа қорининг сўзига қараганда, чақимчилар исёни Қозоқбек, Муҳаммад Шукур авлодлари бошладилар, деб етказадилар. Дўстмуҳаммад шундан кейин Муҳаммад Шукур сарқорни ўрдага чақиртириб, ўлимга маҳкум қилади. Бешёғоч аҳли кўчаларга чеп, Кўқалдош мадрасаси тепасига мерганларни қўядилар. Уларга бешёғочлик Улуғхўжа тўқлифуруш раҳбарлик қилади. Бироқ тенгсиз жангда Йўлдошбек тарафдорлари енгилади. Йўлдошбек Бухородан бошпана излашга мажбур бўлади. Домла Солиҳбек оила аъзолари билан шаҳар чеккасидаги кўрғонига чиқиб кетади, шаҳар ҳовлига ўт қўйилади. Қўлимиздаги ҳужжатда ёзилишича, Йўлдошбек ва Солиҳбекка қарши бўлган жамоа “аксар ерларни талаб ва хусусан, домла Солиҳбекнинг ҳовлиларини торож қилиб, жами амвол ва ашёларини олиб, иморатларига ўт қўйиб, куйдургондурлар ва торож бўлгон молларини ҳисоби ва адади йўқтур. Чунончи, фақат китобдин ўттиз минг тиллолик китоб бор экан, ҳаммаси талон бўлгондур”. Эшонхўжа қори Тошкандий “Хулосатул аҳвол” асарида

хабар беришича, исёнчилар Солиҳбекнинг уйига бостириб кириб, “6000 динор пулини ва 70та катта сандиғини мусодара” қилганлар. Бу воқеани Абдусатторхон қози ҳам тасдиқлайди. У “Туркестанские ведомости” газетасида босилган “Заметка о народном самоуправлении ишанах в Туркестане” мақоласида “Масалан, ҳозирги Себзор даҳасининг қозиси Муҳиддинхўжанинг бобоси машҳур Норхўжа эшон Бешёғоч даҳаси одамлари томонидан ўлдирилган эди. Орадан маълум вақт ўтиб, Себзор даҳасининг одамлари Бешёғочликлардан қасд олиш учун олим, мударрис Солиҳбекнинг ховлисига хужум уюштирдилар. Домла себзорликларнинг ёвуз ниятдан хабар топиб, ховлисдан чиқиб кетиб, гарчи мулкидан айрилган бўлсада, аммо тирик қолди. Мулла Солиҳбек Туркистон руслар томонидан босиб олингач, Томск шаҳрига сургун қилинган ва ўша ерда вафот этди”¹⁶ деб ёзади.

Домла Солиҳбек охунд тўпалон босилгунча Эшонгузардаги кўрғонида тинчгина яшайди. Унинг ва укаси Йўлдошбекнинг Тошкент шаҳрини фитнаобод хонликдан ажратиб олиш хусусидаги уриниши зое кетади.

Маълумотларга қараганда, 1858-1859 йилларда Худоёрхон ўрнига укаси Маллахон тахтга ўтиргач, Солиҳбекни Кўқонга чақиртириб олади ва ўзига маслаҳатчи этиб тайинлайди. Хужжатда ёзилишича, “Ул хангомда мазкур Маллахондин ҳам “Муборакнома” келиб, Хўқанд шаҳрига иккинчи марта бордилар. Ул хон ҳам батариқи собиқ кўп иззат ва икромлар айлаб, Тошканд шаҳрига қозилик ва бошқа ҳукумат ишлариға тегишли амалларни бериб, “Ёрлиғ” бирла Тошкандға қайторғондур. Домла Солиҳбек Тошкандға келуб кўп катта бўлуб тургондурлар”¹⁷.

Маллахоннинг хон сифатида давлатни мустаҳкамлаш учун олиб борган ислохотлари, олим, зиёлилар ва камбағалларга ғамхўрлиги, лашкарларга нисбатан ўта талабчанлиги, ҳатто қаттиққўллиги Мулла Алимқули кирғиз қўл остидаги зодагонларга маъқул келмайди. Тарихчи Ибрат - Исҳоқхон Жунайдуллахон ўғли Маллахоннинг Худоёрхонга мақсадини ошкор қилиб: “Ман хонлик қасдида эмасман, мамлакат истехкоми ва истиқболи, аммо-ки, сани бу тариқа ўйин – кулкига машғул бўлмағинг, бизга ва фуқароларга катта зарардур, ишни билиб ва билганларни маслаҳати ила иш қилмоқинг зарур, мундоғ бўлсанг,

¹⁶ Туркестанское ведомости. 1898 г. 19(31) июль.

¹⁷ Ибрат. Фарғона тарихи. – Т. 1991 й.

бизлар хароб, душманларга муҳтож бўлурмиз”¹⁸ деган башпоратомуз сўзларини келтиради. Бироқ Маллахон қисқа муддатлик ҳукмронлик даврида аввалгиларга кўра мамлакат мустақиллигини ўйлаган ҳамда анча ислохотларни амалга оширган, хорижий давлатларга элчилар юборган бўлса-да, бироқ давлатни мустаҳкамлаш тўғрисидаги ниятини амалга ошира олмайди. Рус разведка маълумотига қарганда, қирғиз-қипчоқ зодагонлари томонидан фитна уюштирилади. Бироқ Маллахон фитнани сезиб қолиб, ўттиз нафар кишини қатл эттиради. Бу фитнага қўшилган Қаноатшоҳ тожик кечирим сўраб, ўлимдан қутулиб қолади. Аммо Мулла Алимқули эшик оғаси томонидан режалаштирилган суьикасддан қутула олмайди. Мирзо Олим Мушриф ёзади: “Қирғизлар мулла Алимқули шайтон, Олимбек додхоҳ ва Хидир ўғри Хўжанд бормоққа иттифоқ қилиб, хонга маъқул қилдилар. Эрта бирлан отланмоқ бўлуб жазм қилдилар. Қудрати илохий бирлан ўшал кеча шиддатли шамол бўлуб, кор ёғди, зиёда совук бўлди.

Тарихга 1278 эрди (милодий 1862 йил). Бир неча фасодгарлар ҳаммоми Мусулмонқулида жам бўлуб, Нормухаммад қўшбеги ва Шодмонхўжа додхоҳ бош бўлуб, шаҳарнинг Қалмоқ дарвозасидан кириб, Маллахонни ётқон хос манзилига бориб, маст уйқуда ётқон жойида ўртага олиб, қилич бирла чоптилар. Даражаи шаҳодатга етқурдилар, шаъбон ойини 26сида шаби душанба, вақти субҳда Шоҳмуродбекни хон кўтардилар. (Умидиддин Марғинонийнинг фикрича суьикасдга 17 киши, хусусан, Алимқули эшик оғаси ҳам бош қўшади. Бироқ сўнгги пайтда ўзини четга олади. У бир оз фурсат ўтказиб, Малла хоннинг қотилларини ўлдириб юборади. Аммо рус айғоқчиларининг берган маълумотига қараганда Маллахоннинг синглисини ўғли Шоҳмурод тахтга ўтиргач, тоғасининг қотилларини тутиб ўлдиртирган - С.А.) Маллахон шаҳидни кафан қилиб, даҳмага – отасини ёнига дафн қилдилар”¹⁹.

Умидиддин Марғиноний бу фактни тасдиқлаб “Амири кабир Маллахон баҳодир тузҳаром жафокор, бадандишлар қўлида шаҳодатга етқони баёнида” марсиясида қотилларнинг номини аниқ кўрсатади:

*“Ўтуз ўғул дебо қирғизлар боши,
Чўтан додхоҳ, Хидирбий ики авбош...”*

¹⁸ Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.1991 й. Б.-300

¹⁹ Мирзаолим Мушриф. “Аясобус-салотин ва таворихи ул ҳавоқин”. – Т.1995 й. Б.- 96.

*Дедилар Шоҳмуродни хон қилайлук,
Сўйуб хонни кўнгулни тиндирайлук...
Ҳама оламга машҳур бўлди бу ши,
Ўлубдур Маллахон адландиш... ”²⁰*

Маллахон шахид этилгач, Бухорода амир Насрулло ўрнига тахтга келган амир Музаффар Худоёрхонни яна тахтга қайтишига ёрдам бермоқчи бўлади. Мирза Олим Мушрифнинг баён қилишича: “Сиз Тошканд боринг ва бизлар давлат бирлан отланиб, Ўратепадин ўтуб, Хўжандга дохил бўлсак, сиз ҳам Хўжандга расаъга кўндуруб ёнармиз” дейди амир Музаффар. Шундан сўнг Худоёрхон мулла Алимқули қирғиз кўлида кўғирчоқ бўлган Шоҳмуроддан тахтни тортиб олиш учун Тошкентга йўл олади. “Худоёрхон равона бўлуб, – деб ёзади Мушриф, – Чордара кўрғониға дохил бўлуб, Қаноатшоҳға ва Мулла Солиҳбек Тошкандийға, амин-оқсоқоли Тошкандға мактуби хужжат услуби баназокат айлаб, ожами хушёрдин ирсол килди, эрса, косид баркбоддек келиб, хатни буларға топшурди, эрса, гўё буларға айни муддао собит бўлди, деб ҳамма аз самими қалб жам бўлуб, арза айлаб, оқсоқоллардин юбордилар. Вақтики хон Чордара кўрғониға дохил бўлуб, Чиносға одам буюруб, Комил мирзоға эълон килдилар, эрса, Комил мирзо укасини буюрди. Укаси бориб хонни Чиносға таклиф килди. Хон дарёдин ўтиб, Чиносға дохил бўлдилар, эрса, агрофдаги курама ва баъзи қорақалпоқлар хонни ушламоққа маслаҳат килдилар, эрса шул аснода Тошканд оқсақоллари Чиносға келиб, хонға мулоқи бўлдилар, арзани хонға бердилар. Хон арзанинг мазмунидан огоҳ бўлуб, кўнгуллари тўлуб, дафъатан отландилар. Бир неча манзил тай қилиб, ҳазрат мазори файзосор Зангиотаға кўнуб, бир неча жондор сўйуб, хатми Қуръон қилиб, ош-об қилиб, халойиқға бериб, зиёрат қилиб, мадад ва истионат тилаб, фотиҳа ўқудилар. Шул аснода Мулла Солиҳбек тамоми уламолар бирла келиб, мулоқот килдилар”²¹.

Худоёрхон ва домла Солиҳбек ораларида турли масалаларда келишув бўлиб ўтади. Ҳижрий 1274 йил шаввол ойида ўтган бу суҳбат жараёнида хон Солиҳбек додхоҳга “Биисми Фаттоҳ” юрт тинчлигини бирга сақлаш, солиқларни ундириш ва бошқа ҳуқуқлар берилган

²⁰ Умидиддин Марғинович. “Тарихчан Туроний”

²¹ Мирзаолим Мушриф. Ансобус-салотин ва таворихи ул-ҳавоқин. – Т.1995.Б.- 66.

бир ахднома беради. “Ахднома”нинг остига “Ушбу ахднома домла Солихбек охунд Қозокбойбек ўғилларига Худоёрхон Шералихон ўғулларидин қилиб бергон ахдномаларидур”²² деб ёзилган ва хужжат ости ҳамда ён томонларига еттита муҳр босилган.

Хонликда содир бўлаётган қон тўкишлардан чарчаган, урушлар туфайли қашшоқлашган халққа ачинган Солихбек охунд додхоҳ тахтни қонуний эгасига топшириш тарафдори сифатида майдонга чиқади, тахт эгасидан ахднома олишга сазовор бўлган, Алимкули эшик оғаси вакиллари томонидан қонуний тахт эгасининг шаҳид этилишини инсон ва қози - додхоҳ сифатида қабул қилмайди. Маллахоннинг ўлдирилишини шаръий қонунга хилоф деб топади. Шу сабабли Худоёрхоннинг тахтга қайтиши учун керакли йўл-ўриқларни маслаҳат солади.

Худоёрхон тошкентлик ва марғилонлик ва бошқа ўзига садоқатлик кишилар ёрдамида Туркистонга бориб, Хўжа Аҳмад Ясавий марқадларини зиёрат қилгач, Қўқонга қайтиб, тахтни эгаллайди. Шохмуродхонга меҳрибонлик кўрсатиб, уни ўлдирмайди. Бироқ давлатни қўлида ушлаб туриш учун сиёсати ҳам, ҳарбий кучи ҳам етишмайди.

Мулла Солихбек охунд додхоҳ ва бошқа Тошкент ақибдорларининг Худоёрхон билан учрашувларига сабаб юртни тинчйтиш эди. Аммо Алимкули эшик оғаси бошлиқ қирғиз-кипчоқлар фитнаси тинчимайди. Худоёрхон Қўқонга қайтиб, тахтни эгаллагач, амир Музаффар Бухорога қайтиб кетади. Мулла Алимкули эшик оғаси, Шодмонхўжа, Мингбой кипчоқ додхоҳ биргаликда вазиятдан фойдаланиб, Худоёрхонни яна Бухорога мухожиратга мажбур қиладилар. Руслар бу пайтга келиб, дастурхонни бир чекасидан йиғиштиргандай хонликнинг худудларига тўсиқсиз кириб, чегара шахар ва кишлоқларини босиб олмоқда эди. Қўзини ғафлат босган қирғиз-кипчоқ задогонлари эса бу воқеага лоқайд қарашган. Уларнинг асосий нияти ўз манфаатларига тўла жавоб берадиган қўғирчоқ хон топиш эди, холос.

ТОШКЕНТ ҚАМАЛИ ВА СОЛИХБЕК ДОДХОҲ

Қўшинсиз, аъёнсиз қолган ёшгина Шохмурод Алимкулининг ёнига келади. Бироқ у ёш хонга бўйсунмайди, ҳагто кўришмайди ҳам. Ўзини хондек тутади. Мирзо Олим Мушрифнинг юқориди

²² Хужжат нусхаси муаллиф архивида сақланади.

келтирилган сўзларига мувофиқ Алимқули ҳақиқий ва сохта хонга нисбатан хунрезлик қилади. Марғилонга келиб, Маллахоннинг ёшгина ўғли Султон Саидни хон кўтаради. Ўзига “амирулумаро – амирлашкар” унвонини олади. Бу пайтга келиб рус аскарлари Авлиё ота, Туркистонни босиб олиб, Чимкент ва Тошкентга хавф солади. Туркистон шахрига ҳоким бўлган Мирзо Давлат шаҳарни ташлаб кетади. Ана шундай оғир сиёсий ва ҳарбий ҳолатда Алимқули Отабек додхоҳнинг: “Кўшни кўрғонга ташлаб, ерда пинхон туруб, тўп жанги қилсалар яхши бўлур, бул қаттиғ ёвдур” деган маслаҳатига ғазоби келиб, Отабек додхоҳни Кетмантепага бадарға қилади, унинг маслаҳатини қўллаган ва эскидан Алимқулига ройиш бермайдиган Ниёзалибийни тўп оғзига боғлаб оттиради. Ўртада бўлиб ўтган кичик текширув жангидан сўнг руслар Туркистонга қайтиб кетади. Алимқули Мирзо Аҳмад парвоначини Чимкентга ҳоким тайинлаб ўзи Қўқонга қайтади. Шу пайтга Алимқули бир машварат ўтказди. Умидиддин Марғинович шундай таърифлайди: “акобирон лашкари ислом ила уламо ва фузало ҳама аёни мамлакатни йиғуб насоро машваратини ароға солди. Жаноб муршиди комил Миён Халил Соҳибзода мубошир тақаллум бўлуб дедилар: “Камина дар он вақти Исломбулға Маллахон шаҳид тарафидин батариқ рисолат боруб, кайтуримда гузорим Петербурх тушуб, Русия давлатини кўруб аслаҳ-анжом, низом-қонун қавоидиға андак ошно бўлдум. Агар бу кўрғонларим тўғри бўлса, бизлар бу лашкаримиз ва йароқларимиз, беинтизомликимиз бирла аҳдан куффордан чиқа олмас, лозимдурки тадбир топуб, кенгаш сулҳи бир неча йилларға солуб, атроф – акноф оламдин хабардор бўлуб, кўшни давлатлар бирла муттаффиқ бўлуб, лашкаримизни низомини тузотуб, мунтазам айлаб, ғазот қилмоғимизға пушаймонлик келтируб, ҳамани поймол этуб, исломободликни қўлимиздан ройикон берурмиз”,²³ - дегонларида мулла Алимқулини тора мўйи чун наштари обдор бўлуб, ранги мутағаййир бўлди. Бу ҳолдин баъзи машоих ва уламо оғоҳ бўлуб, “Миён Халил лашкари куффорни таъриф айлаб, исломни забун ҳол қилиб кўрсатди, бу таколими бирла саф бўлди” деб алоло кўтардилар. Яқин эрди Мулла Алимқули шамшир бирла дунимта барор этса ёки тошбўрон қилсалар, баъзилар муни билуб

²³ Умидиддин Марғинович. “Тарихчаи Туроний”. (Асар саҳифалари рақамланмагани учун тартиб рақами қўйилмади.)

қочируб, юз фитна килдурдилар, баъзилар бу ҳол Мулла Алимқули ўн икки минг марди жангни интиҳоб этуб, ўз рикобиға олиб батарафи Туркистон роҳий бўлди” Эшон Муҳаммад Миён Халил Соҳибзода – Фироқий 1842 йил январь ойининг охирида Санкт- Петербургда бўлиб, февралнинг 13 санасида Россия императори Александр билан учрашиб хон мактубини топширган. 1842 йил 25 февралда Россия орқали Туркия ва Маккага саёҳат қилиб, кейин Туркистонга қайтиб келган. Афсуски, бу жаноб хонликлар аҳволи ҳақида Оренбургта мактублар жўнатиб турган²⁴.

Уруш оқибатини аниқ кўрган Миён Халил Соҳибзода ва жумладан, Мулла Солиҳбек охунд эшик оғасининг тарафдорларига гап уқтира олмайдилар. Ўрни келганда шуни очиқ айтиш керакки, Амир Темур, Шоҳрух мирзо, Мирзо Улуғбек, Абдуллахондан кейин ўтган хонлар, амирлар, беклар ва айрим фирибгарлар миллат зиёлиларининг фикрлари билан келишавермаганлар, уламоларни, шоирларни, эшонларни, айниқса, саййидларни ўзларининг тор манфаатлари йўлида ишлатдилар. Зиёлилар қонуний тахт эгаси, дин ва халқ манфаатини ҳимоя қилиб, яъни ҳақ ва ҳақиқат учун қалам ўрнига қилич ушлаган даврларида мукофот ўрнига дор ва жаллод болтаси билан сийландилар. Муросасозлик қилганлар эса қотил ва фитначиларга шерик бўлиб, ўзларини шармсор этдилар. Лекин яна шуни аччиқ бўлсада айтиш керакки, уламолар шарият билан овора бўлиб қолиб, дунё воқеаларидан беҳабар яшадилар шу боис давлат ва дунё ишларидан хабардор бўлган ҳамкасбларини қўллаб-қувватладилар. Улар жаҳон мамлакатларида содир бўлаётган илмий, ҳуқуқий, савдо ва ҳарбий ўзгаришлардан, XVIII асрдан бошлаб кенг миқёсда қулоч отаётган “мустамлакачилик” деб аталмиш босқинчиликнинг замонавий шакл мазмунидан беҳабар қолдилар. Зиёлилар оддий халқ билан мустаҳкам алоқа ўрната олмадилар. Зулм ва золимлардан кўрқиб яшаш туфайли улар ўзаро қовушмадилар, халққа ҳам бош бўла олмадилар. Мустабид хон ва амирларнинг қўлида чўлтоқ супургига айланиб, сўнг улоқтиридилар. Тахтпараст сулоаларнинг қўлида ўйинчоқ бўлиб, ўзаро фитналарнинг қурбони бўлдилар. Миллат тушунчаси кенг маънодаги давлатчилик сиёсий тушунчасига айланмаганига зиёлиларнинг давлат, тарих, халқ, дин

²⁴ Ўз.РМДА. 715-ф., 1-р. 4-ийғма жилд. Б-6, Б.117-118.

олдидаги вазифаларини фалсафий ва сиёсий идрок этмаганликлари умуман олганда, том маънода зиёли сифатида шаклланмаганликлари ва бу жараённинг вужудга келиши учун ҳукмдорлар ва амалдорларнинг зулм ва золимликлари сабабдир. Бадбахт хонлар ва фирибгар, мансабпараст, амалпараст насносларнинг амали фақат зулм, миллий зиёлиларни иқтисодий-маънавий сиқиб, танг аҳволга солиши уларнинг сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан етилишига жуда катта тўсиқ бўлди, оддий халқнинг маънавий – ижтимоий тараққиёт йўллари кесиб ташланди, бу эса миллат учун кейинги даврларда кечириб бўлмас даражада зарар келтирди (фақатгина “ходимул миллат” деб ном олган зиёлиларнинг юзага чиқишигина халқимизни кўзидан қора пардани олиб ташлади). Кўпгина ҳолларда шариат ҳукмдорлар ҳамда қозилар, аъламлар ва элликбошилар томонидан суийистеъмом қилингани учун халқ қувватламади ва улар ҳақида турли туман кескин мазмундаги латифалар тўкиб, Алдаркўса, Хўжа Насриддин афанди, Лаққи, Качал ва бошқа тимсолларнинг кулқу нишонига айланганди, талайгина шоирлар улар ҳақида ҳажвиялар ёздилар. Ана шундай шароитда Миён Халил Соҳибзоданинг Алимқулига эътирози, таклифи чинакам журъат ва жасорат намунаси эди. Шу боис ҳам Мулла Солиҳбек каби кишилар уни эшик оғасининг чангалидан кутқариб қоладилар. Аллоло кўтарган кишилар эса босқинчиларнинг Тошкентга кириб келишига кенг йўл очдилар, холос.

1864 йил 27 сентябрда руслар Тошкентга тафтиш маъносида юруш бошлайдилар. Жангда мағлуб бўлиб, Чимкентга чекинадилар. Аммо улар хонлик ҳудудига, шахслар орасига ўз хуфяларини жойлаштираганликлари ва айрим беномус кишиларни ўз томонларига оғдириб олиб, хиёнат учун мукофотлаганликлари туфайли хонлик пойтахтида, хусусан саройда содир бўлаётган ҳар бир ўзгаришдан бохабар эдилар. Кези келганда шуни таъкидламоқчимизки, Черняевнинг ғалабасидан Худоёрхон манфаатдор эди. У зимдан Черняев билан ёзишма олиб боради. Куйидаги келтирилган ҳужжат фикримизни тасдиқлайди:

“Улкон оқ подшоҳни давлатхоҳи жондирол Али Шернойиб зид умра ва иқбола давлата ва шавката

Арзи бандалигимиз оқ подшоҳни мулозим жондироси Али Шернойибга маълум бўлсунким, бизлар мунда доимал воқуот балки кеча кундуз сизни дийдорингизни Оллоҳдин тилаймиз. Илоҳи бот фурсатда дийдорингизга бизларни мушарраф қилғой, сонинан, шулки

Ибн Ямин хизматкорингиз бир одамни Тошкандин ўтгон воқеаларни айтиб юборди. Сўзи шулким кичик бирлон Алиқули кирғиз бир-бириси бирлан душман бўлуб кичик тоғдаги тўп, тўпхонасини босиб олибдур. Алиқули кирғизни ўзи Хўқандда ётибдур эди. Тошкандни Мулла Солихбекга инондим деб Алиқули хат юборгон экон, устига юз олтмиш уйлик фуқаросини кўчируб юборсун деб киши йиборгон экон. Тошкандлик қабул қилмабдур. Андин кейин Солихбек ўғлидин Алиқулига хат ёзгон экон, андин юборгай. Кел, кел, бўлмаса, оқ подшоҳ келса, подшоҳга қароймен, бўлмаса жондирол Али келса, жондирол Алига қарайман, дебдур. Подшоҳни келиши дараги йўқ ваҳидан кўзголғони йўқ эмиш. Тошкандни ўзини кўрголи сиз борсангиз қороймиз дер эмиш, лекин шу атрофида Солихбек қабул қилмай туруб, Тошкандни уйи бошига олти тангадин пул солгон экон, фуқароси бермабдур. Шул хатни Қаландархўжа эшон қози калондин Яминни одамни олдида ёзди. Бул сўзлорни Ибн Ямин айтиб юборибдур. Ибн Ямин сизго кўбдин кўп арзи ихлос деб юборди. Ибн Яминни одами қози калонни ёнида ётубдур. Аладдуойи тамом. Хон қулингизга Туркистондин хат келгон экон, мазмуни шулким амир, Бухорони бул тарафга келмоқлиги таъйин жазм бўлди, лекин Тошканд жонибига Хўқанд жонибига келиши таъйин эмас. Шул жиҳатдин Хон қулингиз бирлон қози калон муҳрни босиб”. Хатнинг тепа қисми ўнг томонига босилган думалоқ муҳрга: Қаландархўжа эшон ибн Исмаҳўжа марҳум, 1280, бодом шакл муҳрга: Худоёрхон ибн Шералихон деб ёзилган²⁵.

Ана шундай алоқалар воситасида руслар 1865 йил апрел ойининг охирида яна Тошкентга ҳужум уюштирадилар. Умидиддин Марғиноний ёзади: “Черноев ном отрядийлар Чимкандан хуруж айлаб, Ниёзбек мавзеига келиб, кўнуб лашкароҳ қилди. Абдурахмонбек понсод Шодмонбек фармончи додхоҳ Мулла Алимқулидин жонини қутқармоқ учун қочуб, Русия сардорини олдига, батараф Чимканд боргон эди. Йўлбошчи бўлуб келди, яна Ҳожи Олим ном нўғой Тошкандни Бешёғоч даҳасида Абулқосимхон эшон мадрасасида иқомат айлаб Тошканд аҳволотидин Чернойиб сардорга воқеанавислик айлаб турур эди”. Боскинчилар Абдурахмон понсод-офтобачи маслаҳати билан Тошкент шаҳрининг сув билан

²⁵ ЎЗР МДА. 336-ф. 1-р. 42-йиғма жилд. 15-20 в.в.

таъминловчи асосий иншооти Ниёзбек кўрғонини обдон ўрганиб сўнг босиб оладилар ва тамоман вайрон қиладилар. Бу аснода душманга сотилган кимсалар Мулла Алимқулни ўлдирмоқ қасдига тушадилар. Асли Чимкентлик бўлган ва Тошкентда яшаб турган бир шахс Алимқулни ўлдираолмаслигини баён қилиб акасига махфий хат юборгани маълум. Офтобачининг хиёнати, хоин кимсаларнинг махфий суиъқасд режалаштирганларига қарамай, Алимқули курашга киришади. Бухоро амиридан ёрдам сўрашини айтиб, мактуб юборган экан. Бу гап-сўздан кейин Мулла Алимқули эшик оғаси қўшин тўшлаб, Тошкентга келади²⁶.

Икки ўртада олиб борилган қаттиқ жангдан сўнг Алимқули эшик оғасига тўп ўқининг парчаси тегиб, оғир яраланади. (Мушрифнинг сўзига караганда, қирғизлар отган. Қуйидаги рубойга эътибор беринг) Ҳаққули деган қариндоши орқасига миндириб жанг майдонидан гўё ҳеч нарса бўлмагандек олиб чиқиб кетади. Мулла Солиххўжа қори Тошкандий “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида қайд этишича, от ортидан (миллати форс –С.А) Асадуллабек табиб Абдуллабек Қофқозий Алимқулнинг елкасида кўтариб келган. Шайх Шиблий ариғининг ўнг қирғоғида тўхташган. Алимқулнинг ўғли Абдуллабек (бошқа манбаларда Шермуҳаммадбек деб аталади) йиғлаб келганда, у имлаб, ўғлининг қулоғига нимадир деган. Асадуллабек табиб унга бир пиёла шароб ичирган. Абдуллабек ва Асадуллабек табиб Шайх Хованди Тахур қабристонига олиб боришган. У вафот этгач, шу қабристондаги Лангар ҳовузининг шимол тарафига дафн этилган. Мирзаолим Мушриф Алимқули эшик оғасининг вафотига рубой бағишлаган

*Алимқули қирғиз бий асл бо сиёсат,
Айлаб ҳужум беҳад қирғиз бедийнат,
Охир топиб шаҳодат Тошканд вилоятида,
Айдилар анга тарих «ғуфрони бениҳоят»*

(1281х. 25 зул-ҳижжа -1865 м. 21 май)²⁷.

ҚАЛЪАДОРЛИК ВА СУРГУН

1864 йил кузги жангда шармандарларча мағлуб бўлган генерал Черняев яхшигина тайёргарлик ва ёрдамчи кучлар билан 1865 йил

²⁶ Ўша ҳужжат

²⁷ Мирзаолим Мушриф. Кўрсатилган асар. Б.-75-76.

бахорда яна уруш очди. Босқинчиларнинг замонавий қуроли ва мунтазам қўшинига қарши тура оладиган лашкарни зудлик билан ташкил этиш ёхуд халқни қандайдир бир нарса билан руҳини кўтариш зарур эди. Ана шу пайтда Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ маслаҳатчилар билан келишган ҳолда ҳажми 17 x 8 мм. қалин қоғоздан “Зулфиқор” тасвири туширилган ва қиличнинг даста ва тиғ қисмига муборак сўзлар битилган, кўкрак нишонни таъсис этади. Бу нишон жанг олдидан ҳар бир жангчига берилади. Нишонни кўкракларига тақиб олган жангчилар, олиму фузалолардан, юрт катталаридан оқ фотиҳа олиб, жангга кирадилар. Ҳазрат Али Ибн Абу Толиб – “шери худо” деб шуҳрат қозонган соҳибқироннинг зулфиқори дастаси ва тиғига битилган сўзлар мудофаачиларга кўтаринки руҳ ва жанговарлик бахш этади. Ҳимоячилар душманни бир неча марта шаҳар дарвозасидан четга суриб ташлайдилар.

Узоқ давом этган қонли ва тенгсиз жангдан кейин мудофаачилар шаҳарга чекинадилар. Душман шаҳарни қамал қилади. Халқ 1865 йил 27 апрелдан то 1865 йил 17 июнгача қамалда тенгсиз жанг олиб борди. Ҳимоячилар Филип Назаров тасвирлаган кишиларга ўхшамас эдилар. У ўз хотирасида 1813 йилги саёҳати таассуротида шундай ёзган эди: “Тошкентликлар соғлом, беғам, ашамдор, хушчақчақликка ҳаддан зиёд берилган, нозиклашган, мусиқани севишади, аёлларни ҳаддан ташқари яхши кўрувчи ва хушмуомаладирлар... Ҳеч қандай солиқ тўламайдилар, ҳарбий хизматга ўз ихтиёрлари билан борадилар”²⁸. Назаров тасвирлаган нозиклашган кишилар душман шаҳарга ёриб кирганда, қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. Бир ротага бир киши тапланган, отаси, акаси, укаси, эри, қариндоши учун қасос олмоқ учун душманга қилич, найза ва паншаҳа кўтариб жанг қилган хотин-қизлар ҳисобсиз бўлган. Душман шаҳарга тўп отиб, бир неча дарвозадан бостириб киргандан кейин ҳам Комолон, Баландмасжид, Гулбозор, Жангтоҳ, Қорасарой маҳалларида тўрт кун мобайнида тўхтовсиз қонли уруш бўлган. Марғинонийнинг шохидлик беришича, “ҳар фуқаройи Тошканд бирла уруш бўлуб жангбазда кўргузур эди. Мулла Солиҳбек охунд шаҳар фуқаросига бош бўлуб, жанг-жадалга тарғиб қилиб, кўшиш айлар эди”²⁹.

²⁸ Ф. Назаров. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М. 1968 г. С.: - 34.

²⁹ Умидиддин Марғиноний. Кўрсатилган асар.

Босқинчи генерал М.Г. Черняев Оренбург округ қўмондони Крижановскийга 1865 йил 7 июлда юборган №2306 хабарномасида “Тошкент аҳолиси узоқ давом этган камал, озиқ-овқат танқислиги, айниқса, сувнинг ниҳоятда етишмаслигига қарамай бутун умидини амирга боғлаган эди... 9 нчидан 10 июнга ўтар кечаси ёш хон шаҳардан махфий равишда чиқиб кетди... Қорасарой дарвозасидан кирган Абрамов ... биринчи кўчадаёқ милтик ўки ёмғири остида тўсиқлар – чепга дуч келди ... Ҳимоячилар бозор томон сиқиб келинди. Бу ерда қаршилик янада кучлироқ бўлди, ҳар бир кўча, ҳар бир бурилишда, бўғотларга ўқчилар жойлашган эдилар. Бозордан чиқиб келган гуруҳ ҳар қадамда ниҳоятда кучли ҳимоя қилинган бир неча тўсиқ – чепга дуч келди. Бозорга яқин кўчаларда сарбозлар ноғора садолари билан “Оллоҳу Акбар” деб такбир уриб, қўшинга ҳамла қилар эдилар... отишмалар қоронғу тушгунча давом этди”. Черняевнинг рапорти, Тошкентни осонлик билан забт этдик, дегувчиларнинг ёлғончилигини исботлайди, холос. Тошкент халқи Мулло Солиҳбекнинг даъвати, руҳ кўтариши, моддий қувватлаши билан тарихда мисли кўрилмаган тенгсиз қонли жанг олиб борган. Халқ бу ҳолатни шундай битган:

*“Қиличдин ювди қонимиз билан,
Қопини тўлдирди донимиз билан”.*

Алимқули вафот этгач, Мулла Солиҳбек охунд Қозоқбойбек додхоҳ ўғли раҳбарлиги ва Арслон тўра, Сиддиқ тўра, Бобожонбий понсодбоши, Отакул ясовул, Муҳаммад Солиҳхўжа қори Тошкандий гувоҳлигида Малла хоннинг ўғли Султон Саидни оқ кигизга солиб хон кўтарадилар. Бу тадбир шаҳардаги парокандаликнинг олдини олади. Тошкентликларга қозоқ халқининг асл фарзанди, ҳақиқий мужоҳид Султон Содик Кнесарин ёрдамга келади. Бироқ у душман шаҳарга ёриб киргач, аввал Бухоро сўнг Қашқарга кетиб қолади. Тошкент ақобирлари амир Музаффардан ёрдам сўрайдилар. Аммо амир, Султон Саидхон унинг қўлига топширилган тақдирдагина ҳарбий ёрдам кўрсатишга ваъда беради. Мулла Солиҳбек Алимқули ўлимидан кейин қамал кунлари мудофаага раҳбарликни ўз қўлига олади. Бу тўғрида қўлимиздаги ҳужжатда шундай деб ёзилади: “амир лашкар келиб, Тошкандга дохил бўлуб, Шўртгепа мавзеида Русия аскарлари бирла кўп урушуб, баъда ўқ тегиб, шаҳид бўлди. Ва жамиё лашкар ва фуқаролар шаҳар ичига кирибдур ва ўзларини маҳкам

беркитуб, калъани истехкомига маснад бўлдилар ва бул сипоҳ фуқароларга Домла Солиҳбек додхоҳ сардор бўлуб ва кўп пуллар сарф қилиб, қалъадорлик қилгондур³⁰.

Домла Солиҳбек ва Тошкент аёнлари Бухородан ёрдамчи кучлар келишига умид боғлайдилар, аммо атрофидаги ноиттифоқ кишилар амир тарафдорларининг таклифига мувофиқ Султон Саидни Бухорога юборишга розилик берадилар. Бироқ амир Искандар ва Абдусамад исмли кишилар раҳбарлигида бир неча кишини ёрдамга юбориб, асосий кучни Фарғонага ташлаб, тахтни Худоёрга олиб бериш билан шуғулланади.

Ватан тақдири кил учида турган бир пайтда Худоёрхоннинг Тошкент шаҳри ақобирлари орасига қўйилган воқеанависи, асли қоратегинлик модарзод саид Саидазимбой Муҳаммадбоев, Абулқосимхон эшон мадрасасида яшовчи Мулла Олим Юнусов Черняев билан алоқа қилиб турадилар. “Тарихчаи Туроний” муаллифи Умидиддин Марғиноний бу нарсаларни рақам қилганини юқорида эслаб ўтдик. Саидазимбой тарафдорлари шаҳарнинг борут (порох) омборларини портлатадилар. Шаҳарга “ўрислар оғзига одам сиғадиган катта аждаҳо тўплардан отиб, ўт кўяр эмиш”, деган мишмиш таркатадилар. Эртаси кун руслар шаҳарни уч жойига тўпдан ўқ отадилар. Шаҳарда бир оз кайфиятсизлик пайдо бўлади. Аммо халқ қўлидаги бор қуролини олиб жанг майдонига отилади. Инглиз олими доктор Евгений Шулер инглиз тилида нашр этилган “Туркистон” тўпламида босилган мақоласида шундай ёзади: “Генерал Черняев 1282 ҳижрий, 1865 йил 17 июнда Хўжа Аламбардорда тошкентлик аёнлар билан гаплаша олмай гаранг бўлиб турган пайтда тошкентлик вакиллар орасидан бир киши чиқиб, соф рус тилида Черняев билан тарих, адабиёт, фалсафа ҳақида гап бошлайди. Бу киши пензалик татар мулла Олимҳож Юнусов бўлиб Москвада таълим олган, Петербургда бўлган, Маккага бориб ҳаж қилган, Ҳиндистонни кўрган”³¹.

Шунингдек Е.Шулер “Олимҳож русларга қарши гапириб, ижтимоий тинчликни бузган, русларнинг обрўсини тўккан. У омма ўртасида яланғоч қилиниб, калтакланган ва қамалган. Сибиряга сургун қилинган. Ёқуббекнинг ўғли у кейинчалик Қашқарга қочган,

³⁰ Муҳаммад Юнус Тоиб. Тарихи Алимқули амирлашкар. “Шарк юлдузи”. 1996 й. №11

³¹ Е.Шулер. Туркистон. 1-т. Лондон. 1876 .

деган маълумот берди” дейди. Кейинги ўрганилган ҳужжатларга қараганда, Мулла Олим ҳақида Саидазимбой ёлғон маълумотларни тарқатган кўринади. Чунки С.Мухаммадбоев билан О.Юнусов ўртасидаги муносабатлар яхши бўлмаган. Улар ўзаро кучли адоватга эга рақиб эдилар. Кўпгина суд жараёнларида Мулла Олим ҳожи Саидазимбой устидан ғалаба қозонган. Аммо шуни унутмайликки ҳар иккиси ҳам Русия давлатининг “Почётний потомственный гражданин” (“Фахрий фуқаро”) унвонига сазовор кишилар эди. Мулла Олимҳожи Юнусов кейинги фаолиятида маҳаллий кишиларнинг жонига ора кириб, босқинчиларнинг зулмидан, Саидазимбойнинг фитналаридан асраган бўлса, Саидазимбой жуда кўп одамларни қонқақшатгани тарихий ҳужжатларда битилган. У шунинг эвазига мукофотлар олган, Мулла Олимҳожи эса Тошкентдан Қозоғистонга бадарға қилинган, генерал М.Черняев Туркистонга иккинчи бор губернатор бўлиб келганда айнан шу Олимҳожи Юнусов билан кўп вақтини бирга ўтказган. Архив ҳужжатларига қараганда, чор ҳукумати Юнусовга Тошкент яқинидаги олтин конларидан биридан фойдаланиш учун рухсатнома бергани ҳам маълум (Н.Остроумовнинг Черняев ҳақидаги хотираларига қаралсин)³².

Генерал Черняев аскарлари билан Камолон дарвозасини бузиб шаҳарга киргач, кўча жанглари бошланади. Кўча жанглари бошланган бир пайтда Черняев ҳақиқий ҳолатни яшириб, Оренбург Ҳарбий губернатори номига ёзган хатида руслардан ўлган ва ярадор бўлганларнинг сонини атайлаб кам кўрсатган. Унинг мактуби билан танишган киши гўё руслар шаҳарни жуда осонлик билан қўлга олган кўринадилар. Аслида бундай эмас. Руслар билан бирга Бойзोकбий болалари тўплаган аскарлар, уларга қўшилган авбошларни ҳам эътибордан қочирмаслик керак. Аммо бундан илгарироқ душман шаҳарга кириш арафасида Ҳакимхўжа қози, Абулқосимхон эшон ва бошқалар Черняевга сулҳ тузишни таклиф қилиб киши чиқарадилар. Черняев шаҳарга босиб кирилганига қарамай, қаттиқ кўча жанглари бораётганини кўриб сулҳ таклиф этади. Икки томон вакиллари Қосимхўжа аламбардор қабристонидан учрашадилар. Юқорида айтилганидек Мулла Олимҳожи Юнусов эмас, балки Мирзоолим

³² Н.П.Остроумов. “Генерал М.Г. Черняев”. Қўлёзма. Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонада сақланади.

Мушриф айтганидек Хончабоғ (Хаников) тилмочлик қилади. Ушбу воқеалар иштирокчиси бўлган Мулла Солиххўжақори Тошкандий: “Шаҳарнинг барча кўзга кўринган зотлари ҳар масжиддан 3 кишидан, Мулло Солихбек охунднинг уйига йиғилдилар (жами 40 нафарга яқин). Муаллиф ҳам ўша ерда бор эди. Шириниуф келди. Шартнома тузилди, 4 нусхада, шаҳарнинг ҳар бир қисми (дахаси) учун бир нусхадан... Мулла Солихбек охунд муаллифдан шартномани ўқиб эшиттиришни сўради ва “бу келажак учун керак бўлади, - деди, - муаллиф бу шартномани овоз чиқариб ўқиб берди”.

“Одамлар саросимага тушиб қолган бир пайтда, - деб ёзади Мулла Солиххўжа қори Тошкандий, - элчилар келиши ҳақида одамларга хабар етди. Кўп ўтмасдан Мулло Солихбек охунд қошидан бир ишончли киши келиб, Шайх Хованди Таҳур қозиси, Азим оқсақол, уламо ва фузалолар, ақобирлар ва вилоят аъёнлари Хиёбонга Мулло Солихбек охунд хузурига йиғилсинлар, ўша ерда Русия элчилари ва насороларга биргалашиб савол-жавоб қиламиз, деб хабар етказди. Шунга кўра, ҳар бир масжиддан уч кишидан Хиёбонга етиб бордилар, у ердан ўтиб кўрғон ташқарисига, Қосимхўжа аламбардорнинг нурлари тўла маконига қирқ киши тўпланди. Ул ерда Бузрукхўжа эшон қозининг тўнғич ўғли Саййид Аҳмадхўжа эшон муфти келиб, кундалик воқеа - ҳодисаларни ёзиб берувчининг қўлидан ушлаб, уламолар даврасидан иборат мажлисга элтди, бир чеккага ўтқазиб, ўзи ҳам менинг ёнимга ўтирди. Бир оздан сўнг қараб: “Ноиттифоқлик шу кўйга солди, мана Ширинуф келибди, эмди у нима деркин”. Шу пайт чодирдан Ширинуф ва Оқмасжиднинг ҳокими Курзин исмли киши етиб келишди. У дарҳол қози Ҳакимхўжа, Абулқосимхон эшон, домла Солихбек, учта қози, уламолар, Тошканднинг тўрт рукнининг оқсоқоллари, шаҳарнинг ақобирлари, сардорлари, савдогарлари ва кадхудолари билан бирма-бир исмини айтиб танишиб, ҳол-аҳвол сўради.

Шундан сўнг ваъдалар бериб, сулҳ тузиш ҳақида илтимос қилди. Бу ҳақда у ўз подшоҳлари номидан, бу томондагилар эса ҳозирги ва келажак фуқаролар номидан аҳднома ва шартнома туздилар: Тошканд шаҳрининг тўртта аркони учун тўртта аҳднома – бир аҳднома бешёғочликлар даҳаси учун, бир аҳднома Ҳазрат Шайх даҳаси учун, бир аҳднома себзорликлар учун ва Кўкча учун бир аҳднома.

Тўрт арконнинг муфтилари, аъламлари ва қозилари тўртта аҳдномани ёзиб, унда қуйидаги шартларни кўрсатдилар:

– мусулмонлар ўзларининг қадимий тамойилларида қатъий қоладилар;

– ҳар йилги ҳосилдан закот ва хирожни ҳам Муҳаммад (с.а.в.) шариатига мувофиқ тарзда мусулмон амлоқдорлари йиғиб берадилар;

– ўт-ўланлар, ўрмонлар, тўқайзорлар, умуман, халқ фойдаланадиган подшоҳликка тегишли нарсаларни фойдаланиш қадимги таомилга кўра бўлади:

– подшоҳларининг аскарлари халқ ҳовлиларини кўшхона қилмайдилар;

– аҳолидан йиллик даромад солиғи олмайдилар ва бошқалар.

Шартноманинг қисқача баёни “Тарихи жадидаи Тошканд”, “Хулосатул ахбор” тарихларида ва “Туркестан” тўпламида деярли бир хил. Бироқ шартномадан хабардор бўлган тошкентлик уламоларнинг хотираларига қараганда, шартноманинг моддалари жуда кўп бўлган экан. Хусусан, руслар Ўрда кўпригидан рухсатсиз мусулмонлар тарафига ўтмаслиги, эллик йил мобайнида мусулмон халқидан аскар олмаслик, қарағай кесиш учун ишчи сўрамаслик, хотин-қизларнинг шаънига, иззат-ҳурматига тегадиган бирор иш қилмаслик, дин-шариат ишларига аралашмаслик ва бошқалар. Бу шартномага Мулла Солихбек охунд додхоҳ тарафдорлари ҳамда Черняев имзо чеккан. Мулла Солиххўжа қори Тошкандий баён қилади: “Мажлис ҳозирлари аҳдномага тўла-тўқис муҳр босдилар. Ширинуф ҳам Русия ва насрония амалдорлари эса ўз номларини ёздилар, чунки уларда шундай қоида экан. Домла Солихбек охунд “Улар ҳам аҳдномага муҳр босмагунча биз қабул қилмаймиз”,-дедилар. Шунда Ширинуф Хончабоғ тилмочиға қараб нимадир деди. Домлога қараб: “Эй ҳазрат домулло, Ширинуф: “Бизлар муҳр ўрниға номимизни ёзамиз”,- деяпти”,-деди. Шунда мен ўрнимдан бир оз кўзғолиб: “Бизнинг китобларда шартномаларға ном ёзиш”, деган, демак шу назарда тутилган ва буларнинг қонуни шундай экан. Домло менга қараб: “Эй ўғлим, яқинроқ келиб, бу аҳдномаларни диққат билан ўқиб чиқсанг”,-дедилар. Мен Бешёғоч аҳдномасини бошидан охиригача ўқиб чиқдим, унинг кўп шартлари эсимда йўк”³³.

Шартномага имзо чекилиб, муҳр босилгач, Черняев Ҳаким хўжа қози, Абулқосимхон эшон ва Мулло Солихбек охунд додхоҳ ва тўрт даҳа бошлиқларига зар ёқали чакмон совға қилиб, эртасига жума

³³ Муҳаммад Солих қори Тошкандий. Тарихи жадидаи Тошканд.

намозидан кейин шаҳарга кириб бозорлар, саройлар ва кўчаларни айланиб чиқишни ҳамда Ҳакимхўжа қозининг уйига боришини эълон қилади. Шартнома шаҳарнинг тўрт даҳасида ва бозорларда халққа ўқиб эшиттирилган. Генерал Черняев ўз сафдошлари ва таржимон Хаников (Хончабоғ) билан бирга Ҳакимхўжа қозининг уйида бўлади. Номаълум муаллифнинг маълумотга қараганда, орадан уч-тўрт кун ўтгач, Черняев сафдошлари билан бирга домла Солиҳбек охунд додхоҳ уйига келади. Ўртада қизгин суҳбат бўлиб ўтади. Черняев яхши кайфият билан уйни тарқ этади.

Генерал Черняевнинг бевосита Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ билан шартнома тузиши, унинг уйига келиб, узоқ вақт суҳбат қуриши ҳар қандай одамни мулоҳазага солади. Нега Ҳакимхўжа қози, нега Абулқосимхон эшон, нега Орифхўжабой, нега Гадейбой додхоҳ ва бошқа нега, негалар... билан сиёсий-маърифий мулоқотга киришмади? Чунки уларнинг бирортаси қальадорлик қилган эмас ва хонликда сиёсий мавқеи йўқ кишилар эдилар. Мулла Солиҳбек додхоҳ эса эл ҳурматини қозонган, ҳам хонликдаги зиёлиларнинг, ҳам хонларнинг обрў-эътиборига сазовор ва лойиқ киши эди. Бу ҳақиқат Черняев шаҳарга киришдан олдин англашилгани далил. Шартнома тузиш жараёнида бу ҳолат босқинчилар бошлиғига яна бир қарра маълум бўлган. Ўртада бўлиб ўтган суҳбат ҳам унда катта таассурот қолдирган. Бироқ бир томондан ички душманларнинг таъсири, иккинчи томондан, Мулла Солиҳбек билан адоватда бўлганларнинг бўҳтони орани бузади. Шу билан бирга Петербург билан телеграф орқали боғланиб, шартноманинг Русия манфаатига хизмат қилмаслигини, Туркистон арбоблари Туркия султони Абдулазиз, Франция ҳукуматига арз билан вакил юборганликлари, босқинчилик урушининг моҳиятини ўзгартириб, хорижий давлатларни сиёсий чалғитиш лозимлигини бошлиқларидан билиб олгач, ўз давлати манфаатини тўла таъминлайдиган, яъни маҳаллий аҳолининг сиёсий тобеълигини эмас, балки мустахлак эканини тан олган ҳужжат зарур эканлигини пайқаб қолади. Шундан кейин Черняев Мулла Солиҳбек охунднинг уйига ташриф буюради. Мустаор имзоли шахс ёзган ҳужжатда шундай дейилади: “Орадан уч ўтиб, тўртинчи кун Черноев губернатур бошлиқ қирқ - эллик нафар аскар домла Солиҳбекнинг ҳавлилариға тушуб, анда меҳмон бўлуб, ул кишиға марҳаматлар қилиб ва нечанд осойишнавида сўзлар ойтуб, ул кишини хотиржам

қилуб, чиқиб кетди. Бул хусусда бир неча ғаммоз ва муфсид ва хосид одамлар бориб, Черноевга хабар бердиларким, “Бул домла Солиҳбек ўзи кўб иғвогар ва фитнаангиз кишидур, чунки мунча шўришларнинг райяи истимдодли бирлан барпо бўлгондур, ҳаттоки Хўқанд давлатидин ҳар ким Тошқанд шаҳрига ҳоким бўлиб келиб, бул киши бирлан мувосо қилмаса, туrolмас эрди ва маъзул бўлиб яна Хўқанд шаҳрига қойтуб кетар эрди ва подшоҳлар ҳам раоятини бажо келтирар эрдилар. Алҳол ҳам фитнани барпо қилса ҳам ажаб эрмас, чароки бир укоси амир Бухоро олдида катта мансабда туродур ва яна бир укоси Хўқанд хонининг хизматида муқаррабдур, агар мунки Тошқанд шаҳридин чиқоруб, бир тарафга юбормасангиз тинчлик бўлмас”³⁴ деб, чун Черноев губернатур бу хабарни истимоидин ташвишноқ бўлиб, бешинчи куни домла Солиҳбекни чоқируб “Сиз боруб подшоҳни дуо қилуб келасиз”, деб ўн нафар тобе кишилари бирлан Тўм вилоятга юборди. Ул киши бориб Сайфулло деган тотор бир бадавлат киши ҳавлисида истиқомат қилдилар”³⁵.

Ҳап шундаки, Алимқули эшик оғаси тириклик вақтида Тошқанд шаҳрининг намояндалари хусусан, Мулла Солиҳбекохундиштирокида ва бевосита Муҳаммад Юнус шиғовул мунший таклифи билан Султон Саидхон номидан Франция, Туркия ҳукумати раҳбарлари ҳузурига махсус мактуб билан дипломатик вакиллар юборилади. Мулла Солиҳхўжа қори Тошқандийнинг хабарига кўра Истанбулга - Султон Абдулазиз ҳузурига Ёқубхўжа қози аскар Қози Низомиддин Бискентий ўғли ва Мирзожон Намангоний, Францияга - Тошхўжа судур Тошқандий юборилган эди. Жаҳон афқор оммаси Русиянинг босқинчилик урушидан хабар топгач, табиий ўз муносабатини билдирган, жумладан Туркия халифаси Султон Абдулазиз ҳам. Бинобарин, босқинчиларга маҳаллий халқ ўз инон-ихтиёри билан бизга қўшилди, деган бир ҳужжат зарур бўлган. Шу боис генерал Черняевдан қандай йўл билан бўлса ҳам ана шундай ҳужжат олиш талаб этилган. Аммо бундай ҳужжатни беришга шаҳарнинг акобирлари, хусусан, Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ розилик бермайдилар. Чунки шартнома халққа ўқиб эшиттирилган бўлиб, уни бузиш шариятга ҳам, унга муҳр босганларнинг виждонига ҳам

³⁴ ЎЗР МДА. 1009-ф. 1-р. 151- йиғма жилд. 72-73 в.в.

³⁵ Ўша ҳужжат

тўғри келмас эди. Боскинчилик, тажовузкорлик, миллий айирмачилик руҳида тарбияланган М.Г. Черняев императори олдида ўзини кўрсатиш мақсадида имзолаган шартномасини бузуб, ўз хоҳиш иродасига мос янги шартнома ёзишни талаб қилади. Орадан бир - икки кун ўтгач, Черняев домла Солиҳбек охунд додхоҳни ўз чодирига таклиф қилади. Мулла Солиҳхўжа қори Тошкандий шундай ёзади: “Кўп ўтмай Мулло Солиҳбек охунд ўз тобелари бирлан Ширинуфнинг чодирига етиб келсунлар, дегон хабар келди. Ўшал вақт мулло Солиҳбек охунд, Бердибой саркор Себзорий, Ҳалимбой мирзо Азимбой кўшбеги (Ҳўқандий ўғли), Файзбачча Тошкандий, Қосимбой Қоратутий Тошкандийнинг биродари Азимбой, Санжокли жамоасидан Қўшоқ ва бошқа аъёнлар Чилдухтарон мавзеида тўпландилар.

Ширинуф аларнинг олдига келуб шундай деди: “Пойтахт Фетербурҳдан, яъни пошполикдан менга маълумот келди: сулҳ сабабини ва Туркистон заминни ҳукуматга тобеинлигини тўлатўкис ўша вилоят аҳолиси гувоҳлигида хатга тушуруб, бул тамонга жўнатулсин, дейилгон. Шунга кўра, сизларга шуни ҳам айтмоқчи эдимки, мактуб шул мазмунда ёзулсун:

“Узоқ вақтлар ва замонлардан буён бул Туркистон замин ўлкасида Фарғона ҳукмдорлари камбағалларга ва халқга жабр-зулм ва ситам қилиб келди. Закот ва хирожни ошуруб, кўчманчиларни турли тамонга тўзитуб-таркатуб юбордилар. Чорвадан олинадурғон ва бошқа закотларни меъеридан ошируб, урф-одат, русум ва таомилдан қайтдилар, ҳеч бир меҳр-шафқат қилмадилар. Кўп йиллар давомида катта бошлиқлар ўртасида ҳукмронлик учун талаш кетиб, улар кўпинча фитначилар, бузғунчилар ва иғвогарлар сўзига учуб, ўртада ноҳақ қонлар тўкилди. Шариат ҳукмлари ва уламоларнинг айтганини инкор этмишлар, уламо меҳр-муҳаббати ва фузало суҳбатидан узоқда эрурлар. Фарғона ва Туркистон замини кўпинча қилчоқлар, қирғизлар, қазоқлар, авбошлар ва бебошлар бошқариб келмоқдалар. Шу сабабдан, биз ўз ихтёримиз ва истак - хоҳишимиз билан уларнинг жабр-зулмига хотима бериш учун аҳоли ва мамлакатнинг тинчлигини ўйлаб, Русия ва насрониянинг аскарлари, кўшинлари ва сардорларини олиб келдуб ва мамлакатни топшурдуб”³⁶.

Бу шартномага Домла Солиҳбек охунд ва ҳамроҳлари муҳр босмагач, мустамлакачилар тарафдори бўлган унсурлар хизмати билан

³⁶ “Ер юзи”. 1927 йил, 12 август, №25

янги шартнома битилади. (Мазкур шартнома “Ер юзи” журналининг 1927 йил 12 август сонисида босилган Абдулла Қамчинбекнинг унчалик далилланмаган “Туркистонни топшириш хужжатлари” мақоласига илова тарзида берилган. Шунингдек журналда матннинг фотонусхаси, шундай хатнинг Хўжанд халқи номидан ёзилганининг фотонусхаси, Тошкент шаҳри ўн икки дарвозасининг олтидан ишланган, вазни 16 грамм. сохта калитлари фотоси ҳам илова қилинган) Шартномага шаҳарда бирон обрў - эътиборга эга бўлмаган шахслар имзо чекадилар.

Хужжат тамоман забун кайфият, таслимчилик руҳиятида, босқинчилик урушини ёқлаган ҳолда ёздирилган. Бундай хужжатга сиёсат кўрган шаҳар намояндаларининг кўл қўйиши мумкин бўлмаган ҳол. Ана шу хужжат радио телеграф орқали Истанбулга рус элчихонасига юборилади. Элчи Н.Игнатъев бу хатни шаҳарнинг энг гавжум жойларига осдириб, Туркия султонининг ҳафсаласини пир қилади. Хонлик номидан борган элчиларни сиёсий ва маънавий жиҳатдан жуда ноқулай аҳволга солиб қўяди.

Ушбу воқеадан кейин генерал Черняев шаҳарга махсус ёзилган “Тошкент халқи учун эълон”ни ҳар ёққа остириб ташлайди. Черняев аҳолини “Барча ишларни ислом дини қоидаларига мувофиқ ҳал қилиш, халқ орасида тинчликни сақлаш, Ислом одатларини бажариш, вақтида масжидларда ибодат қилиш; мадрасаларда муллабачалар дин ва шариатни ўқишлари; болалар мактабларга боришлари, агар улар дангасалик қилсалар, домлалар уларни жазолашлари, болаларини мактабга бермаган ота-оналарни шариат бўйича жазолаш; усталар, савдогарлар, деҳқонлар ўз касблари билан шуғулланишлари; кўчаларни озода тутиш; шариат буюрган ишларни бажариб, масжидларга вақтида закотларни етказиб бериш; қозийи ислом, қозикалонлар ва муфтилар барча масалаларни ўз хохишларича эмас, балки шариат талаби бўйича ҳал этишлари” ва бошқа майда-чуйда масалаларни талаб қилади.

Табиийки, юқорида келтирилган хат ва эълонларга Домла Солиҳбек охунд, Сиддиқ тўра, Арслон тўра, Бобожонбий имзо чекишдан бош тортиб, сукут сақлайдилар. Черняев талабни қаттиғроқ қўяди. Домла Солиҳбек ва шериклари генералнинг мунофиқлигидан ҳайратга тушадилар. Жанубий Америка халқининг миллий қаҳрамони Симон Боливарнинг устози Симон Родригес: “Оврупонинг закийлигига эътибор берманг – бу енгил далил, Оврупонинг йилтирок

никобини йиртиб ташланг. Ўшанда сиз унинг қашшоқлигини ва нуқсонларининг даҳшатли манзарасини кўрасиз” деган эди. Балки Солиҳбек охунд валийлик қуввати билан Русиянинг никобини йиртиб, унинг шармандали қиёфасини, шоғол феълени кўраолгандир. Шу боис сохта шартномага имзо чекмагандир. Домла Черняевга юзланади: “Бизлар бўлиб ўтган воқеаларни ўзгартирмасдан ва алмаштирмасдан ҳақиқатни айтамыз, яъни Окмасжид шаҳридан Ғулжа томондан Туркистон замин ва Тошканд қалъалари ва вилоятларни насрония ва Русия жанг ва талош ва уруш билан кўлга киритдилар. Уларнинг кўби шабохун йўли билан, тўсатдан ҳеч бир музокарасиз, ваъдасиз, муҳлатсиз, қаттиқ уруш-талашлар юз берди, ойнука, Тошканд шаҳри зулҳижжанинг ўртасидан то сафар ойининг ўн иккинчи кунигача сувсиз ва озиқ-овқатсиз, лашкарбоши мулла Алимқули шаҳид бўлгандан сўнг сардорсиз, султонсиз, аскарсиз, кўшинсиз, лашкарсиз ва Бухоро амири, Хоразм, Урганж, Фарғона ва турли Муҳаммадия ва исломияга мансуб вилоятлардаги элатлар ва қабилалар кўмагисиз, уруш асбоб-анжомлари, дору ва кўрғопин бўлмагон ҳолда фуқаро аҳоли ва Тошканд шаҳрида яшовчилар ғазот эълон қилиб урушдилар... Ниҳоят панжшанба куни пешиндан сўнг аҳли насоро ва Русия ярашиш истагида ваъдалар бериб, аҳд-паймонлар қилиб, сулҳ тузишга рағбат кўрсатди. Бизлар ҳам шартлар асосида сулҳ туздик”. Ушбу сатрлар замирига боқайлик: боқинчилар 15-16 июн куни шаҳарнинг Хиёбон дарвозаси деворини кўпориб киришган ва бу ерда ўттиздан ортиқ кишини қурбон берган, шаҳарнинг ичига киргач, кўча жанглари бошланиб кетган, Бешёғоч, Чорсу, Гулбозор, Жангобда қаттиғ қонли урушлар бўлган, халқ кўчаларга чеп босиб, жанг қилган. Ҳозирги Хўжа Аҳрори валий мадрасасининг яқинидаги масжид ичига руслар кириб олган пайтда масжидга ўт кўйилган. Бундай қаршилиқ кўрсатилишини кутмаган Черняев сулҳ тузишга мажбур бўлган. Акс ҳолда уруш узоқ муддатга чўзилиб, руслар енгилиши муқаррарлигини сезган Черняев ҳарбий нуқтаи назардан тўғри қарор қабул қилган. Бу 1865 йил 17 июн куни эди.

Солиҳбек Черняевнинг феъл-атворини кузатиб турган пайтдаги ҳолати, кўнглидан кечган ўйлар бизга номаълум. Аммо у ўшандай оғир дамда ҳам барча уламолар Оллоҳнинг ердаги аминлари эканлигини унутмаган. У душман саркардаси билан юзма-юз гаплашаётганда кўз олдида бир даста тиш-тирноғигача қуролланган душманларга қарши

чиқиб, жанг қилиб, шаҳиди аъло бўлган эркагу аёлларнинг, йигит-қизларнинг қонлик гавдалари турган бўлса керак. Номус учун, иймон учун, Ватан учун халок бўлганларнинг руҳи олдидаги маънавий қарз қувват берган бўлса ажаб эмас, бу бир. Иккинчидан, у Оллоҳнинг ердаги амини, шунинг учун куффорнинг йўриғига туша олмайди, Ҳакимхўжа қози калон каби олтин медал эвазига сукут сақлаёлмайди, Саидазимбой, Муҳаммад Саитбой каби диёнатини совғаларга, унвонларга алишмайди. Ўртада фикрий олишув. Босқинчи генералга қарши туриш ҳар кимнинг қўлидан келавермайди. Генералнинг сохта ҳужжатга имзо чекиш ҳақидаги таклифига рад жавобни берганда, мен ёлғиз Оллоҳдан, динимни, иймонимни сотишдан қўрқаман. Оллоҳ менинг ўлимимни сенинг қўлингга топширган бўлса, шубҳасиз ўлавераман, аммо виждонимни сотмайман! – дегани аниқ.

Мустаор имзоли шахснинг юқорида келтирилган сўзлари таъсирида бўлса керак Черняев: “Кимки мулло Солихбек охундга кўшилса, бир томонга ўтсин!” дейди дарғазаб бўлиб. Тилмочнинг сўзидан кейин Мулла Солиххўжа қори Тошкандий келтирганидек, домла Солихбек охунд томонига бирин-кетин Бердибой саркор Себзорий, Ҳалимбой мирзо Азимбой кўшбеги ўғли, мулло Қўшоқ, Азимбой, Файзибачча ўтади. – Жами тўққиз киши ўраб олиниб, почта аравасига ташланадилар. Черняевнинг “шу ердан тўғри Сибирияга” деган ваҳшиёна ўкириши оламни тутди. Маҳбусларни шу куни, яъни 1865 йил 28 июн куни Чимкент қўрғонидан олиб чиқиб, Қизилжар қўрғони томонидан Қафқол ва Дўм деган жойга олиб бориб қўядилар. Умидиддин Марғиновий “Тарихчаи Туроний” асарида “Чернойиб сардор аёни юртнинг баъзисини ваъдаи ваид ила, баъзиларини илтифот бирла хурсанд қилиб, Мулло Солихбек охунд уламои киборни Сибирия қилди” деган сўзлари ҳамда миссионер Н.Остроумовнинг каллакасар сардор қилмишларини “... Тошкентнинг босқинчиси қарама-қарши табақаларнинг тамоман тинчиб қолганига ишонмас эди. Ана шу тахмин шаҳардан хавfli шахсларни ва, айниқса, Солихбекни сургун қилиниши тасдиқлайди”, деб хаспўшлаши ҳам фикримизни қувватлайди. Черняевнинг бу ноқонуний қарори император томонидан 1865 йил 9 декабрда тасдиқланади. Оренбург генерал-губернатори Н.А.Крижановский эса Черняевнинг бу қилиғини маъқуллаб, сиёсий жиҳатдан муҳолиф

бўлган бундай кишиларни ўлкадан бундан кейин ҳам сургун қилиш учун ҳуқуқ бериш ва бу тўғрида Оренбург генерал-губернаторига маълумот юбориб туриш керак, деб фатво беради³⁷.

Ачинарли жойи шундаки, тарихчимиз ёзганидек, Оллоҳдан эмас, балки босқинчининг “ваъдаи ваид”идан кўрққан ва зар ёқали чакмонларга, медалларга, яъни “илтифотларга” учган аъёнлар шаҳарнинг энг кучли ва обрўли олим ва мутахассис-су, билимдон кишиларини индамай сургун қилинишига йўл қўйиб қўйганлар.

Домла Солиҳбек охунд додхоҳнинг сургун қилинишида Саидазимбой Муҳаммадбоев ва бошқаларнинг қўли бўлиши аниқ. Биринчидан, Саидазимбой Ватан урушигача Мулла Солиҳбек охунд билан келиша олмаган, ўрталарида бизга номаълум низо бўлган. Саидазимбой охунд домлага қарши кўп марта китмирликлар қилган. Уламоий киромнинг абиралари Нуриллабек Абдуллабековнинг қариндошлар хотираларига асосланиб айтишларича, Ойхўжаота - Зангиота маҳалла аҳолиси ва Чорсу халқи ёз кунлари эрта туриб, домлани ҳурмат қилгани учун у киши ўтганларида кўча чангимасин деб, сув сепиб қўйишар экан. Сайидазимбой эса бунинг аксини қилиб, одам ёллаб, кўча чангитиш билан овора бўлар экан. Ҳар икки шахс ўртасидаги келишмовчиликларга кейинроқ келтирадиган далилимиз ҳам шохидлик беради.

Хулласи калом, мулла Солиҳбек охунд додхоҳ босқинчи генералнинг айтганини қилмагач, генерал мақсадга эришиш учун Ҳакимхўжа қозини чақириб ўша хатни беради ва бир неча таниқли шахсларга имзо чектиришни буюради. Қози шаҳарга қайтиб, ҳазратимомлик Абдусаттор Қорабош ўғлига хат ёзишни топширади. Хатга шаҳарнинг машҳур бўлмаган тўққиз нафар кишилари, савдогарлар ва вилоятнинг тутириксиз одамлари қўл қўйиб, 25 нафар киши муҳр босади. Манбаларда келтирилишича, Черняев хатни Абусаидхон эшон ва Ҳодихўжа исмлиқ кишиларга бериб, Петербургга подшоҳ хузурига элтишни буюради. У ердан қайтишда Маккага ўтиб, зиёрат қилиб келиш учун ижозат беради. Керакли сафар ҳаражатлари билан таъминлайди. Улар хатни Петербург ҳукуматига топшириб, ҳаж сафарига равона бўладилар. Бироқ йўлда Туркияда тўхтаб, масалани ойдинлаштирмоқ истайдилар. Лекин уларни Туркия султони ҳам,

³⁷ ЦГВИА СССР. ф-400. оп-1, дело-104, С. 6.

Макка фузалолари ҳам, ҳатто ўша ерда турган туркистонликлар ҳам очик кўнгил билан қабул қилмайдилар. Элчилар топшириқ берган ҳукуматнинг сиёсий найрангидан хабарсиз бўлганликлари ва сиёсий тажрибалари бўлмагани учун бу фирибгарликдан ҳайратга тушиб ҳеч нарса қила олмаганлар. Ҳодихўжа ва Абусаид эшон эса Туркияда, хусусан, Истанбулда яшаб қолган туркистонликлардан кўп дашном эшитгач, Маккага йўл олганлар.

Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ эса ҳамшаҳарларининг ноиноқлиги, мулла Алимқули эшик оғаси ва Бухоро амири Музаффарнинг жинояткорона фаолияти туфайли бойлигининг асосий қисмини мудофаа учун сарф қилса-да, шаҳарни қўлда ушлаб тура олмаган. Оқибатда хоин кимсаларнинг холис хизмати билан Томск шаҳрига сургун қилинган.

САРСОН БЎЛГАН “ИЛТИМОС”

Мустамлакачи мамлакатларнинг тобе мамлакат халқларига нисбатан олиб борган разил сиёсатининг бир кўриниши бу - ўзини ниҳоятда одил, қонунга бўйсунадиган, адолатли қилиб кўрсатиш, жаҳон афкор оммаси кўзига ўзини маданиятли, мустамлака халқини эса иложи бориचा маданиятсиз ҳолда намоён этиш, маҳаллий аҳолига нисбатан сансоларлик, менсимаслик, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини инкор этиш сиёсатини кенг қўллашдан иборат эди. Русия ҳарбий-феодал тажовузкор империясининг яна бир сиёсати бу миллатпарвар, донишманд, сиёсаткўрган одамларидан қутулиш, уларни таъқиб этиш, ижтимоий-сиёсий фалаж аҳволга солиш. Рўзгорини чор-ночор ўтказиб, миллий бидъат ботқоғига кекирдагича ботиб кетган халқни янада чуқурроқ ботириб, асоратда ушлаш эди. Бунинг учун “сансоларлик” деган машина ўйлаб топилган бўлиб, забт этилган ўлкаларда тўлиқ қувват билан ишлатилди. Бу ҳолат Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ ва шерикларини сургундан қайтариш воқеасида кўзга яққол ташланади.

Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ ва шериклари 1865 йил 20-21 июн кунлари Тошкентдан олиб кетилгандан кейин орадан бир неча ой ўтгач, Томск шаҳрида истиқомат қилувчи татар миллатига мансуб ниҳоятда мард, олижаноб, ўта диёнатли, чин мусулмон Сайфуллобой деган кишининг уйида яшай бошлайди. Имзосиз ҳужжатда шундай дейилади: “Ул киши боруб, Сайфуллобой деган татар бир бадавлат

киши ҳовлисида ҳам истиқомат қилдилар ва ул Тўм вилоятида ҳам кўп унвон топуб ва ул халқ аросидин ўтуб эътибор пайдо қилдилар”³⁸.

Орадан икки йил ўтгач, Тошкент шаҳрининг аҳолиси 1867 йил апрел ойида иператор Александр Иккинчига Солиҳбек охунд ва унинг шерикларини авф этиб, Тошкентга қайтаришни сўраб махсус ариза йўллайди. Чамаси бу ҳужжатни тайёрлашда Солиҳбекнинг оила аъзолари, хусусан, фарзандлари Ғофирбек ва Содикбеклар бош қўшган бўлсалар керак. Ҳужжатни тўла келтираемиз.

“Оқ подшоҳимиздан илтимос

Муаззам, марҳаматли, қудратли ва давлатдор оқ подшоҳимизга!

Он ҳазратлари! Шариатимизга тегилмай, бошқалар қатори мутобаатчиликка ўтканимиздан буён, биз, сиз жаноб олийнинг фарзандлари, тамоман саодатманд ва осудамиз. Шу боис катта-ю кичик Оллоҳ таолодан сизнинг сихат-саломатлигингизни тилаб дуодамиз.

Он ҳазратнинг убуватларидан бири Мулла Солиҳбек Тошканд шаҳрини камал қилган қўшинлардан бирига шаҳар олиннишидан олдин қаршилиқ кўрсатгани учун сургун этилган эди. Бу ишда ҳукуматга қарши ёмон нияти бўлмаган.

Он ҳазратларидан Мулла Солиҳ ва у билан бирга сургун қилинган беш кишига марҳамати олий кўрсатиб, авф этишингизни сўраймиз, токи улар келиб, муллабачаларга сабоқ бериб, болаларимизга устозлик қилиб, биз билан биргаликда Сиз он ҳазратнинг ҳақларига дуо қилсунлар. Муҳр босганлар: Мулла Миржалол Эркабоев, Музаффархўжа Раҳимхўжа, Сотиболдихўжа Авлиёхўжа (кейинчалик бу киши ҳам сургун қилинган. Ўғлининг отасини озод қилиш ҳақида губернаторга ёзган хати давлат архивида сақланмоқда – С.А.), Халилбой Миразимов, Файзимухаммад Азимбоев, Абулқосимхон эшон, жами 38 нафар киши.

Таржимон Девон маслаҳатчиси Бекчурин,

Аслига тўғри: бош штаб подполковниги Нарбута...”³⁹ (Бу ҳужжат татарчадан таржима дейилган).

Император номига юборилган бу “Илтимос”га жавоб империянинг маҳаллий халқларга муносабатини кўрсатибгина қолмай, унинг инкирозини ҳам кўзгудек акс эттиради.

³⁸ ЎзРМДА. 1009 –ф.1-р. 151-йиғма жилд. 72-73 в.в.

³⁹ ЦГВИА СССР. Ф.-400. оп.1. д.-104. 4 л.

“Петербург генерал-губернатори бошқармаси ва Петербург
Ҳарбий округи қўмондони 1867 йил 24 апрел, №578

**Жаноб Ҳарбий министрға
Рапорт**

Бош штаб бошлиғи менинг ихтиёримга Тошкент вилояти аҳолисининг Мулла Солиҳбек ва унинг беш нафар ҳамроҳларини озод қилиш ҳақидаги “Илтимос”ини тақдим қилди. Ушбу илтимос тўғрисида керакли маълумотлар тўпланди, хусусан, генерал майор Черняев ҳамда генерал Романовскийнинг фикри олинди. Сиз баланддаражаликни куйидагилар билан таништириш шарафига муяссарман. Тошкентдаги Бухоро тарафдорларининг бошлиғи бўлган Мулла Солиҳбек етти нафар шериги билан бухороликлар ила алоқа қилгани учун шаҳар босиб олингач, сургун қилинган. Шу пайтда амир ўз оломони билан Хўжандда бўлиб, Туркистон ўлкасининг собиқ Ҳарбий губернатори генерал-майор Черняевга Тошкентни бўшаптиб қўйиш ҳақида талабнома юборган.

Кўкон хони қайтгач, барча аҳоли тинчланиб, ўзларининг янги аҳволларига кўника бошлагач, тилга олинганлардан икки киши қайтарилиб, аҳоли кафолатига топширилган.

Генерал Черняевнинг берган баҳосига караганда, Мулла Солиҳбек эътиқоди қатъий, нотиклик иқтидорига эга ҳамда хайр-саховати туфайли эл орасида алоҳида обрў-эътибор қозонган. Тошкентни қамал қилиш пайтида бор нақдинасини тарқатиб, халқни кўча жангларида даъват этган. Генерал Черняевнинг фикрига кўра, у умуман нуфузли шахс, лекин ўлканинг осуда пайтида Мулла Солиҳ ва у билан сургун қилинганларнинг ўлкага қайтарилиши ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Генерал-майор Романовский вилоятдан жўнаш арафасида (бу ҳақда) ўзи илтимос қилмокчи эди, лекин тўхтаб қолди. Бироқ тошкентлик вакиллар Петербургдан қайтиш пайтида уларни (яъни сургундагиларни – С.А.) қандай олиб кетишлари ҳақида бирон фикр - мулоҳаза йўқ.

Менинг фикримча, ҳозирги пайтда Мулла Солиҳбекни беш нафар шериги билан сургундан қайтариш ҳақидаги “Илтимос”ни рад қилиш хусусида алоҳида узрли сабаб йўқ. Лекин Туркистон ўлкасига генерал-майор Романовский ўрнига тайинланувчи шахс борган жойнинг ўзидан керакли маълумот ва ахборотни тўплагач, Солиҳнинг

шериклари билан Тошкентга қайтариш масаласини ҳал қилиш маъқулроқдир. Шу билан бирга Туркистон вилояти аҳолисининг “Илтимос” қайтарилади.

Генерал-адъютант Крижановский⁴⁰

Энди, “Рапорт”даги мулоҳазаларга бир назар таппайлик. Аввало, шу нарса аён бўляптики, ўша даврда Туркистон ўлкаси Оренбург генерал - губернаторлигига бўйсунган, шу боис барча ишларни ўзи мустақил ҳал қилмаган. Бунинг устига Тошкент шаҳар аҳолисининг даҳалараро алоқаси, аҳли киборларнинг бир-бирлари билан муносабатлари ҳақида маълумотга эга бўлган. Петербург шаҳрига эса махсус ваколатга эга бўлган кишилар юборилган. Бироқ Тошкентдан империя пойтахтига илтимос билан борганларнинг қўйни пуч ёнғоққа тўлдириб қайтарилган. Илтимосни қондиришни бевосита Туркистон генерал – губернатори ихтиёрида қолдириш таклиф этилган.

Ўлканинг собиқ хўжайинлари М.Черняев, Д.Романовский, фон Кауфман Мулла Солиҳбек охунд додхоҳни ҳамроҳлари билан ватанга қайтиб, ўз мударрислик фаолиятини давом эттиришидан манфаатдор бўлмаганлар. Чунки генераллар хоин унсурларнинг манфаати “рус иши”та мос келганидан ҳам маънавий, ҳам сиёсий ҳамда иқтисодий фойда кўришган. Бинобарин, Мулла Солиҳбек охунд додхоҳнинг ватанга қайтиши ҳар икки томон манфаатига зид бўлган. Шу сабабли генераллар унинг сургундан қайтишини исташмаган. Крижановскийнинг Черняев ва Романовскийларнинг сўзига ишониб, ишни пайсалга солиши шундан далолат. Шу ўринда яна бир жумлага ҳурматли ўқувчиларимиз эътиборларини қаратмоқчимиз. Хужжатда Солиҳбек “Бухоро тарафдорларидан” деб “айбланади”. Зеро, ватанимиз тарихидан огоҳ бўлмаганлар бу воқеадан ҳайратга тушадилар, ўз тарихимизни билмаслигимиз, гумроҳлигимизни суийъистеъмом килувчилар бундан унумли фойдаланиб, тарихий бутунлигимизни парчалаб ташламоқчи бўладилар. Ҳолбуки, Мулло Солиҳбекни тарафкашликда айблаш гумроҳликдир. Чунки босқинчиларга қарши уруш пайтида дуч келган жойдан ёрдам сўрашга унинг қўмондон сифатида ҳаққи бор эди. Бунинг устига Бухоро бегона ўлка эмас, балки буюк Туркистоннинг бир қисмидир.

⁴⁰ Ўша хужжат. С.:1-2

“Илтимос” хусусида Туркистон - Оренбург - Петербург орасида
ёзишмалар бошланади.

“Туркистон генерал губернатори

16 декабр 1867 йил,

№ 313

Тошкент

“Тошкент ишғол қилингандан кейин 1865 йил 28 июнда Туркистон собиқ ҳарбий губернатори, генерал-майор Черняев томонидан Томск губерниясига истиқомат қилиш учун Мулла Солиҳбек саккиз нафар шериклари билан сургун қилинган эди.

Солиҳбекнинг гуноҳи нимадан иборат экани Томск губернаторига юборилган хабарда ҳам, Оренбург генерал-губнаторига ёзилган рапортда ҳам кўринмайди. Генерал Черняев ҳозиргина тошкентлик энг бой ва энг нуфузли кишини фақатгина сургун қилмоқни лозим кўрганини хабар қилди. (Оренбург генерал-губнаторига ёзилган 1865 йил 6 сентябрь, №784 рақамлик хабар.) Ўшанда сургун қилинганлардан икки нафари озод қилинган бўлиб, улар Томскда вафот этган. Қолган беш киши, хусусан: 1. Мулла Солиҳбек, 2. Мулла Мирзолим охунд, 3. Мулла Музаффархўжа, 4. Ҳалимбой Мирза, 5. Мулла Файзибойвачча шу кунгача сургунда.

1867 йилда улар томонидан берилган афв ҳақидаги илтимосни Оренбург генерал-губнатори Туркистон губернатори генерал-майор Романовский билан келишиб, уларни озод қилишни лозим топмади. Сабаби, Петербургдан қайтаётган вакилларнинг амр-фармоиши ҳақидаги шов-шувларнинг мавҳумлигидир. Генерал-адъютант Крижановский юборилган вакилларнинг (иши) натижасини кутиб, тошкентлик омма орасида Русияга байъат қилмаган шахсларнинг сони кўпайиб кетишидан хавфсираб, менинг ўлкага боришимга қадар Мулла Солиҳбекни шериклари билан Томскда яшаб туриши учун қолдириш таклиф қилинди.

Сиз балаңдаражаликнинг эътибори марҳаматингизга юқорида баён этилганларни маълум қилиб, мен 30 ноябрда ёзилган 212 рақамлик ўз ахборотимда билдирилган шароитни назарда тутиб, Сиздан Мулла Солиҳбек ва шерикларини афв этишни подшоҳи аъзам император ҳазратларидан сўраб беришингизни фақирона илтимос қилиш шарафига муяссарман”⁴¹.

⁴¹ Ўша ҳужжат. 5-6.в.в.

“Илтимос” империя бюрократиясининг хоналаридан хоналарига ўтиб, коптоктек тепилади. Бунга 1868 йил 14 февралда Бош штабга мулла Солихбек охундни сургундан қайтариш ҳақидаги кафолатнома хусусидаги ёзма баёнот далил бўла олади. Баёнотда шундай дейилади: “1865 йил июн ойида, Тошкент босиб олинган, Туркистон вилоятининг собиқ Ҳарбий губернатори генерал-майор Черняев Бухоро амири тўдаси билан Хўжандда туриб, Тошкентни бўшатиб қўйишни талаб қилиб турган бир пайтда, ўзига топширилган ўлкада сиёсий жиҳатдан зарарли бўлган 7 кишини, жумладан Мулла Солихбекни (унинг ўзи Салимбек) Томск губерниясига сургун қилди.

Генерал-майор Черняевнинг фармойиши 1865 йил 9 декабрда олий тасдиққа сазовор бўлган эди. Генерал-адъютант Крижановскийнинг илтимосига биноан Туркистон вилоятининг Ҳарбий губернаторига бундан кейин ҳам Оренбург генерал-губнаторига хабар бериб туриш шарти билан сиёсий жиҳатдан хавfli бўлган шахсларни ўлкадан сургун қилиш ҳуқуқи берилган.

Сургун қилинганлардан икки киши Томскда ўлди. Қолган 5 нафари ҳозир ҳам сургунда турибди.

Туркистон генерал-губнатори 17 феврал №88

Ички ишлар министрига----- 22 ----- 91.”

“Ўтмишда уларнинг томонидан ватанга қайтиш учун афв этиш ҳақида берилган илтимос, собиқ Ҳарбий губернатор, Он ҳазратларининг аъёнларидан генерал-майор Романовский Петербургдан қайтаётган вакилларнинг (масаласи) қандай ҳал қилиниши билан боғлиқ овозаларнинг мавҳумлиги боис уларни озод қилишни лозим кўрмади.

Ўша, 1867 йилнинг май ойида Бош штаб айрим тошкентликлар томонидан Он ҳазратлари номига Солихбекни сургундан қайтариш ҳақида илтимоснома олинган эди. Бу илтимоснома – сиз баланддаражаликнинг буйруғингизга мувофиқ Туркистон генерал-губнатори этиб тайинланган генерал-адъютант Кауфманнинг ихтиёрига ҳавола қилинган эди.

Ҳозир генерал-адъютант фон Кауфман Туркистон ўлкасидаги маҳаллий аҳоли орасидаги кўпгина нуфузли кишиларнинг раъйига қарши умумий ислохот ўтказилаётган бир шароитда янги ноқулайликларни юзага чиқармаслик учун Солихбекни шериклари билан ватанига қайтариш мумкинлигини лозим топиб, бунга марҳамати олийларини қаратишларини сўрайди”⁴².

⁴² Ўша ҳужжат 7-8 в.в.

(Хужжатларнинг қай бирига ишониш керак. Бирида, “Илтимос” 1867 йил апрел, дейилса, иккинчисида, май деб кўрсатилмоқда.)

Хўш, генерал-губернатор фон Кауфман масалага юқоридаги хужжатда айтилгандай қараганми, албатта, йўқ. У императорга сидқидилдан ёзган ҳисоботида дин арбоблари, хусусан, мударрисларни ёмонлар экан, Мулла Солиҳбек додхоҳни тилга олади ва “Тошкент мудофаасида қатнашганларнинг аксарияти унинг шогирдлари эди”⁴³ дейди ва маҳбусни авф этмасликни талаб қилади.

Мулла Солиҳбек ва ҳамроҳларини сургундан қайтариш ҳақидаги Ғарбий Сибир бош губернатори А. Хрущев ёзган хатни қайтариш хусусида Ҳарбий министрнинг 1868 йил 16 февралда Ички ишлар министри Д.А. Милютинга ёзган хати ҳам ўша сансоларликнинг бир кўриниши эди. Ғарбий Сибир бош губернаторининг Ички ишлар министри Милютиннинг 1868 йил 19 февралдаги сўровномасига жавобан 1869 йил 10 январ №106 рақамлик хатида қуйидаги фактлар келтирилади: “Томск губерниясидан ватани – Туркистон вилоятига тўрт нафар сартни жўнатиш ҳақидаги кўшимча хатнинг зарур эмаслиги туфайли хатни қайтаришингизни фақирона сўрайман”⁴⁴. Хрущевнинг хатида келтирилишича Томск шаҳрига сургун қилинган етти нафар кишидан уч нафари вафот этган, тўрт нафари эса 1868 йил 18 июнда Семипалатинск шаҳрига – ватанига қайтариш учун жўнатиб юборилган⁴⁵.

ПОДАДАН ОЛДИН ЧАНГ ЧИҚАРИШ ЁХУД СУИЪҚАСД

Сургун қилинганлардан тўрт нафар киши юқорида кўрсатилгандек Семипалатинск шаҳрига жўнатишга эди, аммо чор ҳукумати улар ватанга етиб келмасдан бурун 1868 йил 23 апрелда Сирдарё Ҳарбий губернатори вазифасини бажарувчига “Томск шаҳрига сургун қилинган Мулла Солиҳбек охунд, Мулла Файзхон, Мулла Халил, кўқонлик Азимбой – Мирза, Файз Муҳаммад, чимкентлик Сотиболдихўжа”ларни Олий подшоҳона авфга биноан қайтарилиши ҳақида бутун Тошкент шаҳри аҳолисига оқсоқоллар хабар қилиши тўғрисида буйруқ жўнатилади⁴⁶. Табиийки, ўз подшоҳлари амри – фармонини қулдек бажарувчилар шаҳар ва вилоят аҳолисига бу хуш-

⁴³ ЦГВИА ф.400. оп.1 л.8

⁴⁴ ЦГВИА ф.400. оп.1 д.104. л 1 -об.

⁴⁵ Ўша хужжат. 13 в.

⁴⁶ ЎЗР МДА. 36-ф.1-р. 101-йиғма жилд. 5-6.в.в.

хабарни тез таркатадилар. Шаҳарнинг Мулла Солиҳбекка қарши қора гуруҳи илондек тўлғаниб қолади. Ахир бу олим ва нотик, табиб ва саховатпеша киши ватанига қайтса нима бўлади? Албатта, уларнинг сири фош бўлиб, эл ичида ишонч-обрўлари йўқолади.

Афви олий хабари келмасдан аввал Солиҳбекнинг фарзанди Гофирбек Томск шаҳрига йўл олади. Отасининг шахид бўлганини эшитиб, зудлик билан ортга қайтади. Аммо йўлда қаттиқ шамоллаш орқали оламдан ўтади. 1868 йил 5 августда капитан Леолов номидан Сирдарё Ҳарбий губернаторига юборилган “Рапорт”да айтилишича, Томск губерниясида яшаш учун юборилган 6 нафар туркистонликдан 4 нафари шу йил 2 августда Тошкентга қайтиб келишди. Булар: Мулла Файзхон, Мулла Халим (иккиси ҳам Тошкент аҳолисидан), Олимбой мирзо ва Файз Муҳаммад (иккиси ҳам кўқонлик), қолган иккиси Мулла Салимбек (Солиҳ) ва чимкандлик Сотиболдихўжа ўша ерда вафот этишган⁴⁷.

Хўш, ана шу шов-шувлар билан иш тинчидими, йўқ. Келинг, яхшиси, воқеага ойдинлик киритиш учун шахси номаълум кишининг “Мулла Солиҳбек охунд ахволи хусусида” сарлавҳали ҳужжатига яна назар ташлайлик: “Уч йил ародин ўтиб, подшоҳ аъзам импературдин рухсат ҳосил бўлуб, Тошканд шаҳрига ёнмоқчи бўлган воқтда мазкур ғаммоз ва муфсидлар эшитиб, “Агар мунда келсалар, бизларга кўл ишларни қилсалар керак”, деб домла Солиҳбекни хизматларида турғон ўз мулозимлариға ул муфсидлар ниҳоний хат бирла ақча ва заҳар юборгандурлар. Ул кўрнамак мулозимлари дунё учун охират ташлаб, ул марҳумға заҳар бергандур. Ул ерда оламдин ўтуб, андак кунда мундаги фарзандлариға хабар етиб ва ул Сайфуллабойнинг ўғли келиб, баёни воқеа қилди. Арзи таъзиятларини тутиб, халойиқ ҳама йиғилишиб, кўп афсус ва надомат қилдилар ва марҳум оши бериб, таъзият ва маъсият қоидасин бажо келтирилди. Ул жаноб олтмиш уч ёшда марҳум бўлдилар. Ул вақт санаи исовий бир минг саккиз юз олтмиш саккиз эрди. Ул киши хусусларида сўз кўп эрди, онча даркорлиги ёзилди”⁴⁸.

Ўзбек халқининг асл фарзанди, рус мустамлакачилик сиёсатининг дастлабки қатағони қурбони, шоир, табиб, мударрис Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ ҳаёти ва фаолияти шу тарзда якун топди. Бу империянинг ўлкамизда олиб боражак қонли сиёсатининг бошланиши эди, холос.

⁴⁷ Ўша ҳужжат. 10-в.

⁴⁸ ЎзР МДА. 1009-ф. 1-р. 151-йиғма жилд. 72-73 в.в.

Энди Абдулла Қодирий ва Солиҳбек охунд додхоҳ ҳақида бир оғиз сўз. Мулла Солиҳбек охунднинг абиралари Нуруллабек Абдуллабеков билан 1992-1995 йиллар мобайнида кўп марта учрашдик. Учрашув чоғида мени Хўжа Аламбардор қабристонига олиб бордилар. Мозорнинг киравериш қисмидаги чиллахонага олиб тушдилар. 2 х 2 га яқин ҳажмдаги чиллахона ўтмишда ганч сувоқ қилинган бўлиб, хона деворининг шипга туташ қисмига оятлар ва қасидалардан парчалар битилган экан. Замонлар ўтиши билан улар нураб тушиб кетган, айрим жойларда айрим ҳарфларнинг изи қолган холос. Ушбу чиллахонада Мулла Солиҳбек кўп вақтларини ўтказар эканлар. Домла тарихи, қисмати Тошкент халқи тилида дoston бўлган. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романини ёзаётган пайтда ана шу чиллахонада бир неча бор бўлиб, анча вақтни ўтказган экан, дедилар Нуруллабек ака.

Чамаси Абдулла Қодирий Мулла Солиҳбек охунд додхоҳ ҳақида бир асар ёзиш нияти бўлган. Ёзувчи кўзи билан ўтмиш воқеаларга назар ташлайдиган бўлсак, Мулла Солиҳбекнинг тақдири, уларнинг фарзандлари Ғофирбек, Содиқбек, Ҳасанбек, айниқса, ўз даврининг нодир бедилхони, ҳофизи ва мутасаввуф шоири Собирбек - Улфат тақдири, томсклик Сайфуллабой, унинг ўғлини Тошкентга келиши ва ўлдирилиши, домланинг Томскдан келтирилган меросини Саидазимбой қўлига ўтиши, Солиҳбекнинг келинлари рус судига эркак либосида бориб, қайнотадан қолган меросни оилага қайтариб олиши каби жасоратли воқеалар ёзувчининг эътиборини жалб қилган кўринади. Кумушнинг заҳарланиш пайтида қайнотаси ва отаси Мирзакарим қутидорнинг ҳакими ҳозик, икки хоннинг давлат маслаҳатчиси Мулла Солиҳбек охунд додхоҳнинг Кўкалдошдаги ҳужрасидаги суҳбат, чамаси адиб учун янги асар мавзуси бўлганга ўхшайди.

Хулласи калом, Абдулла Қодирий Солиҳбекнинг номини тилга олиш мумкин бўлмаган бир даврда ажойиб инсон, давлат ва дин арбоби, мударрис ва қасиданавис адибнинг номини ўзининг тўнғич романида тилга олиб, фуқаролик жасоратини кўрсатган ва бу муътабар одамнинг номини тарих саҳифасида, бадий адабиёт қатида муҳрлаб, абадийлаштирган, десак муболаға бўлмайди.

АКБАР ИСЛОМОВ ЙИРИК ДАВЛАТ АРБОБИ

Акбар Исломов 1896 йил кузида Қўқон шаҳрида оддий ҳунарманд дурадгор Исломуҳжаб Ортиқмуҳажжаев оиласида дунёга келган. У аввал эски мактабда, сўнг икки йил жадид мактабида таълим олди. Айни пайтда турмуш қийинчиликлари уни болалик давриданок меҳнат қилишга мажбур этди. 1910-14 йиллар заргарлик устахонасида заргарга шогирд бўлиб ёлланди, ҳунар ўрганди⁴⁹.

1914 йилда яна ўқишни давом эттириб, 5 ой давомида Қўқонда очилган рус-тузем мактабида ўқийди. Бироқ, отасининг вафоти туфайли у таҳсилни давом эттира олмади. Акбар Исломов 1914 йилдан Қўқоннинг эски шаҳар қисмида жойлашган нашриётда ҳарф терувчи бўлиб иш бошлади.

Собиқ хонлиқнинг пойтахти Хўқанди латиф бу пайтда Фарғона водийсининг энг йирик иқтисодий ва маданий маркази сифатида муҳим ўрин тутар эди. Ўлкада мустамлакачи маъмурларнинг ҳақсизликлари, халққа нисбатан жабр-зулмнинг ортиб бориши ва бунга қарши жадид тараққийпарварларнинг маърифатчилик ҳаракати авж олиб борди. Акбар Исломов Обиджон Маҳмудовнинг “Садои Фарғона” газетасида ишлаб, Фарғона жадидларининг етакчилари Ашурали Зоҳирӣ, Ҳамза Ҳақимзода Ниезий, Назир Тўрақуловлар билан танишади. Бу муҳит унинг дунёқараши шаклланишида муҳим ўрин тутди. У ҳам ўзи тенги ёшлар қатори жадид тараққийпарварлик ҳаракатига бош қўшди.

1916 йилда Акбар Исломов мардикорликка қарши курашда фаол иштирок этди. У халқни курашда бирдамликка чақириш мақсадида ўзи ишлаётган нашриётда мустамлакачи маъмурлар ва уларнинг маҳаллий гумашгалари кирдикорлари битилган вақараларни тайёрлаб бутун шаҳарга тарқатади. Бундан хабар топган подшо маъмурла-

⁴⁹ Қаранг: Раҳмонов Расул. Акбар Исломов (Инқилоб жангчилари). ЎзЛКСМ марказий комитети. Ёш гвардия. 1980. 52 б.

ри уни нашриётдан ишдан бўшатишга эришадилар. Маълум муддат ишсиз қолган Акбар Исломов, Қўқоннинг янги шаҳар қисмидаги Воскрестний кўчаси, Болотина аптекаси ёнида жойлашган Вельский хусусий типографиясига ишга киради. У ерда А.Исломов рус ишчилари билан танишади, рус тилидаги билимларини янада мустаҳкамлайди ва нашриётчилик ҳунарини профессионал даражада эгаллайди.

1917 йилнинг кеч кузида Туркистон озодлиги учун интилувчи барча тараққийпарвар кучлар Қўқон шаҳрида Туркистон Мухторияти ҳукуматини туздилар. Акбар Исломов бу даврда типография иши билан бир қаторда Мухторият тадбирларида ҳам фаол иштирок этди. Бироқ, 72 кун умр кўрган Мухторият большевиклар томонидан қонга ботирилди. Шу баҳона билан бутун Қўқон шаҳри ва унинг атроф қишлоқлари хонавайрон қилинди. Мухторият ҳукумати аъзолари билан бирга минглаб бегуноҳ аҳоли ҳам ўққа тутилди, талон-тарож авж олдирилди. Кўплаб инсонлар оила аъзоларининг жонларини сақлаб қолиш ниятида большевик зўравонлари олдида бош эгдилар. Аҳолининг бошқа бир қисми эса Ватан озодлиги учун ҳаёт-мамот курашига бел боғлади.

1918 йилнинг мартада А.Исломов яна Қўқондаги “Печат ишлари” номли типографияга ишга қайтади ва “Мусулмон меҳнаткашлари Иттифоқи”га кириб унинг жамоатчилик ишларида фаол иштирок эта бошлайди. Бу пайтда ёш Акбар Қўқон шаҳрида халқ вакили сифатида иш олиб борди. Фикримизни кейинчалик советлар томонидан қўлга олинган Ҳамдамхожи Қаландаровнинг 1933 йил 3 октябрдаги сўроқ баённомаси ҳам асослайди. У: “1918 йил Эргаш кўрбошининг хужуми большевиклар томонидан қайтарилгач, у ўзининг 72 кишилик гуруҳи билан Боғдод туманидаги Хонобод-Бачқир қишлоқлари томонга чекинди. Мен Қўқон атрофида ўз йигитларим билан ҳаракат қилар эдим. 1918 йилнинг кузида мен турган Андархонга Тошкентдан Тошпўлот Норбўтабеков, Мики Еникеев ва яна бир неча киши келиб, мендан Афғонистонга элтиб қўйишимни сўрадилар. Мен ўзимнинг Эргашга хизмат қилишимни айтиб, уларни рад этдим. Уларни 19 кун давомида ўзим билан ушлаб турдим. Шундан сўнг Қўқондан вакил бўлиб Акбар Исломов келди ва мен билан музокара ўтказди. Унинг ёнида Бобобек Норбўтабеков, Султон Сайдалиев ва Ҳайдар Афандилар ҳам бор эди. Улар асирларимни олиб Тошкентга кетишдилар...”.

1918 йил август ойида Акбар Исломов партияга кирази ва у ҳарф терувчилик вазифасидан Кўқон шаҳар Мусулмон меҳнаткашлари кассабо уюшмаси раиси лавозимига сайланади. Акбар Исломов ўзининг қатъияти, уздабурунлиги билан тезда кўпчиликнинг назарига тушади. У 1918 йил сўнгида Кўқон шаҳридан Туркистон МИКка аъзоликка сайланади ва Фарғона вилоят инқилобий трибуналига таклиф этилди. 1918 йил 23 декабрда А.Исломов Туркистон МИК томонидан Бухоро амрлигига йўлланган гуруҳга аъзо этиб танланади.

Акбар Исломовнинг раҳбарлик қобилияти, маҳаллий аҳоли билан ишлаш маҳорати, вазиятни тўғри баҳолай олиши совет маъмурларининг ҳам эътиборига тушишига сабаб бўлди. У Бухородан қайтгач, 1919 йил 24 майдан эътиборан Туркистон МИК Ички ишлар халқ комиссари ўринбосари лавозимига тайинланади. А.Исломов бу лавозимда вақтида Фарғонада маҳаллий ҳокимиятни кучайтириш, аҳолининг ўзини-ўзи ҳимоялашини ташкил этиш, халқ орасидан ташаббускорлардан милиция бўлинмалари тузишга раҳбарлик қилди. Шундан сўнг у кўп ўтмай яна Бухорога, бу гал РСФСР резиденти ўринбосари сифатида йўлланади.

1920 йилда Тошкентга келган Акбар Исломов Туркистон Республикаси Ички ишлар халқ комиссари лавозимига тайинланди. У Аравон ва Учкўрғон худудларида Шермухаммадбек ва Холхўжалар раҳбарлигидаги қуроли қаршилик ҳаракати йўлбошчилари билан муваффақиятли музокаралар олиб борди. Туркистон ХКС раиси К.С.Атабоев, ТАССР КП масъул котиби Н.Тўракуловлар билан биргаликда Фарғона водийсидаги қуроли қаршилик ҳаракатини тўхтатиш, халқ хўжалигини тиклаш ишига эътибор қаратади.

Кейинчалик унинг наشريётдаги собиқ ҳамкасби П.М.Грачевнинг эслашича, А.Исломов ички ишлар халқ комиссари бўлган вақтда адолатли раҳбар сифатида халқ хурматини қозонган эди. Хусусан, у 1921 йил раҳбар сифатида Кўқонга борганида халқ унга бозорда чайқовчиликнинг авж олиб кетгани ва мавжуд адолатсизликлар ҳақида шикоят қилади. Шунда А.Исломов вазиятни адолат билан баҳолаб, ҳолисона ҳукм чиқаради. У П.М. Грачев ва бошқа бир қатор беайб кишиларни қамоқхонадан озод қилган. Аксинча, аҳолига нисбатан зулм ўтказган Туркистон ЧК ходимларининг ўзларини жазога тортирган экан. Шунингдек, А.Исломов очарчиликка қарши жиддий кураш олиб борди. 1921 йилда унинг ташаббуси билан Туркистон ўлкаси шаҳарларидаги ота-оналаридан айрилиб кўчада қолган етим

болалар тўпланиб, Тошкент шаҳрида улар учун махсус “Болалар уйи” ташкил этилади.

А.Исломов 1920 йил Туркистон давлат университети очилганида биринчилардан бўлиб унинг ишчи факультетига ўқишга киради. У 1922 йил факультетни муваффақиятли тугатади, ammo ўзининг билимидан кўнгли тўлмай 1924 йилда яна САГУнинг қишлоқ хўжалиги факультетига кириб ўқишни давом эттиради. Бу гал ўқиш билан бир пайтда А.Исломов Тошкент округ ижрокўм раиси лавозимига тайинланади. У 1925-27 йиллар давомида вилоятда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, ирригация, мелеорация тизимини шакллантириш ва транспорт учун йўллар куриш борасида қизғин фаолият олиб боради. Вилоятда советча ер ислохотини оддий аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда муваффақиятли амалга оширади, вилоятдаги илк гидроэлектростанция ҳам А.Исломов раҳбарлиги даврида ишга туширилган эди.

1927 йил А.Исломов Москвадаги ЎзССРнинг доимий вакили лавозимига тайинланади ва у 1927-28 йиллар давомида советлар давлати марказида Ўзбекистонда халқ хўжалигининг барча тармоқларини ривожлантириш йўлида тинимсиз кураш олиб борди. Акбар Исломов Ўзбекистонда пахтачилик билан бирга ипакчилик, ёғ ишлаб чиқариш саноатини йўлга қўйиш, оғир саноатни оёққа турғозиш, мамлакатни аграр ўлкадан аграр-индустриал мамлакатга айлантириш ишига алоҳида эътибор қаратади. У 1929 йилдан яна Ўзбекистонга чақириб олиниб, 1929 йил сўнгидан 1933 йилгача Ўзбекистон давлат план кўмитаси раиси, 1933 йилдан то қамоққа олингунигача Ўзбекистон молия халқ комиссари лавозимида фаолият кўрсатади⁵⁰.

Ҳа, Хўқанди латифда оддий оилада таваллуд топган Акбар Исломов ўз фаолияти давомида харф терувчиликдан советлар ҳукуматининг энг йирик давлат лавозимларигача бўлган мансаб пиллапояларини босиб ўтди. У 1918-24 йилларда Туркистон МИК аъзоси, 1925-37 йилларда Ўзбекистон ССР МИК аъзоси, 1925 йилдан СССР ва Туркменистон ССР МИК аъзоси сифатида иш олиб борди. Акбар Исломов ҳақида “Правда Востока”, “Қизил Ўзбекистон”, “Фарғона” газеталарида қатор мақолалар чоп этилди. Ҳатто, 1935 йил наشر

⁵⁰ Қаранг: Исломов Акбар. Молия ишини янги вазифалар даражасига кўтарайлик. Ўзпрофнашр. – Т.: 1937. 57 б.

этилган “Большая Советская Энциклопедия” китобининг 29-жилдига Акбар Исломов советлар мамлакатининг йирик давлат арбоби сифатида киритилди. Акбар Исломов ҳеч қачон ўз халқига хиёнат қилмади. У бир умр оддий ўзбек фарзанди сифатида ўз бурчиларини унутмади.

У ўзи учун қанчалик хавфли бўлишига қарамай Германияда таҳсил олаётган туркистонлик талабаларнинг моддий аҳволидан доимий хабардор бўлиб туриш учун Тошкентда ишлаётган германиялик профессор Энглянд билан алоқани йўлга қўйди (Германияда таҳсил олган кимё профессори Сагтор Жабборнинг 1937 йил 28 сентябрдаги сўроқ баённомасидан), Германияда таълим олаётган талабалар учун доимий пул йўллаб турди (Германияда таълим олган электр муҳандиси Султон Маткулнинг 1937 йил 22 сентябрдаги сўроқ баённомасидан). 1934 йил совет мамлакати аллақачон ўзининг синфий душмани деб эълон қилган, ўзбек халқининг буюк шоири Чўлпонни иқтисодий қўллаб-қувватлади (Чўлпоннинг 1937 йил 10 августда берган тергов баённомасидан). Табиийки, бу “хато” ҳаракатлари билан ўзини ҳам совет давлатининг душманлари сафига, аниқроғи, ўзбек халқининг муносиб фарзанди деган шарафга муяссар этади.

1937 йил 3 август куни ЎзССР ИИХК раҳбари қарори асосида эндигина 40 ёшни қаршилаган ЎзССР молия халқ комиссари Акбар Исломов қамоққа олинди. Унга савдогарнинг ўғли, Қўқон Мухтори-яти иштирокчиси, “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси каби айбловлар қўйилди.

1937 йил 3 август туни у яшайдиган Тошкент шаҳри, Окқўрғон кўчаси, 5-уй, 2-хонадонда тафтиш ўтказилди. Унинг паспорти, ҳужжатлари, қуролларидан тортиб, китоблари, хатлари, уй жиҳозлари ва шахсий буюмларигача хатлаб олиб кетилди. Унинг ортидан хотини Кетеван Давидовна, 10 ёшли ўғли Темур (Асқар) ва 6 ёшли кизи Муқаддаслар қон йиғлаб кузатиб қолдилар. Акбар Исломов билан бирга яшаган 81 ёшли онаси Ойша ая, акаси Умар Исломов, синглиси Комила Турақуловаларга ҳам ҳеч қандай тушунтириш берилмади.

Халқ орасида уни яхши билган кишиларни кўрқитиб қўйиш учун 1937 йил 12 сентябрда “Правда Востока” газетасида, 1937 йил 14 сентябрда “Экономическая жизнь” журналида “Политическая слепота бюджетной инспекции НКФ УзССР” сарлавҳали А.Исломовга тухматдан иборат мақолалар чоп этилади.

Дастлабки тергов жараёнида Акбар Исломовга қарши ҳеч бир жўяли айб қўя олмадилар. Акбар Исломовнинг ўзи бир вақтлар ИИХК тизимида раҳбар бўлиб ишлагани учун совет қонунчилиги ва маҳбусларнинг ҳуқуқларидан яхши хабардор эди. Шунинг учун, у 1937 йил 7 сентябрда ЎзССР ИИХК ўринбосари номига ёзган аризасида совет қонунчилигига зид тарзда маҳбусларнинг ҳуқуқлари топталаётганини маълум қилади. Унда маҳбусларнинг қуёшсиз ҳолда бир соат, ёруғликда 20 минут айланиш вақти, уларга китоб ўқиши учун шароит яратиб бериш ҳақида бир қатор мажбуриятлар ҳам борлигини эслатиб ўтади.

Жавоб бўлмагач, кўп ўтмай, ЎзССР Прокурори номига ариза билан мурожаат этади. Унда маҳбуслар тунни тўлиқ терговда ўтказиши, 16 соатлаб тик оёқда туриши, соатлаб ҳожат учун навбат кутишлари, овқатланишдан қолиб кетиш ҳолларини, ИИХК ходимларининг ҳақсизликларини, инсонни хўрлашга қаратилган ҳаракатларини бирма-бир баён қилади. Бирок, бу хатлардан сўнг А.Исломовга энг оғир қийноқ чоралари қўлланади. У даҳшатли азоблар остида 1937 йил 16 сентябрда ўзининг “аксилинқилобчи” бўлганлиги акс этган қоғозларга, 1937 йил 20 сентябрда ҳам ўзига нисбатан бир қанча тухматлар ёзилган қоғозларга мажбуран имзо қўяди. Шундан сўнг 1937 йил 20 сентябрда унга аксилинқилобий ташкилот аъзоси, деб қарор чиқарилади.

1937 йил 21 сентябрь куни Акбар Исломовга янги сўроқ баённомаси имзолагилди. Унда ўзининг махфий аксилинқилобий ташкилотга Тошкентда 1925 йил тортилганини “тан олади”. Шундан сўнг ўзининг амалга оширган қатор иқтисодий жиноятларини келтириб ўтади.

1937 йил 22 сентябрда тергов остидаги А.Исломов ЎзССР ИИХК раҳбариятига ариза йўллайди ва унда ўзига қўйилган барча айбловларнинг қуруқ тухмат эканлигини далиллайди. Аммо, аризага нисбатан яна ҳеч бир оқибат бўлмади. Аксинча, унга жисмоний куч ишлатиш йўли билан СССР ИИХК раҳбари Ежовга ёзилган аризага имзо чектиришади. Унда А.Исломов ўзининг аксилсовет ташкилотга аъзо бўлганлигини яна “тан олади”. У 1937 йил 19 декабрда эса узлуксиз қийноқлардан бутунлай ҳолдан тойгач, терговни тўхтатишларини сўраб илтимос қилади. ИИХК топшириғи билан Молия комиссарлигидан Акбар Исломовнинг “жиноятларини” фош этувчи ўнлаб маълум

мотномалар олинди. Лекин, улар билан ҳам Акбар Исломов ўзининг айбдор эканлигини тан олмади.

Энди совет тергов машинаси ўзининг янада тубан усуларини қўллашга ўтади. Хусусан, у билан бирга ишлаган Евгения Михальянц, Марина Ивановна, Муҳаррам Алиханова каби аёлларга А.Исломов томонидан зўрланган деган мазмундаги бўҳтонлар битилган қоғозларни ҳам имзолаттириб оладилар. Бу шармандали тухматларга унинг ҳайдовчиси ҳам жалб этилади. Бирок, Акбар Исломов тухматларнинг барчасини тўлиқ рад этади, юзлаштиришга эса тухмагчиларнинг ўзлари рози бўлмайди.

Умуман, турли масъул давлат мансабларида фаолият кўрсатган ва бу пайтда қамокқа олинган кўплаб маҳаллий кадрларни махв этиш учун янада жиддий сабаб топиш зарур эди. Кўп ўтмай шундай айб “кашф” этилди. ЎзССР ИИХК ўринбосарининг 1937 йил 3 ноябрда имзолаган қарорига кўра қамокқа олинганлардан А.Исломов, А.Тожиев, У.Эшонхўжаев, М.Турсунхўжаев, Т.Қирғизов, А.Худойбахтов каби 27 кишига гўёки “ўнг троцкийчи махфий миллатчилик ташкилоти” аъзоси деган айблов эълон қилинди.

А.Исломовни яқиндан кузатиш мақсадида 1937 йил 4 октябрдан унинг ёнига “ахборотчи” кимсани жойлаштирадилар. Шундан сўнг унинг хатти-ҳаракатлари тўғрисида хабарлар оқиб кела бошлайди. 1938 йил 19 февраль кечаси унинг турма деворига араб ёзувида нималарнидир ёзгани ва йўлда йўталиш орқали бошқа маҳбуслар билан алоқага чиққани учун 3 кун қарцерга йўллайдилар. 1938 йил 14 августда эса А.Исломовни турма қоидаларини бузди деб, яна 10 кун қарцерга буюришади.

1938 йил 27 сентябрда Иноятулла Бахшуллахонов томонидан ҳам Акбар Исломовнинг 32-камерадаги Рўзметов, Икромов ва Ортиқовларга НКВД тажриба ўтказмоқда, биз ҳақиқатни тан олмасак, НКВД ҳеч нарса қила олмайди. Сизлар аввалги кўрсатмаларингни қайтариб олинглар дегани, 30-камерадаги Искандар Давроновга ҳам кўрсатмангдан воз кеч, деб айтгани ҳақида хабарлар ташкиллаштирилади. Бу чакувлар эса Акбар Исломовга нисбатан жисмоний куч ишлатишдан янада кўпроқ фойдаланишга баҳона бўлиши керак эди.

1938 йил 1 октябрда Акбар Исломов Абдулла Тошмуҳаммедов билан юзлаштирилди. Акбар Исломов ўзига қўйилган аксилинқилобий ташкилот аъзоси деган бўҳтонни мутлоқ рад этди.

А.Исломов ўзининг сўнги сўроғида ҳам “Мен на партиядо ва на ундан олдин, на кейин ҳеч вақт аксилинқилобчи бўлмаганман. Наркомфинда ҳам ҳеч қачон ноқонуний, давлат манфаатига зид ишни қилмаганман. Халқ манфаатига қарши бир тийин ҳам сарфламадим. Айтилган бирорта айб менга тегишли эмас. Мен ўзимга қўйилган айбларга рози эмасман. Мен ҳеч қачон давлатга қарши тарғибот олиб бормаганман. Демак, ЎзССР ЖКнинг 57-моддаси биринчи қисми ҳам менга тегишли эмас”, деб ёзиб имзо қўяди.

Акбар Исломовнинг тўқиб чиқарилган “Айблов баённомаси” 1937 йил 16 декабрь куни ЎзССР ИИХК томонидан имзоланади. Шундан кейин ҳам қатор гувоҳлар чакирилди, юзлаштиришлар амалга оширилади, Акбар Исломов барча бўҳтонларни рад этди. Бироқ, айбловда уларнинг бирортаси ўз ифодасини топмади. Бирор жумласи ҳам ўзгартирилмаган айбнома СССР Прокурорининг ўринбосари томонидан 1938 йил 3 октябрда имзоланади.

1938 йил 3 октябр куни А.Исломов иши машғум “учлик” кўлига топширилди. Унинг суди 1938 йил 4 октябр куни соат 17. 55 дан 18. 15 гача давом этди. Суд А.Исломовни олий жазога ҳукм этади ва бу шу куннинг ўзидаёқ ижро этилди.

1954 йил 31 июл куни унинг хотини Кетеван Давидовна Клдиашвили – Исломова ўзи яшаётган Тбилиси шаҳри, Бакрадзе кўчаси, 16 - уйдан СССР ҳукумати раҳбариятига ариза йўллайди. У аризасида эри билан кечган ўн йиллик турмуши давомида Акбар Исломовни ҳақиқий инсон, буюк ватанпарвар сифатида билганини ёзади. Аммо, 1937 йил август ойида унинг ИИХК томонидан қамоққа олингани ва кейинроқ Кетеванга эрининг 10 йилга қамоққа ҳукм этилди, деб маълумот берганларини айтади. Шундан сўнг ўзининг ҳам ҳеч бир қонуний асосларсиз 1 йилу 4 ой қамоқда бўлганини, фарзандларининг чеккан азоб-уқубатларини ҳикоя қилади. У 1939 йилда озод бўлиб, Грузияга келгани ва бундан 18 йил аввал кўчада қолган фарзанди, Темур (Асқар) Акбарович Исломовнинг камолоти ҳақида тўхталиб, унинг келажаги учун ҳам отасининг пок номини тиклаш масаласини кўтаради. Кетеван Давидовнанинг мурожаати асосида 1954 йил 4 сентябрь куни А.Исломовнинг иши қайта кўриб чиқишга қарор қилинди. Ва ниҳоят, 1956 йил 29 июн куни СССР Олий Суди Ҳарбий коллегияси томонидан Акбар Исломов оқланди.

Дарҳақиқат, советларнинг “бўлиб ташла, ҳукмронлик қил” деган ғаразли мақсадини ифодалаган “миллий давлат чегаралаши” сиёсати оқибатида тарихий Туркистонда бир қатор янги давлатлар ташкил этилди. Ана шу жараёнда вужудга келган Ўзбекистоннинг оёққа туришида халқимизнинг фидойи фарзандларидан бири бўлган Акбар Исломовнинг ҳам улкан хиссаси бор. А.Исломов 1927 йил апрель ва 1929 йил май ойларида Москвада СССР советларининг IV ва V съездларидаги ўз чиқишларида Ўзбекистон ССРда халқ хўжалигини ривожлантириш, меҳнаткашлар учун маданий турмуш шароитини яхшилаш масалаларини илгари суради. Жумладан, унинг ташаббуси билан Фарғонада текстил фабрикаси, Марғилон ва Эски Бухорода ипакчилик фабрикалари қурилди. Ўзбекистонда оғир саноатни оёққа кўйиш мақсадида унинг бевосита раҳбарлигида Шўрсу нефтни қайта ишлаш заводи, “СТО” озекерт конлари ишга туширилди⁵¹. Қатор электростанциялар бунёд этилди. А.Исломов ўлкада матахассисларга бўлган эҳтиёжни инобатга олиб, Москва ва бошқа шаҳарларда маҳаллий кадрларни ўқитиш учун фидокорона кураш олиб борди.

Хуллас, орадан 20 йилга яқин вақт ўтиб адолат қарор топди. Қўқон шаҳрига унинг ҳақиқий фарзанди қайтарилди. У ишлаган типографияга, 1-сонли ўрта мактабга ва Хўқанди латифнинг бош кўчаларидан бирига унинг номи берилди. Шубҳасиз, Акбар Исломовнинг аччиқ қисмати мустабид тузумнинг халқимиз бошига солган минглаб қора доғлардан бири сифатидан тарихга муҳрланди. Унинг чакмоқ сингарни қиска, дарёдек жўшқин умри давомида амалга оширган самарали меҳнат фаолияти, алоҳида тадқиқот учун арзирлидир.

Сирожиддин АҲМАД

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ ТОШКЕНТДА

Атоқли давлат ва жамоат арбоби Файзулла Убайдуллохўжа ўғли Хўжаевнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти мутахассислар томонидан жиддий ўрганилган; унинг уч жилдлик асарлар тўплами

⁵¹ Қаранг: Исломов Акбар. Халқ маблағини тўплаш йўлида қандай ишлаш керак. Ўз-давнашр. 1932. 27 б.

ва таваллудининг юз йиллиги муносабати билан махсус нашр эълон қилинган, айрим асарлари алоҳида чоп этилган бўлса-да, аммо унинг матбуотда босилган мақолалари, таржиман холи, айниқса, “Ёш бухоролилар” ҳаракати аъзолари ўртасидаги бўлиниш ва ўзаро муносабатлар, жумладан, унинг 1918 ноябрда Масковга кетгунча ҳаёти ва 1919 йилдаги Тошкент ва Масковдаги фаолияти, “Ёш бухоролилар”нинг матбуотдаги чиқишлари шу кунгача тадқиқ қилинган ва тўлиқ ўрганилган деб бўламайди.

Маълумки, 1918 йил март ойида Туркистон Халқ шўролар кенгаши раиси Ф.Колесовнинг мағлубият билан тутаган амирликка салб юришидан кейин Амир Олимхон маъмурияти “Ёш бухоролилар” ҳаракатига нисбатан таъқиб ва тазйикни кучайтирди. Кўпгина ёшлар қалтқанди, ҳатто ўлдирилди. Амир маъмурияти Туркистон автоном республикаси ҳукуматига “Ёш бухоролилар”ни орқага қайтариш ҳақида махсус вакиллар ҳайъати⁵² ва бир неча бор баёнот юборди. Шу аснода матбуот хабарларига қараганда 10 минг қочоқ Тошкентга келган, “Ёш бухоролилар”дан, Самарқанд ва Когонда жон сақлаётганлардан Абдурауф Фитрат эътирофига кўра 80 нафар киши Файзулла Хўжаев раҳбарлигида Тошкентда бошпана топадилар. Файзулла Хўжаев ҳаракатнинг асосий йўлбошчиларидан бири бўлгани боис унинг ортидан махсус айғоқчилар гуруҳи жўнатилади.

Туркистон миллий озодлик ҳаракатининг намояндаси Садриддин Шарифхўжаевнинг набираси, Ўзбекистон кинофабрикасининг ходими Асадулла Хўжаоновнинг ўғли Жўрахон Хўжаоновнинг айтиши ва кўрсатган фотосуратига кўра Файзулла Хўжаев дастлабуларнинг уйида бир неча ой яширин яшаган. Муфти Садриддинхон Шарифхўжаев Файзулла Хўжаев яшаши учун барча шарт-шароитни яратиб берган экан. Аммо орадан маълум вақт ўтгач, Тошкент маърифатпарварлик ва тараққийпарварлик ҳаракатининг намояндаларидан бири, машҳур заводчи бой Комилбек Норбеков Файзулла Хўжаевга дала ҳовлисидан бошпана беради.

Комилбек Норбековнинг Файзулла Хўжаев билан қачон ва қерда танишганлиги бизга номаълум. Бироқ оғзаки сўраб, суриштиришлар ва тарихий воқеаларнинг тадрижини ўрганиш “Ёш бухоролилар” билан “Турон” ташкилотлари ўртасида аввалдан алоқа бўлгани ва

⁵² Қаранг: “Тошкенда Бухоро вакиллари”, “Улуғ Туркистон”. 4 апрель 1918 й.

бу алоқа Махмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов орқали ўрнатилганини кўрсатмоқда. Комилбек Норбеков ҳам “Турон” жамиятининг аъзоси эди. Ака-ука Норбековлар “Жиноий иши” билан танишиш, Комилбек Норбековнинг фарзандлари, тиббиёт фанлари номзоди Фахриддин Комилов сўзлари ҳам бу фактни тасдиқламоқда. “Ёш болалик давримда дала боғимиз бўларди. Ҳовлини биздан тортиб олишгач, ҳозир бузилиб кетган “Ўқитувчилар дам олиш уйи”ни қуришган,- деб эслаган эдилар Фахриддин ака Комилов.-Бир куни борсам, ўрта бўй, қотмарок, сочлари орқага таралган бир киши супада ўтирибди. Дадам билан бир нарса ҳақида жиддий ва қизгин суҳбатлашар эдилар. Орадан йиллар ўтгач, бу киши Файзулла Хўжаев эканини билдим. У амир айғоқчиларидан қочиб, бизнинг боғимизга яширинган экан. Файзулла Хўжаев ҳовлимизда тўққиз ой яшаганини биламан”. Кейинчалик бу фактни Комил Норбековнинг укаси Карим Норбековнинг фарзандлари Мунавварбек Норбеков ҳам тасдиқлаган эдилар.

Файзулла Хўжаев Тошкентда яшаган чоғида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Иброҳим Тоҳирий, Миён Бузрук Солиҳов ва бошқалар билан дўстлашиб, мустаҳкам алоқа ўрнатади. Туркистон ҳукумати раҳбарлари билан гаплашиб, муҳожирларни иш ва уй-жой билан таъминлашга киришади. Бегона шаҳарга келиб қолган муҳожирлар ҳукуматга қарашли 7-полк биносида яшашга мажбур бўладилар. 1918 йилда “Хуррият” газетасининг нашри тўхтатилгач, адиб Фитрат ҳам Тошкентга келади. Мунаввар қорининг ёрдамида “Иштирокиюн” газетасига, “Халқ дорулфунуни”га⁵³ хизматга олинади. Кейинроқ у раҳбар бўлган олти ойлик ўқитувчилар тайёрлаш курсига ўқитувчи сифатида қабул қилинади сўнг Машраб номидаги мактабга мудир этиб тайинланади. Аввал янги шаҳарда, кейин Шайх Хованди Таҳур даҳасида сўнг Бешёғоч даҳасидаги Янги маҳаллада, собиқ Гулистон кўчадаги каттагина ҳовлида яшайди. Усмонхўжа Пўлатхўжаев ҳам Тошкентга келгач, “Иштирокиюн” газетасига масъул муҳаррир этиб тайинланади. Аммо у бир ойдан сўнг ишдан кетади. (Қаерда яшагани ва қаерга кетгани номаълум.)

⁵³ “Халқ дорулфунуни” ҳақида Фитрат махсус репортаж ёзиб, “Улуғ Туркистон” газетасида эълон қилган.

Туркистон ҳукумати “Ёш бухороилар”дан ўзларига ён босувчи қанотни кучайтириш мақсадида коммунистлар ва ёшлар орасида низо солишга уриниб кўрадилар ва маълум маънода жанжалнинг учкунини чиқаришга ҳам эришадилар. Файзулла Хўжаев - Раҳмат Рафиқий, Ато Хўжаев ва Абдурауф Фитрат ўрталарида аҳдликка раҳна солинади. Туркистон ҳукумати раҳбарлари кўлига Тошкент жадидлари рўйхати тоширилади (Кейинчалик бу рўйхатда тилган олинган кишилар “Миллий группа” деб аталди-С.А.). Улар билан бирга иш қилаётган турк муаллимлари алоҳида эътиборга олиниб, махфий равишда суратга тушириб қўйилади. Бухороликларнинг ўнг ва сўл қанот вакиллари фаолияти қаттиқ кузатув остига олинди. “Улуғ Туркистон” газетаси саҳифаларида турли туман, бир-бирига зид мақолалар босилади.

Адабиётшунос Эрик Каримовнинг фикрича Фитрат 1918 йилда коммунистлар фирқасига аъзо бўлган. Бу воқеа Ф.Хўжаевга ўша пайтда маълум бўлган шекилли Фитратнинг коммунистларга ён босиши унинг ниҳоятда нафратини кўзғатган. Шу боис газетанинг 1918 йил 30 апрел, 21 май сонларида “Бухоро воқеалари ҳақида”, “Туркистон ва Бухоро ҳодисалари” сарлавҳали мақолаларини эълон қилади. У ёзади: “Бухорода ислохот ясамоқ учун “Бухоро ганжлари жамияти” большевикларла бир ўлмиш дея сўйлайдилар. Аммо бу сўзни ҳеч бир муҳокама этмаганлариндан виждона маъзуб ўлмадиларми?”

Бу кун Русиянинг ҳар еринда тақдир этилмаси лозимдур. Ҳар каснинг ҳурриятини ўзига қайтармоқ учун баракотла рус демократияси алалхусус большевиклар эса мусулмонлар фано назарила боқмаслар. Чунки у назарнинг ҳақиқий ва тўғри программалари ўйладир. Бизларда унлар ила бир ўлиб, асл мароми умумия лойиқинча хидмат этмак учун Бухоронинг зулмина бир хотима бермак амалия керак, бизим ва керак унларнинг програмларини бир-бири тарафиндан қабул эдилмаси айб бўлмазга керак, дея зан этаман”.

Иқтисодий ва маънавий қийин аҳволда қолган “Ёш бухороликлар” ташкилоти иккига бўлинади. Бу тўғрида Файзулла Хўжаев газетада ихчам маълумотнома беради. Хабарга кўра “Тошканддаги “Ёш бухороилар” программаларини таъдил қилуб, “Бухоро социалистлари партияси” тузилган. Аммо “Ёш бухороилар” ташкилотининг эски платформада қолган вакиллари бу партияга кирмайдилар. Ф.Хўжаевнинг газета таҳририятига берган хабарига

қараганда ташкilotнинг “эски аъзоларининг миллий ва маданий ҳаракатларини давом этдирарга қарор қилганлар”. Файзулла Хўжаев комитетнинг раиси вазифасида қолаверган. Аммо янги партиянинг раиси ким эканлиги хабар қилинмаган. Ана шу маълумотнома-хабар Абдурауф Фитратнинг аччигини келтирган шекилли “Улуғ Туркистон” газетасининг 1918 йил 30 май сонида “Бухоро ёшлари тўғрисида” сарлавҳалик бир мақола ёзиб, Файзулла Хўжаевнинг шу газетанинг 94 сонида босилган “Маълумотнома”сини танқид қилади.

Фитрат мақоласида ўзига хос бўлмаган тарзда текширилмаган маълумотларга суянади. Муҳожирларнинг ниҳоятда оғир аҳволда яшаётганларида Ф.Хўжаевни айбдор қилади. Ҳатто иктисодий жиҳатдан уни сиқувга олади.

Адиб Фитрат Файзулла Хўжаев Туркистон ҳукумат раҳбари Ф.Колесовдан “ўн минг сўм олган ҳолда ўз сафдошларига эллик сўмдан пул бериб, қолганларни ночор аҳволда қолдирганини ёзади: “Файзулла Хўжанинг бу ҳаракатлариндан мамнун қолмагон аъзолар орасида баъзи сўзлар, шикоятлар чиқа бошламиш. Шу аснода баъзилар кўмиссар Колесов тарафиндан Файзулла Хўжага берилган ақчанинг ўн минг тугул, ўттиз минг эдигини сезмишлар. Очлар орасида эътирозлар кўпайиб кетмиш. Буни онглагондан сўнг Файзулла Хўжа бечораларнинг кундалик нонларини ҳам бермиш бошламиш...”

Шундан сўнг бунларнинг арзларини Файзулла Хўжа жаноблариға еткурмак учун муаллим Ато афанди келди ва буюк илтифотсизлик кўрди. Файзулла Хўжадан кетиб, комиссар Обидовға мурожаат қилди. Аҳволни англадиб, Тошкентдаги бечораларға ер топиб берди, емақларини таъмин этди. Бу ҳоллардан мамнун қолмагон Файзулла Хўжа афанди “Ёш бухоролилар” жамиятиндан “хасталик” сабабли истеъфо этди. Истеъфо номаси ҳоло мавжуддур.

Бу истеъфодан сўнг жамият ижтимоъ қилуб, ёнғи бир идора хайъати сайлади ва замонға мувофиқ бир програм ёсамоқчи бўлуб, жамият унвонини даҳи ўзгарди⁵⁴... Мана шул изоҳот(дан) онглашиладурки, Файзулла Хўжа жаноблари эски хайъат идорадан истеъфо берган ва шунинг учун онинг “Эски хайъат идора ўз еринда туруб,

⁵⁴ Ф.Хўжаев хабарида тилга олинган “Бухоро Социалистлар партияси” назарда тутилмоқда

миллий ва маданий ҳаракатларинда давом қилмоқ фикриндадир” демаклари асоссиздир.

“Улуғ Туркистон”да “Туркистон ва Бухоро ҳодисалари” унвони билан ёзилиб келган мақолалар Файзулла Хўжа тарафидан эмас, балки аҳволдан бутун хабарсиз бўлгон бир афанди тарафидан ёзилмишдир. Шунинг учун бу мақола узра фикр юрутмоқни ортуқ бир иш деб билсам ҳам ўз имзосини Файзулла Хўжага “ҳадя” этган афандига мақолаи олиялариндаги бир-бирига зид бўлгон икки муддаони арз этарга мажбурман... Мана шул ифода орасиндаги очиқ зиддиятни “мақолафуруш” афанди ҳазратларининг назари олий фозилоналарига тақдим этуб, вазифа ва вуқуфлариндан бутун хориж бўлгон бир ишга “сукмақошук” бўлиб, чораси мумкин бўлгон бир ихтилофга йўл бермасунлар, деб илтимос қиламан”.

Фитратнинг бу айблов мақоласига жавобан Файзулла Хўжаев шу газетанинг 11 июн сонида “Бухоро ёшлари тўғрисида” сарлавҳалик мақола билан чиқиш қилади. Ф.Хўжаев шундай ёзади:”... муътабар “Улуғ Туркистон”нинг 98 нчи нўмиринда дарж этилган Фитрат имзоли изоҳотда маним шахсима қотиъ тўқунилгонликдан ул ҳақда расмий васиқалар борлигин эътиборга олуб, тубандаги сўзларни айтувни ўзим учун бурч деб билам...

Маним билан Тошқандга келгон тўрт ибдошмдан иккиси маним баъзи ҳаракатларимдан ризосизлик кўрсатуб, ишдан чекилмишлар эмиш. Бу ҳақда Фитрат афанди не учундир бу тўғрида тафсилот берми... мени кўмиссар Колесовдан ўттиз минг сўм ақча олубда орқадощларима ўн минг сўмгина кўрсатганман ва ул ўн минг сўмни эллик сўмдан тақсим этганман эмиш. Ҳолбуки, меним Самарқандга борувим билан тақсим этган оқчам ўн олти минг тўққиз юз сўм эди... шубҳа қолмасун учун жамият дафтарларинда сақлангон Самарқандга сарф тақсим бўлингон ақчаларни айнан кўчириб ўтинман:

Карки ёшлари учун - 950 с;

Хиёбонлилар учун - 2700 с;

Бухоролилар учун – 2200 с;

Туркман кўнгиллиларни учун - 4100 с;

Доғистон кўнгиллиларина -5100 с;

Жамият ақча қарз бергон афандиларга 20 просент, жамият қарори бўйича берилди 1854 сўм. Бутуниси: 16.904 сўм.

Самарқанд ва Бухоро инқилобинда иштирок этдиги учун изоҳотчи афандининг олғон бир минг сўми бу ҳисобдан таш⁵⁵. Бу ҳисобдан Фитрат афандининг биринчи ёлғони маълум бўлса керак. Келайлик, иккинчи масалага... Қирк киши тўртга бўлиниб ўрнашдирилгон⁵⁶ ҳам Самарқанддан келгон орқадошларим Раҳмат Рафиқ афанди воситасида 7 нчи полкдан жой олиб, маишатларини таъмин қилгонман, изоҳотчи афанди бик яхши билса керак.

Изоҳотчи ва ёлғон сўзлар билан газета стунларини тўлдирувчи сиз, Фитрат афанди бу муқаддас жамиятимиз учун бир вабо микроби каби ўлдиғингиз маълумдир. Инқилобдан илк турли масқола қиюб, Когонда ўйнагон рўлларингиз⁵⁷ натижаси Бухоро ёшларининг ҳозирги ҳолга тушуларина ёрдам этди. Ҳамон бу кун изоҳот ва мудофаа этмак истаган у бадбахт орқадошларим орасинда Когонда айлаган сохта жилваларни Самарқандда исбот эдигингиз хотирдан чиқдими, зан эдиюрсиз?

“Туркистон ва Бухоро ҳодисалари” унвони билан ёзилуб келган мақолаларни Файзулло Хўжа тарафиндан эмас”, деган сўзингиз мени ҳайратда бироқмади. Чунки қувваи қаламлари ила касб этмак ва матбуот хизматини ёлғиз ўзингизгина ҳаср қилмоқ ибтидоси сизнинг хилқатингизга қоришмишдир. “Ёш бухоролилар” кўмитетининг раиси Файзулла Хўжа”.

Файзулла Хўжаев - Фитрат ва бошқалар ўртасидаги баҳс-мунозарани тўхтатиш учун “Ёш бухоролилар” фаолларидан бири Раҳмат Рафиқ аралашади ва ўша газетанинг 1918 йил 1 июнь сониди “Дафъи шубҳа” мақоласи билан чиқади. Фитратнинг изоҳоти ноўринлигини унинг ёшлар ўртасида тугган ўрнига қиёсан кўрсатиб ўтади: “Бухорода большевиклар билан бўлгон муҳораба кимнинг тарафиндан бошланди. Қандай бўлди, масъулият кимнинг устиндадир биласизми? Бухоро ҳукумати Русия ҳукуматиға тобеъ эконлиғи ҳар кимға маълум бўлса керак... (амирлик) Большевик ҳукуматиға

⁵⁵ Изоҳотчи, яъни Фитрат. Унга тўланган 1000 сўм бу ҳисобга қирмаганли айтилмоқда

⁵⁶ Фитрат зикр этилган мақоласида қирк киши Ярманқада, яъни ҳозирги Алишер Навоий номидаги театр биноси ва Марказий универмаг атрофида бир квартирага жойлаштирилган дейди. Ф.Хўжаев эса қирк киши тўртга квартирага жойлаштирилганини ёзади.

⁵⁷ Ф.Хўжаев Фитратнинг 1918 йил март воқеаларига дахлдор эканлигини учирма қилмоқда

бўюнсунмади, бунингла баробар “Ганж бухоролилар”га қанча зулм ва жафоларни ортгирди, урди, ўлдирди, зиндонга солди... Ниҳоят ҳар кимсая маълум бир натижа билан Бухоро ганжлари турлу азоб ва машаққатлар-ла ватанлариндан айирмоға мажбур бўлдилар. Энди бу даражаи ошқори ҳақиқатни англамасдан, тушунмасдан муҳолифи адаб ва назокати бир тақим таъбир ва ташбиялар билан зота юраклари жароҳидор ўлан Бухоро ганжларина чаённинг бу қадар ҳужум этмаси на қадар инсофсизлик ва маслаксизликми эконлиги арбоби виждоннинг муҳокамаларина белгилудур”.

Зикр этилган мақоалардан сўнг ўртадаги баҳслар якун тошгандек бўлади. 1919 йил 28 майда “Ёш бухоролилар” ташкилотининг съезди чакирилади. Съезд “Ҳозирги аҳвол ҳақида маълумот, келган вакилларнинг шўбалар фаолияти ҳақида ахбороти, Маскўв шўбасининг вакили ахбороти, Марказий Кўмитанинг иш ва ақчаси ҳисоботи, Марказий Кўмита идора ҳайъатини сайлаш, фирқа программасини тасдиқлаш, навбатдан ташқари масалалар” кўрилади. Курултой кўп масалаларга аниқлик киритади. “Ёш бухоролилар”нинг Файзулла Хўжаев, Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Ато Хўжаев, Мазҳар Бурхонов, Раҳмат Рафиқ ва бошқа кўпгина аъзолари большевиклар ғояи амали ижтимоий-сиёсий ҳаракатларда тажрибасиз, узоқ тарихий даврда амирлик тузуми кесимида, ислом асосларида умр кечираётган Бухоро халқининг социалистик ислоҳотлар бир чекада турсин, ҳатто социализм ғояларини қабул қила олмасликларини тушуниб етадилар. Шу боис Файзулла Хўжаев 1918 йил 5 октябрда П.Кобозев номига ёзган “Доклад”ида “Ёш бухоролилар” кўмитаси Бухоро хонлигидаги мавжуд тузумни ўзгартириш зарур деб ҳисоблайди ва барча аксилинқилобий ташкилотларни тубдан йўқотиш учун “Ёш бухоролилар” фирқасининг диктатурасини эълон қилади... “Ёш бухоролилар” кўмитаси руҳонийларнинг оммага таъсирини эътиборга олиб ва ўзининг бурчи ҳисобланган ҳолда маълум қиладики, келажакда “Ёш бухоролилар”дан иборат бўладиган Бухоро ҳукумати совет ҳукуматининг платформасида бўлиб, Бухоро пролетариатини омманинг ўзи социалистик ислоҳотлар ўтказишни талаб қиладиган ёрқин келажак учун тайёрлайди”,- дейди. Бинобарин, Файзулла Хўжаев большевиклар ҳукумати олдига Бухорода кескин ислоҳотлар ўтказиш мумкин эмаслиги, бу келажакнинг иши эканлигини ҳали Бухорода инқилоб бўлмасдан олдин кўндаланг

қўймоқда. Чунки, у таъкидлаганидек бундай ислохотларни халқни кенг миқёсда тайёрламай туриб, ўтказиб бўлмас эди. Аммо унинг бу ғояси кимларгадир маъқул келмайди. Ҳаёт ва сиёсий кураш ҳамда мустамлакачилик тажрибаси кучли бўлган большевиклар Бухоро ёшлар ҳаракатини мутлақо қутилмаган бир ўзанга солиб юборадик, бунинг оқибатлари ҳозирги кунда барчага маълумдир. 1920 йилда “Ёш бухороилар” амирликни ағдаргач, Бухоро Халқ Республикаси барпо этилди. Жумҳурият ҳукумати таркибидан Фитрат жой олмади. Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг хотирлашича Бухоронинг хароб ҳолга тушганидан хафа бўлган Фитрат Бухорога қадам босмаган. 1921 йилда Бухорода эски кўлёзма асарларни йиғиш ва фольклорни ўрганиш соҳасида Туркистон Илмий ҳайъати томонидан тузилган гуруҳ таркибида Бухорога боради. Ана шу пайтда ҳукумат ишларига жалб қилинади. Ташқи ишлар, Ички ишлар ноziри муовини, маориф ноziри лавозимларида ишлайди. Файзулла Хўжаев ва Фитрат ўртасидаги гинахонлик унутилиб, қаттиқ дўстлик алоқаси сўнг нафасларигача сақланди... “Ёш бухороилар” ҳаракати намояндалари, хоссатан Файзулла Хўжаев ва Фитратнинг 1918-1919 йилларда Тошкентда ўтган ҳаёти улар учун қаттиқ инсоний синов ҳамда сиёсий тобланиш йиллари бўлди. Улар бу синовдан муваффақиятли ўтдилар, десак муболаға бўлмайди.

Файзулла Хўжаев Тошкентда яшаган даврда Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳнамо бўлган кучли ташкилот иши билан танишади, Убайдулла Хўжаев, Комилбек Норбеков, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Ғулом Зафарий, Саййид Аҳрорий сингари чор ва совет тузумини яхши билган кишилар билан дўстлашади, маънавий - руҳий, сиёсий кучли таянч топади. Тошкент халқи, айниқса, зиёлилари ўз қардошларини ҳам иқтисодий, ҳам маънавий қўллаб-қувватлайдиларки бу келажакда уларнинг Файзулла Хўжаев ва Фитрат таклифи билан Бухоро Халқ Жумҳурияти фаолиятида фаол иштирок этишларига олиб келди. Жумҳурият миллий чегараланиш ниқоби остида мажбуран тарқатиб юборилгач, талайгина Бухоро ҳукуматининг собиқ аъзолари Тошкентга кўчиб келиб, турли лавозимларда эски қадрдонлари билан бакамти ишладилар ҳамда 1937-1938 йилларнинг зулм-истибоддини бирга тотдилар. Жумладан Файзулла Хўжаев ҳам.

ИСРОИЛ ОРТИҚОВ

Исроил Ортиқов 1907 йил Қўқон шаҳрида хунарманд косиб хонадонида дунёга келган. Отаси Ортиқмат ота 1918 йил дашноқ миллатчилари қўлида ҳалок бўлгач, орадан икки йил ўтмай онаси Зумрад ая ҳам вафот этади. Исроилжон опаси Сожида ва иниси Урайимлар билан акаси Аҳмаджоннинг қармоғида улғайдилар. Ҳали 13 ёшга кирмасидан ота-онасидан жудо бўлган Исроилжон аввалига даладан ўтин териб, бозорда чақа пул топди. Сўнг темир йўл хизматида ёрдамчи вазифасида ишлаб, касб ўрганди. У тегишли мактаб таълимини кўрмади, бироқ, оғир турмуш унинг учун ҳақиқий ҳаёт мактаби вазифасини ўтади.

Исроилжон 1920 йил комсомол ташкилотига аъзо бўлиб кирди. Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унга қарши халқ қуроли қаршилик ҳаракати давомида Фарғона водийсининг хонавайрон бўлган хўжалигини тиклаш ишига бел боғлади. У комсомол ёшлар таркибида Қўқон, Данғара, Риштон ҳудудларида қишлоқ хўжалигини қайта тиклаш ва изга солиш ишига киришади.

1925 йил ЎзССР КП(б) I съездида ёшларни саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга янада кенг жалб этиш масаласи кўтарилди. Мазкур жараёнда Қўқон шаҳри комсомол ташкилоти фаолларидан бири бўлган Исроилжон тез орада ўз шижоати, ишбилармонлиги билан ёшлар ўртасида обрў қозонди ва уларнинг етакчисига айланиб улгурди. У 1929 йилдан Боғдод тумани, 1930 йилнинг бошидан Қува туманида ёшлар ташкилоти раҳбарлигига сайланади. И.Ортиқов комсомол ташкилоти томонидан 1930 йил 6-11 декабрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтган Ўзбекистон комсомолининг V съезидига делегат этиб танланади. У анжуманда маърузаларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилиб, Ўзбекистоннинг барча ҳудудларидан келган ёшлар орасида танилди. Анжуман сўнгида делегатлар бир овоздан И.Ортиқовни Ўзбекистон комсомол ташкилотининг Марказий Қўмитаси аъзолигига сайладилар.

Республика комсомол ёшларининг оташин етакчиси Камол Шарипов Москвага ишга олингач, 1931 йил 13-16 феврал кунлари бўлиб ўтган комсомол марказий кўмитаси II пленумида эндигина 24 ёшга кирган И.Ортиқов Ўзбекистон комсомол ташкилотининг биринчи котиби этиб сайланади.

И.Ортиқов ўз фаолиятининг илк кунлариданоқ ҳар қандай мамлакатнинг келажаги ёшлар кўлида эканлигини англади ва кутилаётган муваффақиятлар, албатта, унга ёшларнинг қанчалик сафарбар этилиши билан боғлиқ деб билди. Унинг 1931 йил 12 майда зарбдор комсомоллар қурултойидаги нутқидан сўнг 4 минг нафар маҳаллий ёшлар Ўзбекистон саноатини оёққа қўйиш ишига жалб этилди. Улар учун кечки курслар ташкил этилди, ишдан ажралмаган ҳолда фаолият юритувчи хунар тўғарақлари очилди. Натижада кўп ўтмай маҳаллий ёшлар орасидан саноат учун минглаб кадрлар тайёрланди. Улар қисқа муддатда цемент заводлари, кўмир конлари ва қурилиш ишчиларига айландилар. Ёшлар кучи билан Тошкент тўқимачилик комбинати, Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлик заводи, Чирчиқ электрокимё заводи каби ўнлаб йирик янги корхоналар бунёд этилди. И.Ортиқов ташаббуси билан юзлаб ўзбек ёшлари комсомол ташкилоти йўлланмаси асосида Сталинград трактор завоидига тракторсозлик тажрибасини ўрганиш учун юборилди⁵⁸. У қишлоқ хўжалигини, айниқса, колхоз ва совхозларни малакали кадрлар билан таъминлаш мақсадида 1934 йилдан кўпгина ҳудудларда қисқа агрономлик курслари, сўнг тракторчилик курсларини ташкил этади. Натижада қишлоқ хўжалиги соҳасида ҳам ёшларнинг меҳнати самараси ўлароқ мислсиз муваффақиятларга эришила бошланди.

Дарҳақиқат, И.Ортиқов ташкилот ишини республиканинг барча ҳудудларида бирдай йўлга қўйишга интилди. У бир неча мартадан Самарқанд, Фарғона, Термиз, Наманганда бўлиб, мавжуд камчиликларни бартараф этиш ҳамда ёшларни қишлоқ хўжалиги ва саноат ишларига сафарбар этиш йўлида тиним билмай иш олиб борди⁵⁹. И.Ортиқовнинг Хоразм ёшлари қурултойида сўзлаган нутқи ҳам диққатга сазовордир. У маърузани тайёрлаш жараёнида воҳада мавжуд ўткир муаммоларни чуқур ўрганган. Хусусан, сув муаммоси, қадимий суғориш тизими, каналларнинг ҳолати ва уларнинг мавжуд

⁵⁸ Қаранг: Ким П.Г. Исроил Ортиқов. – Т.: Ёш гвардия. 1978. 48 б.

⁵⁹ Қаранг: Усмонов.И. Қатағон қурбонлари. – Тошкент. Ўзбекистон. 1992. – Б. 82-84.

имкониятларигача назардан қочирмайди. У аҳолининг оғир турмуш шароити, ёғоч муаммоси, саводсизлик масалаларини, ҳатто мавжуд ижтимоий иллатларгача инобатга олади. И.Ортиқов маърузада уларни фақат гапириб ўтмади, аксинча, муаммоларнинг ечимини кўрсатиб берди. У воҳа учун ўта муҳим бўлган сув масаласини ҳал этишда янги тизимли каналлар қуриш, Амударё бўйларидаги бўш ётган ерларда дарахтзорлар барпо этиш, халқнинг турмуш шароитини яхшилаш ва саводсизликка чек қўйишнинг бир қатор йўллари тасдиқланди. У бу борада воҳа ёшларидан унга қўмаклашишларини сўради. Хоразм ёшлари эса бу ёш раҳбарнинг ҳамдардлигига, тадбиркорлигига тан берган ҳолда уни қўллаб-қувватлашга тантанали ваъда бердилар⁶⁰.

И.Ортиқов Республикада саводсизликка қарши том маънода уруш бошлади. Унинг ташаббуси билан кўплаб комсомол ёшлар кишлоқларда турли ёшдаги аҳоли ўртасида “саводсизликка қарши кураш” курсларида дарс беришга жалб этилди. У мактабларда ўқитиш самарадорлигини ошириш, сифатини яхшилаш, айниқса, маориф тизимида меҳнат тарбиясини изчил йўлга қўйишни қўллаб-қувватлади. Савод орттириб ишга кирган ёшларни эса олий маълумот сари етаклади. И.Ортиқов ташаббуси билан минглаб маҳаллий ёшлар олий таълим муассасалари ва билим юртларига сафарбар этилди. Ҳатто, бу ёш, тадбиркор раҳбар томонидан ҳудудлардаги комсомол ташкилотлари ўртасида талабаларни ўқитиш бўйича алоҳида мусобақа ташкил этилди. Бунда ишдан ажралмаган ҳолда ўқиш, дарсларни қолдирмаслик ва фанларни яхши ўзлаштириш мусобақанинг асосий мезони деб белгиланди(!). Натижада қисқа муддатда 30 та олийгоҳ ва 98 билим юртини 44 минг талаба битириб чиқдилар.

И.Ортиқов ёшларнинг нафақат меҳнатни ўрганиши, ҳаётда ўз ўринларини топишига қўмаклашди, балки, уларнинг маънавий комолотга эришишлари учун ҳам бирдай интилди. У бу соҳада адабиёт, матбуот ва санъатнинг ўрни ниҳоятта катта эканлигини уқтиради. И.Ортиқов ўз мақоласида: “Биз ёш ёзувчиларимизнинг колхоз, совхоз ва фабрикаларга келишларини, ёшлар ҳаётига назар ташлаб, улар билан бирга яшаб, меҳнат қилишларини, ҳақиқий ҳаётни ўрганиш асосида юксак бадиий асарлар яратишларини сўраймиз” деган эди⁶¹.

⁶⁰ Исроил Ортиқов. Комсомолнинг галдаги вазифалари. Ўздавнашр. – Тошкент. 1933. 36 б.

⁶¹ Ортиқов И. Адабиёт, матбуот, санъат ёшларни тарбиялаш ишига хизмат қилсин // Комсомолец Востока. 1934 йил 15 сентябрь.

Оташин нотик И.Ортиқов ёшларнинг қалбига кириб борди ва уларнинг ҳақиқий етакчисига айланди. Ёшлар у билан ўзларининг худудий йирик муаммоларидан тортиб, энг оддий муаммоларигача ўртоқлашдилар. Буни Республиканинг барча бурчакларидан И.Ортиқов номига келган юзлаб хатлар ҳам исботлайди. Жумладан, уларда йигитлар кўпроқ ўз худудларидаги мавжуд камчиликларни бартараф этишда ёрдам сўрашса, қизлар ўзларига илм олиш йўлидаги бўлаётган тўсқинликлар, эрта оила қуриш билан боғлиқ муаммолар ҳақида ҳикоя қиладилар.

И.Ортиқов бутун фаолияти давомида Ўзбекистон ёшларини янада кўпроқ ҳаётга тортиш, уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш йўлида кураш олиб борди⁶². Айниқса, бу ўринда қиз-жувонлар масаласига алоҳида эътибор билан қаради. Унинг ташаббуси асосида педагогик курсларда 2 495 нафар хотин-қиз ўқитувчилари тайёрлаб етиштирилди ва улар ёрдамида қисқа муддатда 61 076 кишининг саводини чиқаришга эришилди. И.Ортиқов етакчилигида комсомол ташкилоти аёл-қиз фаолларидан юзлаб раҳбар кадрлар етишиб чиқди, улар таълим, медицина, ишлаб-чиқариш каби халқ хўжалигининг турли соҳаларига йўлланди⁶³.

И.Ортиқов ўзининг фидокорона хизматлари билан нафақат ЎзССР КП марказий қўмитаси аъзолигига, балки, Бутуниттифок ёшлар ташкилоти марказий қўмитаси аъзолигига ҳам сайланди⁶⁴. Ёш Исроилжоннинг қисқа муддатда эришган катта муваффақиятлари, албатта ҳаммага ҳам бирдай ёқавермас эди. Натижада у айрим ҳамкасблари билан жиддий ихтилофларга бориб қолади.

1937 йил 29 сентябрда иш бошлаган Ўзбекистон комсомол ташкилотининг V пленумида И.Ортиқов ва бошқа комсомол раҳбарларининг ҳам масаласи кўрилди. Кутилмаганда уларнинг барчаси асосланмаган далиллар билан комсомол сафидан чиқарилди. Республика комсомолининг VIII съезди ҳисобот мажлисида И.Ортиқов ва унинг “шерик”лари кескин танқид қилиниб, маърузада “халқ душманла-

⁶² Исроил Ортиқов. ВЛКСМ ишларини қайта қуриш ҳақида. Ўздавнашр. – Т.: 1935. 64 б.

⁶³ Ортиқов И. Республика меҳнаткаш қиз-жувонлар I-қурултойи қарорларининг ба-жарилиши тўғрисида. – Т.: Ўздавнашр. 1936. 70 б.

⁶⁴ Жўрабой Саримсоқов. Жанговар йўл\ “Комсомол етакчилари”. – Т. “Ёш гвардия”, 1982. – 176 б.

ри” И.Ортиқов, Ф.Тарасов, Л.Пехович, К.Ғайбуллаев, И.Икромов, Ф.Шуригин, К.Жумаев, А.Суховлар номи санаб ўтилади ва уларнинг “стахановчилик” ҳаракати, пахта учун кураш кампанияларини бў-шаштиргани кўпгина мисоллар орқали “исботлаб” берилади. Жумладан, ҳужжатда Сталин районида 117 нафар қиз комсомолга олинди дейилсада, аслида 24 нафар олингани, ҳарбий ишлар ва мактаб ишларида ҳам кўпгина камчиликларга йўл қўйилгани санаб ўтилди. Шунингдек, маърузада “республикада 145 минг нафар мактаб ёшидаги ўсмирлар, яъни 21,9 % бола ўқишга тортилмаган. Ғаллаоролда 53,3%, Ургутда 40,7% бола ўқишга тортилмаган” деган айблар қўйилади. Мажлисда И.Ортиқов ва унинг “ҳамтовоқлар”ининг кирдикорлари “фош” этилиб, “фашистлар” деган тамға қўйилди.

1937 йил 11 октябрда ИИХК томонидан Ўз ЛКСМ МК собиқ котиби И.Ортиқов аксилинкилобий “Миллий истиқлол” ташкилотининг аъзоси ва Ўзбекистонда СССРдан мустақил буржуа миллий давлат тузиш ниятида бўлганлиги учун ЎзССР ЖКнинг 60, 66-моддасининг I қисми ва 67-моддалари билан айбли деб топилиб, қамокка олишга қарор қилинади. 1937 йил 13 октябрда ордер берилиб, шу асосда 14 октябрь кечаси у яшайдиган Тошкент шаҳри, Сталин кўчаси 13-уйда укаси Соип ва Исҳоқ Икромовлар гувоҳлигида тинтув ўтказилади. Бу жараёнда 17 та китоб, 97 варақ турли хатлар, 1 та стол, 1 та стул каби энг майда хўжалик жиҳозларигача хатланди. Жами, 31 та 2955 сўмлик облигация ва 74 сўм пул рўйхатга олинди ва улар 15 октябрь куни олиб кетилди.

1937 йил 27 октябрда эса уни аксилинкилобий махфий ташкилот аъзоси сифатида Ўз ССР ЖК 57-моддасининг I қисми, 63 ва 67-моддалари билан ҳам айбдор деб топадилар.

Исроил Ортиқов 1937 йил 14 – 15 декабрь кунлари ўтказилган сўроқ жараёнида, ўз айбларини тўлиқ “тан олади” ва ўзининг комсомолдаги фаолияти ҳақида батафсил тўхталиб ўтади.

Исроил Ортиқов томонидан 1938 йил 28 январда имзолаттирилган тергов баённомасида, у ўзининг юқоридаги фикрларига аниқлик киритади. Шундан сўнг рўйхатни янги-янги номлар билан бойитади. Бироқ, баённомада кўрсатилган камчиликлар ўша-ўша бўлиб, рўза, масжид, давлат мулкани талон тарож этиш, мактаб муаммолари ҳамма-ҳаммаси ўз жойида қолдирилди.

1938 йил 28 сентябрда ўтказилган сўнгги сўрокда ҳам Исроил Ортиқов ўзининг айбдорлигини тўлиқ тан олади. Бундай қайта-қайта сўроқлардан мақсад, охириги суд жараёнида “жиноятчи”нинг ўз фикридан қайтиб қолмаслигига тўлиқ ишонч ҳосил қилишлари керак эди.

1938 йил 5 октябрь куни “учлик” томонидан ўтказилган суд соат 18.20 да бошланди. И.Ортиқов Ўз ССР ЖКнинг 58, 63, 64, 67-моддалари билан айбдор деб топилди. Айбланувчига ўзини ҳимоя этиш учун ҳеч бир имконият берилмади, гувоҳлар чақирилмади. И.Ортиқов барча айбларини “тан олди” ва охирида ҳаётини саклаб қолишларини сўради. Суд иши соат 19.00 тугади. Ёлиқ суд И.Ортиқовни отувга ҳукм этди...

СССР Прокуратурасининг протеси асосида 1956 йил 4 июндан Исроил Ортиқовнинг иши қайта кўриб чиқишга қарор қилинди. Шу муносабат билан Исроил Ортиқов иши бўйича бир қатор гувоҳлар таклиф этилди. 1956 йил 16 май куни гувоҳ Содиқ Тошхўжаев қайта сўроқ қилинди. У ҳақиқатан ҳам 1937 йилда ўзининг терговга тортилгани ва НКВД терговчилари томонидан жисмоний куч ишлатиш йўли билан И.Ортиқовни айблаб ёздирганлари ҳамда уларга мажбуран қўл кўйдирганларини тан олади. 1937 йил 5 мартда улар юзлаштирилганида ҳам И.Ортиқовнинг оғир аҳволда келтирилганини, терговчи айбловни ўқиганида Ортиқов уни зўрға бош чайқаб рад этгани ва сўнг уни яна судраб олиб чиқиб кетганлиги ҳақида кўрсатма беради. Шунингдек, Қорасув район, М.Горький кўчаси 81-уйда яшаган Мадрахим Рўзметов ҳам қайта сўроққа чақирилди. У ҳам 1938 йил 5 октябрда Ўз ССР ЖКнинг 64, 67-моддалари билан айбланиб, 10 йилга ҳукм этилган эди. 1956 йил 3 апрелда сўрокда у 1938 йил 14 март машинкада ёзилган қоғозларга зўрлик билан имзо чектиришгани ва уларнинг нима ёзганини ҳаттоки ўқимаганини айтади. Исроил Ортиқов ҳақида сўралганида, у ҳақида ҳеч бир ёмон гап сўз эшитмаганини сўзлайди. Сухов Александр ва С.Тошхўжаевлар билан бўлган юзлаштиришларида аслида ҳеч қандай гап сўз бўлмагани ва фақат, тазйиқлар билан қандайдир қоғозларни имзолаттиришгани ҳақида гувоҳлик беради. Қайта терговлар натижасида 1938 йил И.Ортиқов тўлиқ тухмат асосида ҳукм чиқарилганлиги аниқланди. 1956 йил 5 сентябрда унинг расман оқланганлиги эълон қилинди.

Ҳа, тоталитар тузумнинг машъум қатағон сиёсати авж олган 1938 йил октябри, Тошкентнинг осуда тунида яна бир ўқ овози жаранглади. Демак, ўзбекнинг яна бир бегуноҳ фарзандининг ҳаёт ипи узулди. У “қизил салтанат”нинг хиссиз жаллодлари исаканжаси остида, кўлига тугилган тухмат билан тўла қоғозларни имзолади ва ўзини ўзи мажбурий тарзда “ўлимга” маҳкум этди. У ҳали оила қуришга ҳам улгурмаган эди. Хўқанди латиф бағрида улғайиб, қисқагина ҳаёти давомида ўзининг фидокорона меҳнати билан бутун ўзбек халқининг муносиб фарзандига айланган Исроилжоннинг бутун аниқ қабри номаълум. Аммо, у ўз халқининг қалбига кўмилди. Унинг пок номи Ўзбекистон тарихидан ўзига мангу жой топди.

Эркин РАДЖАПОВ

*“Қатағон қурбонлари хотираси”
музейи воиз-экскурсоводлар раҳбари*

XX АСРНИНГ 30-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕК ҲАРБИЙ КАДРЛАР ЭЛИТАСИНING ҚАТАҒОН ЭТИЛИШ ТАРИХИ (Абдужалил Абдуллаев тақдири мисолида)

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир” номли асарида Ўзбекистон тарихини тадқиқ этувчи тарихчилар ҳамда тадқиқотчилар учун муҳим назарий-услубий асос бўлиб хизмат қилувчи фикрлар илгари сурилди. Китобда совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган қатағон сиёсати хусусида ҳам тўхталиб “Ўша даврда яшаган, унинг барча кирдикорларини ич-ичидан билган зиёлиларимизнинг қанчаси отиб ташланди, қанчаси қамокда ўлиб кетди. Аммо ўша замонни ёшларимиз билиши учун бизга кўпроқ китоблар, дарсликлар зарур”⁶⁵, – дея таъкидланади.

Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган қатағон сиёсатининг қурбони бўлган ҳарбийлардан бири ўз даврида

⁶⁵ Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир. -Тошкент, Ўзбекистон. 2015. – Б.112.

Ўзбекистоннинг фахри ҳисобланган 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси 42-отлик полкининг сиёсий раҳбари (политрук) Абдужалил Мирбоевич Абдуллаевдир.

Бугунги кунга қадар Абдужалил Абдуллаевнинг шахси ва ҳарбий фаолияти тадқиқотчилар томонидан умуман тадқиқ этилмаган мавзулардан саналади. Бунинг асосий сабабларидан бири совет ҳокимияти даврида адабиёт, санъат, фан ва маданият намояндалари қатағон этилибгина қолмасдан, уларнинг илмий-адабий мероси, шахси ҳамда фаолияти акс эттирилган кўплаб адабиётлар, манбалар кутубхоналардан, китоб расталаридан мажбурий равишда йиғиб олинди. Шунингдек, қатағон сиёсати қурбони бўлган жабрдийдалар - адабиёт, фан, санъат намояндалари, атоқли олим ва зиёлилар, давлат арбоблари билан бир қаторда қатағон сиёсати қурбони бўлган ҳарбий мутахассисларининг фаолиятини тадқиқ этишга йўл қўйилмаган эди. Бундан ташқари қатағонга учраган ўзбек миллий ҳарбий кадрлари фаолияти ва шахси ҳақидаги маълумотлар акс этган архив ҳужжатларининг салмоқли қисми бугунги кунда Россия Федерациясининг бир қатор ҳарбий архивларида сақланаётганлиги ҳам тадқиқотчига мазкур мавзунини тадқиқ этишни бир оз қийинлаштиради.

Архив маълумотларида ёзилган таржимаи ҳолига кўра, Абдуллаев Абдужалил Мирбоевич – 1903 йилда Тошкент шаҳрида хунарманд оиласида туғилган. Миллати – ўзбек. Қамокқа олингунга қадар Самарқанд шаҳри Абрамов бульвари, Всеобуч кўчаси 2-уйда истиқомат қилган. 1917 йилгача пойафзал устахонасида шогирд бўлган ҳамда инқилобдан кейинги йилларда тирикчилик учун косибчилик касби билан шуғулланган. А.Абдуллаевнинг 1938 йил тўлдирилган анкета варақасидаги оилавий аҳволи ва яқин қариндошлари тўғрисидаги маълумотларга кўра, отаси – Абдулла Мирбобоев, 75 ёшда (1863 йилда туғилган) бўлиб, А.Абдуллаевнинг акаси Абдуллаев Айюб қарамоғида яшаган. Акаси –

Айюб Абдуллаев Тошкент трамвай депоси (Тоштрам)да кондуктор бўлиб ишлаган. 1924 йилда В.И.Ленин номидаги ҳарбий мактабни тамомлаб, 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси 42-полкига келган. Дивизия полкида бош сиёсий раҳбар (старший политрук) вазифасида ишлаган.

Турмуш ўртоғи – Ҳамидова Минура (1918 йил туғилган). Озод (1930 йилда туғилган) ва Шавкат (1931 йилда туғилган) исмли икки ўгли бўлган.

Архив ҳужжатлари А.Абдуллаевнинг қамокқа олингунга қадар дивизиядаги ҳарбий фаолияти, унинг салоҳияти ҳақида айрим маълумотлар ва тасаввурларни беради.

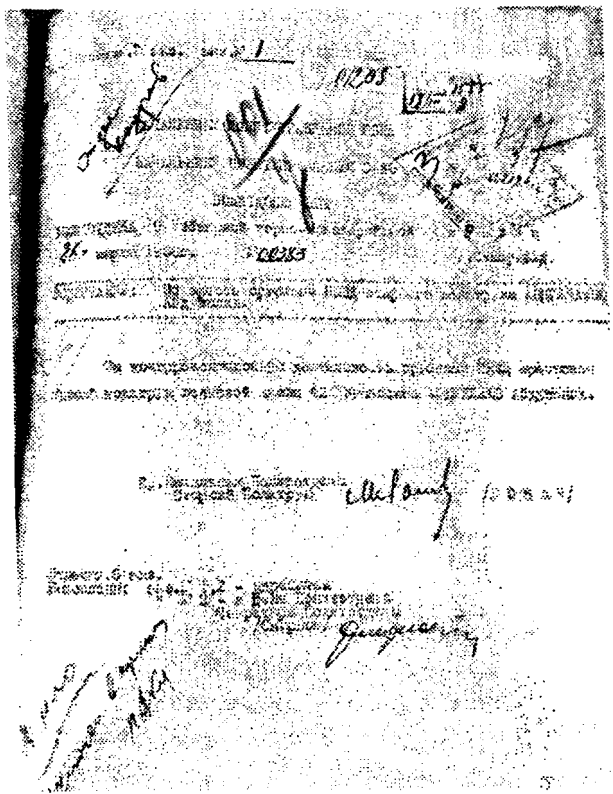
Ҳужжатлардан маълум бўлишича, А.Абдуллаев 1931 йил июндан Алоҳида Ўзбек ўқчи батальони мактабига сиёсий раҳбар (политрук) лавозимида тавсия этилади. 1932 йил 3 апрелда унга берилган тавсифномада “Абдуллаев кучли ҳарбий салоҳиятга эга. Аммо ташаббускорлиги бир оз суст. Интизомли мутахассис. Ҳарбий саф ҳамда сиёсий тайёргарлиги қониқарли. Қўл остидагилар билан муносабати яхши. Шахсий отиш (мерганлик) маҳорати яхши. Тавсия этилаётган хизмат вазифаси талабларига жавоб беради”⁶⁶, – дея тавсиф берилади. А.Абдуллаев дивизия таркибий қисмлари билан бирга 1931 йилда Иброҳимбек қўрбошининг гуруҳини тугатишга қаратилган ҳарбий ҳаракатларда фаол иштирок этди. Шу муносабад билан 1931 йил 7 ноябрда кўпгина ҳарбийлар қатори А.Абдуллаев ҳам махсус жанговар қурол билан тақдирланди.

Бироқ, 1937-1938 йиллардаги “Қатта қирғин” деб ном олган оммавий қатагон авж олган йилларда ҳамкасблари қатори А.Абдуллаев ҳам “халқ душмани” дегани сохта айблов билан қатагонга учради.

У 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси НКВД Давлат Хавфсизлиги Бош Бошқармаси (ГУГБ) махсус бўлими раҳбарининг 17-сонли ордери асосида 1938 йил 17 мартда қамокқа олинди. Орадан 9 кун ўтгач, 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси сиёсий бўлими раҳбари вазифасини

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи жорий архиви

бажарувчи Лобач Ишчи-деҳқон кизил кўшини сиёсий бошқармаси ҳамда Ўрта Осиё Ҳарбий округи сиёсий бошқармаси раҳбарига махсус маълумотнома юборади⁶⁷.

Маълумотномага кўра, 19-Ўзбек тоғ-отлик дивизияси НКВД ходимлари томонидан Ўз ССР Жиноят кодексининг 57-2, 64-, 67-моддалари бўйича, яъни аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотига аъзоликда ҳамда ташкилотнинг фаол аъзолари тарафидан совет ҳокимиятини тўнтаришга қаратилган топшириқларни бажарганликда, Ўзбекистон ССРни Совет Иттифоқидан ажратиб олишга уринганликда айбланди⁶⁸.

⁶⁷ РГВА (Россия Давлат Ҳарбий архиви), 9-фонд, 36-рўйхат, 3021-иш, 137-варак.
⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Қатағон қурбонлари хотираси" музейи жорий архиви

Тергов мобайнида А.Абдуллаев гувоҳлар билан ҳам юзлаштирилмади, қўйилган айбловлар ҳуқуқий жиҳатдан асосланмади. 1938 йилнинг 22 май куни унинг “жиноий иши” СССР Олий суди Ҳарбий Коллегиyasида кўриб чиқилди. Суд мажлисида у 19-Ўзбек тоғ-отлиқ дивизияси қисмларида мавжуд бўлган “аксилнқилобчи миллатчилик ташкилоти”га 42-отлиқ полкнинг раҳбари тарафидан жалб қилинганликда, ташкилот фаолиятида фаол иштирок этганликда, 42-полкнинг сиёсий-партиявий ишларида бузгунчилик фаолияти билан шуғулланганликда; ўзбек ҳарбий кадрлари орасида Европа миллатига мансуб ҳарбий қўмондонларни камситишга қаратилган аксилнқилобий миллатчилик руҳидаги ташвиқот юритганликда, ўзбек ҳарбий мутахассисларини миллатчилик руҳида тарбиялаганлик ҳамда уларни аксилнқилобий миллатчи ташкилотга жалб қилганликда айбланди. Аммо унга қўйилган айбловлар ҳуқуқий жиҳатдан асосланмади, бирорта гувоҳ чақирилиб, А.Абдуллаев билан юзлаштирилмади.

СССР Олий суди Ҳарбий Коллегиyasининг 1938 йил 10 октябрда Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган сайёр сессиясининг ёпиқ суд мажлисида 19-Ўзбек тоғ-отлиқ дивизиясининг кўплаб ҳарбий кадрларининг “жиноий иш”лари кўриб чиқилди. Суд мажлисига бирорта гувоҳ чақирилмасдан, фақатгина айбланувчи А.Абдуллаевнинг ўзи иштирок этди⁶⁹. Мажлисида айблов хулосаси ўқиб эшиттирилгач, А.Абдуллаев ўзининг айбдор эмаслигини, дастлабки сўроқ вақтида берган кўрсатмаларини инкор этишини суд раисига билдиради. Шундан сўнг А.Абдуллаевга қарши унинг ҳамкасблари берган кўрсатмалар ўқиб эшиттирилади. Ўзига қарши ҳамкасблари тарафидан берилган кўрсатмаларга қарши А.Абдуллаев “Юқорида номлари айтиб ўтилган ҳамкасбларим менга номаълум сабабларга кўра туҳмат қилишган. Мен ҳеч қачон советларга қарши ташкилот аъзоси бўлмаганман ва бирор бир аксилнқилобий фаолият олиб бормаганман. Менда умуман аксилсовет кайфияти бўлмаган”⁷⁰, – дея раддия билдиради.

Яшаш умиди билан ўзининг айбдор эмаслигини ҳар қанча асослашга ҳаракат қилмасин мустабид совет ҳокимияти қатағон

⁶⁹ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи жорий архиви

⁷⁰ Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи жорий архиви

сиёсатининг “моҳир ижрочилари” унинг келтирган далиллари, айтган сўзларига қараб ўтиришмади.

А.Абдуллаев суд томонидан Ўз ССР ЖКнинг 57-2, 64- ва 67-моддалари бўйича айбдор деб топилиб, олий жазо – отишга ҳукм этилган⁷¹. У “халқ душмани” сифатида 1938 йил 10 октябрда отиб ташланди.

А.Абдуллаевнинг ҳарбий соҳадаги хизматлари заминда миллий ҳарбий қисмлар ҳамда миллий ҳарбий кадрларга эътибор бериш масаласи турарди. У маҳаллий миллат вакилларидан ҳарбий мутахассислар тайёрламасдан туриб, Ўзбекистонда ҳарбий соҳани юксалтириш ва тараққий эттириш мумкин эмаслигини яхши англаб етган эди. Илк ўзбек ҳарбий кадрларидан бири бўлган Абдужалил Абдуллаев ўзининг қисқа аммо сермазмун ўтган умри давомида Ўзбекистон тарихида дастлабки миллий ҳарбий қисмларнинг ташкил этиш, ўзбек миллий ҳарбий кадрларининг янги авлодини етиштириб бериш ҳамда Ўзбекистонда ҳарбий иш тараққиёти учун катта хизмат қилди.

⁷¹ Список лиц, подлежащих суду Военной Коллегии Верховного суда Союза ССР // <http://stalin.memo.ru/names>

БОТУ ЗАМОН ВА ЗАМОНДОШЛАРИ ТЎҒРИСИДА

(Ботунинг рус тилида ўз қўли билан ёзган кўрсатмалари)

... Мураккаб бир пайтда Москва давлат университетининг иқтисод факультетини тугатиб келган Боту (Маҳмуд Ҳодиев) Самарқандда қисқа муддат хизмат қилганидан сўнг Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлигига комиссар ўринбосари этиб тайинланди. У халқ комиссарлигидаги фаолиятининг дастлабки кунларидаёқ Россиядан кўчириб келтирилган кишиларнинг комиссарликдаги барча ишларни ўз қўлларига олганларини, мактаблар учун ажратилган маблағнинг асосий қисми йиллар давомида оз сонли рус мактабларига сарфланаётгани, ўзбек мактабларининг эса ўта ночор бир аҳволда яшаётганини кўрди. Шундай аҳвол бошқа соҳаларда ҳам ҳукмронлик қилаётгани учун миллатпарвар кишилар давлат муассасаларида “ерлилаштириш” (“Миллийлаштириш”) масаласини кун тартибига қўйдилар. Боту ҳам Маориф Халқ Комиссарлигида шу масалани кўтарди. “Ерлилаштириш” ЎзССР Конституциясининг бирор ҳарфи ва моҳиятига зид бўлмаганига қарамай, комиссарликка ўрнашиб олган русабон кимсалар Ботунинг миллатчиликда айблай бошладилар. Уларнинг “юмалоқ хатлари” асосида Ўзбекистон Ички Ишлар Халқ Комиссарлигида Маориф Халқ Комиссарлигидаги миллатпарвар кадрларни “миллатчилик”да айблаб, қамоққа олиш операцияси ишлаб чиқилди. Ҳуллас, 1930 йил 23 июлда ўзбек маърифатпарварларининг Боту бошчилигидаги катта бир гуруҳи қамоққа олинди.

Боту Москвада ўқиб юрган йилларида совет ватанига, рус халқига муҳаббат руҳида тарбияланган, ҳатто Валентина деган рус қизини севиб, унга уйланган бўлса ҳам, Ўзбекистон НКВД органлари келажакда бундан-да катта ҳурмат ва эътибор қозиниши, Ботунинг республикадаги бундан-да юқори раҳбарлик лавозимларига кўтарилиши мумкин бўлгани учун уни қамоққа олди ва жазолаш билангина кифояланмай, ундан бошқа миллатпарвар кадрлар ҳақида ҳам маълумот беришни қатъий талаб қилди. Боту Тошкентда, айниқса, Москвада бўлиб ўтган кўп ойлик тергов жараёнида Ўзбекистондаги

ижтимой-сиёсий ҳаёт ва шу ҳаётда иштирок этган кишилар тўғрисида ёзма кўрсатма беришга мажбур этилди.

Ботунинг куйидаги илк бор эълон қилинаётган ёзма кўрсатмасида 20-йилларда Тошкентда кечган ижтимоий, маданий ва маърифий ҳаёт ва шу ҳаётда фаол иштирок этган Фитрат, Чўлпон ва бошқалар ҳақида янги маълумотлар берилган. Ўйлаймизки, бу маълумотлар шу даврдаги Ўзбекистон тарихининг айрим номаълум саҳифаларига ойдинлик киритади.

О Фитрате

Я с Фитратом¹ познакомился в 1919 г., когда он был руководителем «Чигатай гурунги» и боролся против пантуркистов, как узбекист. В «Чигатай гурунги» он воспитывал нас узбекистами. В 1921 г. я был секретарем журнала «Тонг», который боролся против Мунавваркарневской группы и тюркских военнопленных офицеров². В то время он работал в афганском консульстве в качестве секретаря. Какое отношение имел с Афганистаном, не знаю. К нему то же приезжали индийские революционеры и бывали Тюракулов³ Н., Рыскулов⁴. Я не знаю, о чем они говорили. В 1923 г он жил в Москве и я часто бывал у него. Он боялся тогда говорить о политике, но поддерживал необходимость воспитания учащихся в националистическом духе.

Моя переписка с Фитратом носили полемический характер. Мы писали только о литературе. В этих письмах ничего политического не было. В 1927 – 28 – 29 годах я бывал у Фитрата и больше всего говорили о воспитании молодежи в националистическом духе. Об этом и других разговорах контрреволюционного содержания уже написано мною. Он очень боялся говорить о политике.

Содержание нашей переписки вкратце таково: я учился на экономическом факультете, он агитировал, чтобы я занялся литературой, но писал, что чигатайская литература должна быть основой узбекской литературы и пролетарская литература не имеет в Узбекистане почвы. Я доказывал, что чигатайская литература, являющаяся литературой феодальной эпохи, не может быть основой узбекской литературы. Раз Узбекистан является частью Советского Союза, то союзный пролетариат обеспечит почву для развития узбекской пролетарской литературы. Я в своем одном письме из Москвы писал, что я теперь совсем другой человек, раньше, находясь

в рядах Чулпана, плакал и был пессимистом, а сейчас – нет. Фитрат в своих письмах усердно рекомендовал побольше писать.

Прочитав мою книгу «Умид учкунлари», он написал мне, что моя книга полна молодым революционным духом, у меня большой сдвиг вперед в художественном отношении. Письмо это было у меня, сейчас наверно в Ваших руках. Когда в 1930 году вышла моя поэма «Первое письмо» («Биринчи хат» - ред.) передового хлопкороба к передовому рабочему России, где описывался рост Узбекистана во всех отношениях, он сказал, что это первое пролетарское произведение на узбекском языке.

* * *

Я Фитрата первый раз видел в середине 1918 г. на 8 месячных курсах, где заведующими курсами был Мунаввар кары⁵ и преподавателями – турецкие военнопленные офицеры. Фитрат тогда проповедовал чигатайский язык и чигатайскую литературу. Абсолютное большинство учащихся шли за тюрками и Фитрат был не любим им. Турецкие преподаватели тоже к нему относились нехорошо. Я тогда с Фитратом не был знаком и его совсем не понимал. С ним меня познакомил, если не ошибаюсь, Икрамов⁶ в 1919 г., когда Фитрат скрывался от преследования группы Мунаввара кары, находящегося у власти. Его обвинили, насколько мне известно, в атеизме и антипантюркизме. Я тогда у Фитрата один раз был с Икрамовым в Шейхантауре (в маленькой медресе), где он скрывался. Я в то время о политике ничего не мыслил. Вообще политического разговора как будто не было. Когда икрамовская группа в «Изчи туда» поссорилась с группой Саида Ахрори⁷и турецкими военнопленными, тогда мы начали уходить больше к Фитрату. Я иногда с Шорасулом Зуннуновым⁸, иногда с Икрамовым к Фитрату носил свои стихотворения. Шорасуль Зуннунов очень скоро перешел на сторону Саида Ахрори и мы с ним прервали товарищеские отношения. Наша борьба в «Изчи туда» под влиянием Фитрата приняла характер узбекистов против пантюркистов. Но узбекизм был тогда только не особенно ясной идеей. Мы с Фитратом усвоили одно: все народности, населяющие Ташкент, Фергану, Самарканд, Бухара и Хорезм (конечно, не только города) и носящие названия узбеков, таджиков, мусульман и тюрков, являющихся чигатайцами, и их надо назвать под общим име-

нем узбеков. Узбеки должны быть самостоятельной нацией и не принимать османского языка и считать себя тюрками. Эта идея очень волновала военнопленных тюрков и тогдашних пантюркистов. Когда я и Икрамов бывали (в 1919 и 20 гг. редко бывали) у Фитрата, он учил нас идти против турецких «газавангистов» (выражение Фитрата).

В 1919 г. наша борьба в «Изчи туда» с группой Саида Ахрори кончилась полным нашим поражением. Икрамов был командирован в Наманган, я остался в Ташкенте между небом и землей. Я в это время познакомился с Эльбеком⁹, который был секретарем «Чигатай гурунги». По его приглашению в начале 1920 г. я вступил в «Чигатай гурунги» и принял на себя обязанности технического секретаря. «Чигатай гурунги» помещалось недалеко от нас, в Баланд-мечети и я несколько месяцев работал там один. Фитрат не ходил, я его иногда встречал в Новом городе и на собраниях «Чигатай гурунги». Я ходил не на все собрания «Чигатай гурунги», потому что они кончались обыкновенно поздно. Был на собрании в помещении «Чигатай гурунги» один раз, где обсуждались вопросы: об открытии курсов по изучению новой орфографии, об узбекском правописании, составленном, кажется, К.Рамазановым¹⁰, о собирании узбекских народных песен и постановки вопроса о названии узбеков в правительственных органах. Я точно не помню, как обсуждался этот, последний, вопрос, но, помнится, ругали тюрков, желающих поглотить узбеков и надеялись на поддержку Рахимбабаева¹¹, Тюракулова и других членов правительства. Дух собраний был националистический. На собрании было, как мне туманно вспоминается, интересное настроение: «Советская власть Старого города Ташкента», находящаяся в руках мунавваркаристов, здорово ругали, а ЦИК Туркестана хвалили и хотели на него опереться. Моему тогдашнему разуму это было не совсем вмести́мо. Ибо я не имел никакого политического образования. Второе собрание, где я был, происходило у Рамзи¹². Там читали стихи Рамзи и Фитрата. Я скоро ушел и не знаю, что потом было. Третье собрание было у моего двоюродного брата, где все время говорили против тюрков и играла музыка. Между прочим, во всех этих собраниях больше всего слушали музыку. В разговорах Фитрат все время проповедовал создание, вернее, воскрешение узбекской национальной культуры и создание узбекской самостоятельной нации. Он тогда очень скептически относился к басмаческому движению. Он говорил: «Сначала культура, потом

самостоятельность; против России басмачи ничего не сумеют сделать; сейчас наша задача – культурное националистическое воспитание нации».

Мне тогдашние разговоры в большинстве случаев не были понятны. В моем понимании тогда больше и больше укреплялась необходимость создания культурной узбекской нации (каким путем – не соображал), борьба против религии и борьба за новый алфавит. Тюрки, кажется, в конце 1919 г. хотели стовориться с «чигатайгурунгистами» и послали Хайдар Афанди¹³ и его сторонников (встретиться), как они говорили, с Фитратом и другими руководителями «Чигатай гурунги», ...но ничего из этого не вышло и результатом было бешенное нападение всех пантуркистов на нас. Разогнали в Ташкенте нами организованные курсы по изучению новой орфографии и распространили среди населения слух о нашей атеистической работе. Это последнее сразу наше положение ухудшило и «Чигатай гурунги» начала разваливаться.

Основателем и идейным руководителем «Чигатай гурунги» был Фитрат. Последней работой «Чигатай гурунги» под руководством Фитрата является созыв первого узбекского научного съезда по литературному языку и орфографии в январе 1921 года. На съезде Фитрат от имени «Чигатай гурунги» сделал доклад о новой узбекской орфографии. Против него выступил с докладом Ашурали Захири¹⁴ и я делал доклад против обоих с предложением принять латинский алфавит. На мое предложение отнеслись как мальчишеское предложение и сняли с обсуждения. Религиозная часть ташкентской интеллигенции, воспользовавшись с приездом Мусы Бегиева¹⁵, устроила бурную демонстрацию против «атеистического» алфавита «Чигатай гурунги». Муса Бегиев выступил на съезде проповедуя панисламизма и пантюркизма. Присутствовало очень много народа. Фитрат выступил с ответом, где говорил, что он и его товарищи не против тюрков, хотят, чтобы узбеки сначала были самостоятельной нацией для объединения, а объединиться могут только существующие единицы. В последнее время всем говорил, что его выступление на съезде было дипломатическое, ибо иначе убили бы религиозно возбужденные присутствующие, он против пантюркизма был всегда. Насколько это правдоподобно, не могу сказать, но хорошо знаю, что он в то время был атеистом высшей марки и противников тюрков.

В 1921 г. Фитрат работал в Бухарской коммунистической партии, находящейся в Ташкенте и одновременно в Афганском консульстве. Я в то время вступил в редакцию журнала, издаваемого Бухарской коммунистической партией, редактором которого был Фитрат. Фитрат тогда уделял почти все свое дневное время на работу в Афганском консульстве и я его очень редко встречал в редакции. Он все задания по журналу оставлял в письменном виде. В то время иногда к нему ходили Тюракулов, Шакиров (татарин), Рыскулов, Булат Салиев¹⁶, Мустакаев¹⁷ (очень редко) и какие-то индусские революционеры. Об их разговорах ничего не могу сказать. Но в это время Фитрат написал книгу «Восточная политика», «Индийские повстанцы», «Настоящая любовь». Почти все они посвящены вопросам Индии. По пятницам Фитрат готовил плов и это называл «освобождением Востока». Это был намек на то, что все говорящие об освобождении люди думают только о своем желудке. В журнале продолжалась борьба против Мунавара и турецких офицеров (против пантуркистов). Вокруг журнала «Тонг» собрались многие члены «Чигатай гурунги»: Чулпан, Каюм Рамазан, Эльбек, я, Шорасуль Зуннун, Гулям Зафари¹⁸ и др. В это время Икрамов А. работал в Намангане и по приезду 2 раза был у Фитрата; о чем говорили не знаю.

В это время Фитрат продолжал ту линию, которую он проводил в «Чигатай гурунги». Он был больше занят бухарским вопросом. Я с этим последним не знаком. Я находился в это время под сильным влиянием Фитрата и Чулпана по линии литературы. Мои идеологические стихи относятся как раз к этому периоду. Но между мной и Фитратом бывали разногласия по вопросам литературы: он больше уклонялся к чигатаизму, а я к европейской литературе.

В январе 1922 г. я выехал в Москву, а Фитрат был в Бухаре министром просвещения. Мы не имели никакой переписки, ибо безобразно распущенное поведение Фитрата в Бухаре распространилось везде и молодежь начала от него отходить. В июне 1922 г., когда я был в Ташкенте, работавшие в обществе «Кумак» люди (Саид Али Ходжа Усман Ходжаев¹⁹, А.Ибрагимов²⁰ и др.) сказали мне, что Фитрат в Бухаре организует группу молодежи для отправки в Берлин, считая, что настоящая культура в Европе; некоторых членов «Кумака» тоже думает отправить за свой счёт. Я, как всем известно,

был сторонником отправки студентов в Москву и своей группой в 32 чел. выехал в Москву.

С Фитратом после этого я встретился только в 1923 г., когда он был выслан в Москву. У него бывали я, Ф.Рахимбаев²¹, Ходы Файзи²² и др. студенты. Но в это время наши взгляды были сильно противоположны. Это может показать те переписки, которые были между нами по вопросам литературы и наши стихотворения: «Моя ночь» (Фитрата) и «Мой день».

В это время он сильно был запуган, говорил, что он боится московских машин и трамваев, наверно, подразумевая под этим «красную культуру». Это настроение видно в его стихотворении «Моя ночь». Когда Фитрат был в Москве, из берлинских студентов А.Шукури²³ писал мне: «Бату, ты все время доказывал отсутствие бога, а я прочитав здесь таких-то людей, убедился, что бог существует!» На это письмо Фитрат написал большой ответ в атеистическом духе. Но его анализ, конечно, был не марксистский; подлинник этого письма сохранился у меня (вернее, сейчас у Вас). Фитрат не был доволен берлинскими студентами потому, что, по его мнению, они начали воспринимать худшие стороны европейской культуры. Потом я с Фитратом встретился только в 1927 г. после своего приезда в Узбекистан. Я и Рамзи у него бывали часто, но политических разговоров вели мало. Он очень неохотно говорил о политике. Об этом я уже писал.

Мы Фитрата использовали в ВПИ, в УзГНИИ и ЦК НУЗАл²⁴. Об этом тоже я уже писал.

Я Фитрату дал бы такую характеристику: он националист-узбекист, желающий самостоятельности Узбекистана, но ужасно не любит английского ига и турецкого вмешательства; он считает невозможным свержение Советской власти внутренней силой и считал возможность падения Советской власти только в случае интервенции; он себя всегда старался держать в стороне от активной работы против Советской власти. Он оказывал большое влияние на студентов ВПИ и часть «Кзыл-калама».

* * *

Впервые Фитратом вопрос об узбеках был виднунут в 1919 г. Тогда же им было организовано известное узбекское общество «Чигагай гурунги». Взгляды Фитрата и его сторонников в основном

сводились к следующему: основной народностью Туркестана являются узбеки. Народ этот имеет наиболее богатую историю и культуру и у него наиболее богатые исторические перспективы. Культурное и экономическое развитие Туркестана и национальное оформление населяющих его народов должны пойти именно по линии возрождения узбекской культуры и ассимиляции с узбеками всех прочих мелких народностей.

Среди объединившихся еще в 1919 г. вокруг фитратовской идеи узбекизма были я, Лазиз Азиззаде, Эльбек, Акмал Икрамов, Маннон Рамзи, Шорасуль Зуннунов и др. После того, как наша группа пришла к власти, Икрамов был выдвинут секретарем ЦК КП(б)Уз, мы получили возможность претворить эту идею в жизнь. Основное наше внимание было направлено на объединение наиболее крупные группы национальных меньшинств – таджиков. Одним из существенных факторов, способствующих поглощению мелких национальностей мы считали школу. В связи с этим всеми силами старались использовать в этом отношении находившийся у нас в руках аппарат Наркомпроса. Достигалось это путем соответствующего подбора кадров – работников просвещения в таджикских районах. И при мне, и при Рамзи из таджикских работников, в частности, из Бухарского округа неоднократно поступали требования о преподавателях-таджиках и учебниках на таджикском языке. Несмотря на то, что возможность удовлетворить эти требования была, мы отвечали, что ни преподавателей, ни учебников дать не можем...

Когда было решено передать Таджикистану Ходжендский округ, стали известны претензии таджиков на Бухару и Самарканд, и в журнале «За партию» была опубликована статья Мухитдинова «Таджики или узбеки населяют Бухару», мы страшно встревожились. В это время я как-то зашел к Икрамову домой. Он был очень недоволен и говорил, что все это дело рук Средазбюро²⁵, которое подыскивает таджиков. Он поручил мне поговорить с Фитратом и достать у него материалы, подтверждающие, что большинство населения Бухары составляют узбеки. Я был у Фитрата и передал ему поручение Акмаля, причем, сказал, что его просит об этом сам Икрамов. Фитрат охотно согласился и, обещая подобрать необходимый материал, выразил даже желание написать специальный труд, доказывающий, что

проживающие в Узбекистане таджики ничем не отличаются от нас и по существу являются узбеками.

Большое беспокойство нам доставляли сами таджики, требовавшие выделения Старого города Самарканда в особый Таджикский район. В Самарканде к IV парткурултаю собралось много таджикских работников и это делало нарастающее таджикские настроения для нас опасными. Советовавшись с Абдулхаем Таджевым, мы с Рахими решили предупредить дальнейший рост тенденций таджиков к самоопределению и решили изолировать старгородских работников-таджиков от участия в общественно-политической жизни. Секретарем старгородского райкома был наш человек Гафуров (Гафаров). Гафуров (Гафаров) успешно выполнил данное ему поручение и к 3-й старгородской конференции (29-й год) таджики отовсюду были вытеснены и на конференции не играли никакого значения.

* * *

...«Чигатай гурунги» левой ногой стояла на почве пантуркизма. Она устами главных руководителей – Фитрата, Рамзи и др. говорила что для «объединения нужно оформление: узбекская нация должна оформиться как самостоятельная, после чего можно говорить о создании «единой великой тюркской нации»; неоформленная сила с оформленной силой не объединяется, а поглощается последней; мы, узбеки, не хотим этой ассимиляции» (Отчет 1-го узбекского орфографического съезда, - Ташкент, 1921 – речь Фитрата). После этого основного положения следовал громкий девиз: «Без собственной культуры, без собственного языка, без собственной литературы нет самостоятельной нации».

Узбекская контрреволюционная организация «Чигатай гурунги»²⁶, истинную природу которой до самого последнего времени тщательно скрывали старые ее поклонники: Икрамов, Рамзи и я, начала проявлять большую активность в области художественной литературы, которая была вывеской ее. Она внушительно говорила, что «сейчас надо наше перо сделать штыком против врага». Это претворялось в жизнь. Труды Фитрата «Угузхан», «Чин севиш», «Хинд ихтилолчилари», «Восточная политика» и т.п., Рамзия «Туркистон хонлиги» и др. являются показательными примерами вышесказанно-

го. Песни, песни истинно чигатай-гурунгистов стали с каждым днем слышнее и слышнее. Пел «отец» узбекистов Фитрат, пел Рамзи, пел Чулпан, пел Эльбек, пел 14-летний я. Эти песни с еще большим восторгом, восхищением слушали Тюракуловы, Рахимбабаевы, Хыдыралиевы²⁷, Икрамовы и тихо подпевали сами. Эти песни с радостью, с печалью внимала узбекская буржуазия. Так «самостоятельная узбекская нация» была крещена во второй раз после пролетарской революции деятелями узбекистанской организации «Чигатай гурунги».

* * *

...Однажды (в Москве – ред.) Фитрат написал стихотворение под заглавием «Моя ночь», где недвусмысленно выступил против Советской власти. Я же ответил ему стихотворением «Мой день». Эти два стихотворения долгое время были предметом спора врагов и друзей Советской власти. Некоторые люди склонны были думать, что мое стихотворение является выражением моего окончательного разрыва с национализмом. Но это было не совсем правильно. Это мое выступление против Фитрата и моя литературная борьба с Чулпаном были лишь показателями растущей моей симпатии к Советской власти. Иначе я совсем порвал бы всякую связь с Фитратом и с другими националистами, не с удовольствием читал бы «Золотую тетрадь» (сборник секретных стихотворений) Чулпана, а наоборот, беспощадно разоблачал бы проделки своих друзей-контрреволюционеров. «Золотая тетрадь» Чулпана, полная самыми беспардонными стихами против Советской власти, ходила по рукам националистически настроенных узбекских учащихся. Я ее получил от студента института Красной профессуры Султана Сегизбаева²⁸...

* * *

...Хашимов²⁹, живя с Фитратом в одном доме и работая с ним в ВПИ, во всех делах «Кзыл калама» получал помощь от Фитрата. Сам неоднократно был свидетелем указания Фитрата Агаджану. Однажды, в 1928 г., зимою вечером я зашел к Фитрату. Он мне, советуя уйти из окружкама, сказал: «Надо тебе тоже перейти на работу в Наркомпрос. Идеологический фронт, как вы именуете, действительно важнейший фронт. Раз хотите повести за собой интеллигенцию, воспитать моло-

дежь в националистическом духе, то нужно же укрепить Наркомпрос. Один Рамзи – хотя молодцом, не все может делать. Настаивай перед Икрамовым. Я хотел как-то увидеть его, но неудобно». После этого он осудил меня и Атаджана Хашимова: «Вы оба молодые, служите одной идее, почему же так друг на друга нападаете перед всеми?» Я, улыбаясь, коротко ответил ему: «Это так называемая маскировка, большой хозяин (Икрамов) учит так».

Атаджан Хашимов поручал доклады Фитрату, Булату Салиеву, Аляви³⁰ и другим. Они все, конечно, освещали вопрос немарксистски и в своих докладах очень умело передавали молодежи националистический дух. Для примера можно напомнить доклад Фитрата (стенограмма имеется), где особо подчеркивается богатое прошлое узбекской литературы. На докладе присутствовали начиная с Чулана все. Так воспитывалась бесшумно, в националистическом духе, молодежь, собравшаяся вокруг писательской организации «Кзыл калам». В конце 1928 г., после доклада Фитрата в «Кзыл калам», я в доме Рамзи в присутствии Таджиева³¹ сказал: «Кзыл калам» как будто оправдывает надежды». Таджиев посмотрел на Рамзи, который подтверждал правильность моих слов, и тихо сказал: «Атаджан, кажется, не глупый человек...»

* * *

...В 1922 г. Икрамов будучи секретарем ЦК КП(б) Туркестана принимал активное участие в отправке студентов в Берлин. Ему хорошо были знакомы едущие в Берлин студенты, как ярые контр-революционеры, националисты. Он мне в Москве написал письмо с предложением поехать за границу на учебу. Поручено было мне иметь письменную связь с этими учащимися. Но после покушения Ахмеда Шукурова на Мейерсона в Берлине³² Акмаль запретил писать им письма.

Многие берлинские студенты имели переписку с Фитратом, а через него мы знакомились с положением и работой их. Слишком открытое выступление А.Шукурова, Саидали Усманходжаева против Советской власти заставляло нас бояться берлинских студентов. Фитрат поругал их за такое поведение и посоветовал нам ничего им не писать. Икрамов пошел немного дальше: (решил) Саидали Ходжаева отозвать. Но он не приехал и дело было постепенно замято...

...Формой государственной власти, наиболее подходящей, по нашему мнению, для Узбекистана мы считали буржуазно-демократическую республику, совершенно независимую от России. Достижение этой независимости нам представлялось возможным лишь в результате крушения Советской власти и Союза вообще, что, по нашему мнению, было совершенно неизбежно в результате будущих столкновений социалистической и капиталистической систем.

Я подчеркиваю, что мы надеялись именно на крушение советского строя в результате военных столкновений. От старых представлений о том, что возможно внутреннее перерождение Советской власти — мы к моменту образования новой организации уже отказались..

О Чулпане

Другим фактом, показывающим нашу защиту старой контрреволюционной интеллигенции является следующий: по настоянию Икрамова, до моего назначения в Наркомпрос, Чулпан³³ был принят художественным переводчиком, фактически идеологическим руководителем в узбекскую драматическую труппу. Были разговоры, соответствующие действительности, о том, что Чулпан разлагающе действует на труппу и надо его выгнать. Я по этому вопросу имел разговор в 1929 г. (кажется, в октябре) с Икрамовым в его доме. Он сказал, что Чулпан не только надо оставить там, но его надо выдвинуть, предложив ему написать новые вещи, ибо он пользуется среди национальной интеллигенции авторитетом и его произведения окажут большую услугу в деле воспитания в националистическом духе. После этого я в своем докладе на общем многочленном собрании писательской организации «Кзыл калам» в конце 1929 г. резко подчеркнул, что «Чулпана, как Чулпана, не надо бить, а надо его вещи критиковать, а его самого нужно использовать». Меня поддержали Рамзи и все националисты. Это, между прочим, одобрили Фитрат, Эльбек, Санджар³⁴, после доклада встретивший меня и Фитрат. Но были недовольны этим некоторые люди. Когда был просмотр пьесы Чулпана «Уртак Каршибаев» некоторые после просмотра просили открыть обсуждение. Рядом со мной сидевший Икрамов тихо предложил мне не допускать этого. После моего возрождения кто-то из них,

не помню, обратился к Икрамову, он сказал: «Вот сидит у Вас зам. Наркомпроса, спросите его». Если было бы разрешено обсуждение, конечно, побили бы Чулпана основательно.

В конце мая 1930 г. после заседания фракции ЦИК УзССР Икрамов предлагал написать Чулпану какое-нибудь художественное произведение. Он открыто не говорил, но я хорошо знал его отношение к Чулпану, догадался о сущности его предложения, заключающегося в том, чтобы поднять авторитет Чулпана и по его произведениям воспитать молодежь.

Чулпан видел в Икрамове «героя нации». Я передал в Ташкенте это Чулпану...

Изоҳ ва шарҳлар

Совет давлатининг “килич ва қалқон”и бўлган ГПУ-ОГПУ-НКВД органлари ноҳақ камокка олинган ватандошларимизни тергов жараёнида қийнабгина қолмай, улардан зўравонлик йўли билан ўзлари ва сафдошлари ҳақида тухматдан иборат маълумотларни олишга муваффақ бўлганлар. Бундан кўзда тутилган мақсад нафақат ҳибсга олинган ва тергов қилинаётган кишининг “миллатчи”, “аксилинқилобчи” бўлганлигини тасдиқловчи маълумотларни ўзидан олиш, балки миллий республикани советлаштириш ва руслаштириш учун бошқа гуноҳсиз ватанпарвар, миллатпарвар сафдошларини ҳам камаш, сургун қилиш ёки отиб ташлаш, ерли аҳоли сонини камайтириш эди. 1930 йилдан бошлаб ГПУ-ОГПУ-НКВД органлари шу мақсадда маҳбуслардан тергов жараёнида “олинган” ва протоколлаштирилган маълумотлардан ташқари, уларни ёзма кўрсатмалар беришга ҳам мажбур этди. Кимки протоколдаги терговчи “ижод”ини ўз имзоси билан тасдиқламаса, ўн кунлаб ухлатмай “конвейер”да осилтириб қўйилди, карцерга ташланди, “42-хона” деган дўзахга равона қилинди. Шундай жаҳаннам азобини тортган маҳбуслар совет давлатига қанчалик садоқат билан хизмат қилганларига қарамай, ўзларининг ҳам, сафдошларининг ҳам “халқ душманлари” эканлигини тасдиқловчи ёзма кўрсатмаларни беришга мажбур бўлдилар.

Ботунинг китобхонлар эътиборига илк бор ҳавола этилаётган ёзма кўрсатмалари ҳам манглайига тўппонча қадалиб турган кишининг қўли билан ёзилганлиги шубҳа уйғотмайди. Биз ушбу тергов материалларини ўқишдан аввал ўзини-ўзи миллатчиликда айблаган

Ботунинг шу аянчли ҳолатини назарда тутишни китобхонлардан илтимос қиламиз. Кўрсатмалардаги айрим маълумотлар (20-йиллар аввалидаги “Ўзбекпарастлар” билан “туркпарастлар” ўртасидаги кураш сингари) эса, ўйлаймизки, шу даврдаги мураккаб тарихий жараён ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

¹**Фитрат** (тахаллуси, асл исм-шарифи Абдурауф Абдурахимов) (1886-1938) – шоир, драматург, публицист, қомусий олим. Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракатининг йирик намояндаси. Бухородаги мадрасалардан бирида таҳсил олгач, 1909-1913 йилларда Туркияга бориб, Истамбулдаги ўқув юртларидан бирида ўқиган. Ўша ерда “Мунозара”, “Ҳинд сайёҳи баёноти” публицистик рисолалари ва “Сайха” (“Даъват”) шеърлар тўпламини ёзиб, нашр эттирган. Бу асарларни Бухорога яширин йўллар билан олиб келиниб тарқатилиши “Ёш бухороликлар” ҳаракатининг вужудга келишида муҳим омил бўлган. Фитрат 1917 йил Февраль инқилобидан кейин Ватан мустақиллиги йўлида фаолият олиб бориб, “Юрт қайғуси” шеърлар туркумини, “Темур сағанаси” ва бошқа пьесаларини ёзган. Унинг “Чин муҳаббат” ва “Ҳинд ихтилолчилари” пьесалари Ўзбекистонда истиқлолчилик ҳаракатининг бошланишида муҳим рол ўйнади. Фитрат Бухоро Халқ Жумҳуриятининг ташкил этилишида фаол қатнашиб, раҳбар лавозимларда хизмат қилди. У ижтимоий ҳаётдан четлаштирилгач, адабий ва илмий-педагогик фаолият билан шуғулланди. 1938 йилда “халқ душмани” сифатида отиб ташланди. 1956 йилда оқланган.

²**Тюркские военнопленные офицеры** (турк ҳарбий офицерлари) – Биринчи жаҳон уруши йилларида қатнашиб, рус армиясига асир тушган ва 1917 йил Февраль инқилобидан кейин озодликка эришиб, Туркистонга келган ва шу ердаги мактаб-маориф ишларида хизмат қилган кишилар.

³**Назир Тўрақулов** (1892-1937) - давлат ва жамоат арбоби. Қўқонда туғилган. Шу ердаги рус-тузем мактаби ва савдо билим юртини тугатган. Москвадаги савдо институтининг иқтисод факультетида ўқиган (1913-1916). 1-жаҳон уруши йилларида Минск яқинидаги Ғарбий фронтда, 1918-1919 йилларда Қўқондаги совет идораларида хизмат қилган. 1920 йилда Туркистон АССР маориф халқ комиссари, 1920-1921 йилларда Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитети (МИК) раиси, Туркистон компартияси Марказий Комитети (МК) масъул котиби ва бошқа лавозимларда ишлаган. 1922

йилда Москвага чакириб олинади. Дастлаб Шарқ халқлари марказий нашриётида директор, кейин араб мамлакатларидан бирида элчи, 1936 йилдан Шарқ халқлари институтида илмий ходим ва проректор бўлиб ишлаган. 1937 йилда отиб ташланган ва 1958 йилда оқланган.

‘Турор Рискулов (1894–1938) - давлат ва жамоат арбоби. Еттисув вилоятида туғилган. 1900 йили отаси билан бирга Тошкентга келиб, рус-тузем мактабида, сўнгра Маркидаги рус мактабида, Пишкекдаги кишлоқ хўжалик билим юртида ўқиб, боғдорчилик ва агрономлик ихтисослигини эгаллаган. 1915-1916 йилларда Тошкентда боғбон бўлиб ишлаган. Айни вақтда ўқитувчилар семинарийсида таҳсил олиб, рус социал-демократик ташкилотларга яқинлашган. 1918-1924 йили Авлиёотада уезд Ижроня комитети раиси, 1919 йилда Туркистон АССР соғлиқни сақлаш халқ комиссари, Туркистон компартияси МК Ўлка мусулмон бюроси котиби, 1920 йилда Туркистон АССР миллий ишлар халқ комиссари, МИК раиси ўринбосари, раиси ва бошқа лавозимларда хизмат қилган. 1937 йилда қамоққа олиниб, 1938 йилда отиб ташланган. 1956 йилда оқланган.

‘Мунаввар қори Абдурашидхонов (1878-1831) – Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири. Тошкент ва Бухородаги мадрасаларда таҳсил олган. Тошкентда дастлабки жадид мактабини очган ва шу мактаб учун “Адиби аввал”, “Адиби соний”, кейинчалик эса “Ер юзи”, “Ислом тарихи” дарслик ва ўқув кўлланмаларини ёзган. 3 китобдан иборат “Ўзбекча тил сабоқлиги” дарслиги муаллифларидан бири. 1906 йилда “Хуршид” газетасини чиқарган. “Шухрат”, “Осиё”, “Садон Туркистон” газеталари фаолиятида ҳам муҳим роль ўйнаган. 1918 йилда Халқ дорилфунунига асос солиб, “Турк ўчоғи” илмий-маърифий жамиятни ташкил этган. 1929 йили қамоққа олинган ва 1931 йили Москвада отиб ташланган. Оқланган.

‘Акмал Икромов (1898-1938) – сиёсий арбоб. Мактабдор оила-сида туғилган. Ота-онасидан етим қолгач, 1918-1919 йилларда қора ишчи бўлиб ишлаган. “Изчилар тўдаси” ва “Чигатой гурунги” ташкилотларининг аъзоси. “Элхон” тахаллуси билан шеърлар ёзган. 1919-1921 йилларда Наманган, Фарғона, Сирдарё вилоятларидаги партия органларида турли лавозимларда хизмат қилган. 1922-1924 йилларда Москвадаги Коммунистик университетда ўқиган. 1925 йилдан Ўзбекистон компартияси МК котиби, 1929 йилдан 1937 йил (сентябрь)да қамоққа олингунга қадар ЎзКП МК биринчи котиби. “Халқ душмани”

сифатида қамоққа олиниб, Москвада ўнг троцкийчилар блоки устидан ўзказилган суддан кейин отиб ташланган. 1957 йилда оқланган.

7 Саид Аҳрорий (тахаллуси, тўли исм-шарифи Саид Аҳроров) (1895-1931) – журналист, ёзувчи ва жамоат арбоби. Асли хўжандлик. Ота-онаси ҳаж сафаридан қайтаётганида Истамбулда тўхташган. У шу ерда туғилиб, шу ердаги гимназия ва ҳарбий билим юртида ўқиган. Вояга етганида 1-жаҳон урушига сафарбар қилинган, русларга асир тушиб, Красноярск шахрига бадарға этилган. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин лагердан қочиб, Тошкентга келган. Ўқчи маҳалласида “Ватан” мактабини ва шу мактаб қошида “Изчилар тўдаси”ни ташкил этган. Тўда олдига қўйилган мақсад 16 ёшдан 30 ёшгача бўлган “ёшларга миллий байроқ остида илм бериш, уларни жисмоний етук қилиб тарбиялаш, илм олиш учун хорижга юбориш” ва ҳ.к.лар бўлган. 20-йилларда “Озод Бухоро” газетасида муҳаррир ўринбосари бўлган. 1930 йилда “Миллий иттиҳод” ташкилотининг аъзоси сифатида қамоққа олиниб, 1931 йилда Москвада отиб ташланган. Оқланган.

8 Шорасул Зуннун (1898-1988) – ўқитувчи, шарқшунос олим. Тошкентдаги мадрасалардан бирида форс, араб тилларини мукаммал эгаллаган. Қардош туркий халқлар тилларини, шунингдек, рус ва немис тилларини ҳам билган. XX асрнинг 20-йилларида очилган жадид мактабларида она тили ва адабиётдан дарс берган. Уч марта қамалиб, 1956 йили сургундан қайтиб келган. Шу йилдан бошлаб ЎзФА Шарқшунослик институтида катта илмий ходим бўлиб ишлаган. Ибн Сино “Тиб қонунлари” китобининг 1- ва 2-жилдларини нашрга тайёрлаган. “Оз-оз ўрганиб доно бўлур”, “Дурдоналар хазинаси”, “Тасаввуф илми ҳақида” рисолалари муаллифи.

9 Элбек (тахаллуси, асл исм-шарифи Машриқ Юнусов) (1889-1938) – шоир ва педагог. Тошкент вилоятида туғилган. 1911 йилда Тошкент шахрига келиб, Эски шахардаги мактаблардан бирида ўқишни давом эттирган. Айни пайтда босмаҳонда ишлаган. 1919 йилда қисқа муддатли муаллимлар курсини битириб, 1921 йилдан Маориф Халқ Комиссарлиги тизимидаги илмий-педагогик муассасаларда хизмат қилган. 1917 йилдан кейин “Иштирокиюн”, “Эл байроғи” сингари газеталар, “Маориф ва ўқитувчи”, “Инқилоб”, “Билим ўчоғи” сингари журналларда ўз асарларини эълон қилган. 1938 йилда 10 йиллик

қамоқ жазосига ҳукм қилиниб, Қолимадаги лагерлардан бирида ҳалок бўлган. 1956 йилда оқланган.

¹⁰**Қаюм Рамазон** (тахаллуси, тўла исм-шарифи Қаюм Рамазонов) (1900-1938) – тилшунос олим. 1909-1915 йилларда Эшонхўжа Хоний ва Мунаввар қорининг янги усул мактабида, шунингдек, мадрасада таҳсил олган. 1916-1917 йилларда Боқудаги дорилмуаллиминда ўқиган. Боқудан қайтгач, ўқитувчилар тайёрлаш курси ва бошланғич мактабларда ўқитувчи бўлиб ишлаган. 1921-1923 йилларда “Қизил байроқ” ва “Туркистон” газеталарида адабий ходим, 1929-1930 йилларда Янги ўзбек алифбоси МКда аъзо, 1934-1937 йилларда Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб хизмат қилган. “Ўзбекча тил сабоқлиги”, “Наҳв” дарсликлари муаллифларидан бири. 1937 йилда қатағон қилинган. Оқланган.

¹¹**Раҳимбобоев Раҳимжон** (1889-1935) – фуқаролар уруши ва “социалистик қурилиш” қатнашчиларидан бири. Андижонда туғилиб, рус-тузем мактабида ўқиган. 1921-1924 йилларда Фарғона водийси шаҳар ва вилоятларида инқилобний комитет раиси бўлиб ишлаган. 1924 йилда ЎзССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлигида коллегия аъзоси, маъмурий бўлим мудир, халқ комиссари ўринбосари, 1926-1927 йилларда Тошкент ва Зарафшон вилоятларида ер-сув ислоҳоти ўтказиш комиссияси раиси, 1925-1930 йилларда Туркистон АССР, кейин ЎзССР Марказий Ижроия Комитети аъзоси лавозимларида хизмат қилган

¹²**Рамзий** (тахаллуси, асл исм-шарифи Маннон Абдуллаев) (1883-1931) – Эски мактаб ва мадрасада таълим олган. 1905-1917 йилларда тошкентлик бойлардан бирига қарашли корхонада қоровул, муқовачига шогирд бўлиб ишлаган. 1917 йилдан кейин таълим ва тарбия курсларида ўқиган. “Туркистон хонлиги” пьесаси муаллифи. 1921 йилдан ижтимоий фаолният билан шуғулланиб, Эски шаҳар ижроия комитетида раис ўринбосари, раис, маориф халқ комиссари ўринбосари, халқ комиссари лавозимларида хизмат қилган. Қамоққа олиниши арафасида Ростов шаҳридаги заводлардан бирига ишга юборилган. 1930 йили “Наркомпрос иши” бўйича қамоққа олиниб, 1931 йилда отиб ташланган. Оқланган

¹³**Ҳайдар афанди** (Ҳайдар Шавқий) – турк зобитлардан бири. 1917 йилдан кейин Тошкентда тузилган “Темир тўдаси” ижтимоий-маданий уюшмасининг асосчиси. Биринчи жаҳон уруши йилларида

русларга асир тушиб, Россиядаги лагерлардан бирида яшаган. 1917 йил Февраль инқилобидан сўнг, асирликдан қочиб, бошқа ватандошлари қатори, Тошкентга келган, маориф ва маданият масалаларида маҳаллий зиёлилар билан ҳамкорлик қилган. 1921 йили ватанига қайтиб кетган.

¹⁴**Ашурали Зоҳирий** (1885-1942) – адабиётшунос олим ва педагог. Қўқонда туғилган. Маъдалихон мадрасасини тугатган (1914). Ўзбек, араб ва форс тилларидан ташқари, барча туркий тилларни, шунингдек, рус тилини яхши билган. “Ғайрат” хусусий нашриётини, Қўқондаги биринчи дорилфунунни ташкил этган. “Садои Фарғона” (1916-1921) ва “Фарғона” (1922-1928) газеталарининг асосчиларидан бири. Ўзбекистонда биринчи бўлиб “Русча-ўзбекча луғат” (1925)ни нашр этган. Чўлпон билан ҳамкорликда “Адабиёт парчалари” (1926) альманаҳини нашрга тайёрлаган. Умрининг сўнгги йилларида Қўқондаги педагогига билим юрти ва нефть техникумида ўзбек тили ва адабиёти фанларидан дарс берган. 1930 йили аксилшўровий “Ботир гапчилар” ташкилотининг аъзоси сифатида унга 10 йиллик қамоқ жазоси берилган. Жазо муддатини Москва-Волга канали курилишида ўтаган. Кўп ўтмай, яна қамоққа олинган ва жазо муддатини ўтаётган жойда вафот этган.

¹⁵**Муса Бегиев** (1875-1949) – таниқли татар исломшунос олими. Қатор Шарқ мамлакатларида, жумладан, Туркистонда ҳам машхур бўлган. “Куръон тарихи ва ҳадиси қудсий”, “Араб адабиёти ва ислом фанлари”, “Шариат асослари” сингари китоблар муаллифи. Ҳофиз Шерозий “Девон”ини татар тилига таржима қилган.

¹⁶**Булат Солиев** (1882-1937) - тарихчи олим. Астраҳанда туғилиб, Қозон ва Уфа шаҳарларидаги мадрасаларда ўқиган. 1909 йилда Туркистон ўлкаси кишлоқларида мактаблар очиб, ўқитувчилик қилган. 1917-1918 йилларда Қўқонда нашр этилган “Эл байроғи” газетасининг муҳаррирларидан бири. 1919-1920 йилларда Тошкентдаги турли ўқув юртлари ва курсларда ишлаган. 1923-1924 йилларда Бухорода нашр этилган “Маориф” журнали муҳаррири. 1925-1927 йилларда Москвадаги Қизил профессорлар институти ва Коммунистик университетнинг тарих факультетида ўқиган. 1927 йилдан Самарқанддаги Олий педагогика институтида дарс бериб, шу ерда Ўрта Осиё тарихи кафедрасини ташкил қилган. 1937 йилда қатагон қилинган ва отиб ташланган. 1956 йилда оқланган.

¹⁷Мустакаев – партия ходими. Таваллуд ва вафот саналари номаълум. Биографиясига доир маълумотлар етарли эмас. 1918 йилда Қўқонда Байналмилал ўқитувчилар иттифоқини тузишда қатнашган. Қўқон ишчи ва солдат депутатлари совети ва ижроия комитетига аъзо этиб сайланган. “Иштирокиюн” газетаси таҳририятида адабий ходим, кейинчалик Ўзбекистон компартияси МКнинг ташвиқот ва тарғибот бўлимида ишлаган. Аниқ бўлмаган маълумотларга қараганда, Туркистон давлат университетида маълум вақт ректорлик вазифасини бажарган.

¹⁸Ғулом Зафарий (1889-1938) — шоир, актёр ва драматург. Миллий мусиқали театрнинг асосчиларидан бири. Тошкентда туғилиб, Хўжа Аҳмад ва Кўкалдош мадрасаларида таҳсил олган. 1912-1914 йилларда Ўш шаҳрига бориб, усули жаҳид мактабини очган. 1916-1921 йилларда “Турон” театрида актёр ва драматург, 1921-1923 йилларда Бухоро мусиқа техникумида директор, 1923-1924 йилларда Маориф халқ комиссарлиги Билим кенгашининг санъат шўросида раис, “Учкун” мактабида муаллим, Тошкент мусиқа техникумида директор, 1929-1931 йилларда Самарканд мусиқа ва хореография институтида директор ўринбосари лавозимларида ишлаган. 1913-1926 йилларда “Эрк болалари”, “Раҳимдил шогирд”, “Бинафша”, “Ҳалима” сингари ўндан ортиқ кичик ҳажмли пьесаларни ёзган. “Ҳалима” пьесаси қайта-қайта ишланиб, 20-30-йиллардаги ўзбек мусиқали драма театрининг баркамол асарларидан бири даражасига кўтарилган. 1937 йили иккинчи марта қамоққа олиниб, шу йили отиб ташланган. 1957 йилда оқланган

¹⁹Саидалихўжа Усмонхўжаев – 1922 йили Германияга ўқишга юборилган талабалардан бири. Фитратнинг шогирди, “Чигатой гурунги” уюшмаси аъзоси. Таваллуд ва вафот саналари номаълум. Тошкентдаги гимназияни, сўнгра Туркистон давлат университетининг физика-математика факультетини тугатган. Бухоро Халқ Жумҳурияти ҳисобидан Германияга ўқишга юборилган. Берлиндаги олий техника мактабининг кимё факультетида ўқиган. 1926 йили ўқишни тугатгач, шу факультетда коллоидлар кимёси билан шуғулланиб, докторлик даражасига эришган. Собиқ талабаларнинг СССРда сиёсий таъқиб ва таҳдид остида яшаётганини эшитган Усмонхўжаев 1933 йили Туркияга бориб, Олий зироат институтининг физика кафедрасига мудирлик қилган. 1948 йили Анқара университети ташкил этилиши муносабати

билан кафедра шу университетнинг фалсафа кафедраси билан қўшилган. Усмонхўжаев 1964 йилда вафот этгунига қадар кафедра профессори лавозимида хизмат қилган. Чўлпоннинг “Табиатга” деган шеъри шу кишига бағишланган.

²⁰**Файзулла Раҳимбоев** (1897-1938) – давлат арбоби. Абдулла Раҳимбоевнинг укаси. Хўжандда туғилган. 1913 йили рус-тузем мактабига ўқишга киргунига қадар турли жойларда ёлланиб ишлаган. Февраль инқилобидан сўнг сиёсий-ижтимоий масалаларга аралашиб, 1918 йилда Хўжанд советларининг Ижроия комитетига аъзо этиб сайланади. “Босмачилик ҳаракати”га қарши курашда қатнашади. 1929-1930 йилларда Москвадаги Тимирязов номли академиянинг муҳандислик факультетини тугатади. Шу йили Тожикистонга юборилиб, Сув хўжалиги бошқармасида, 1931 йилда Вахшстрой қурилишида бошлиқ ўринбосари, кейин ҳам сув хўжалиги билан боғлиқ турли идораларда хизмат қилади. 1937 йилда Тошкентда қамоққа олиниб, 1938 йилда отиб ташланади. Оқланган.

²¹**Ҳоди Файзий** (1895-1937) – сиёсий арбоб. Авлиёотада ғаллакор оиласида туғилган. 1909-1910 йилларда Уфага бориб, тайёрлов курсларида ўқиган. 1913 йили иш ташлашда қатнашгани учун мактабдан ҳайдалган. 1914-1915 йилларда Хўжандда, 1915-1916 йилларда Скобелев (Фарғона) шаҳар мактабларида ўқитувчилик қилган. Туркистон Мухторияти тугатилгандан сўнг сиёсий фаолият билан шуғулланиб, 1919 йилда “Озод Шарқ” газетасида муҳаррир, 1920 йилда Туркистон компартияси МКда ташвиқотчи, “Қизил Шарқ” тарғибот поездида сиёсий бўлим аъзоси бўлиб ишлаган. Фарбий Бухорони босиб олишда қатнашиб, Бухоро ЧКси ва Бухоро республикаси махсус бўлимига раҳбарлик қилган. 1926 йилда Москвадаги Коммунистик университетни тугатганидан сўнг, “Қизил Шарқ” текстил комбинатида директор ёрдамчиси, 1927 йилда эса Ўзбекистон давлат нашриётида раис ўринбосари ва бош муҳаррир бўлиб ишлаган. 1938 йилда отиб ташланган. Оқланган.

²²**Аҳмад Шукрий** – Фитрат ташкил этган “Чиғатой гурунги” уюшмаси аъзоси. Таваллуд ва вафот саналари номаълум. Дастлаб Саидалихўжа Усмонхўжаев билан бирга Туркияга бориб, Истанбулдаги лицейлардан бирида ўқиган. Туркистонлик ва бухоролик ёшлар билан бирга Германияга бориб, Берлин университетининг тарих-фалсафа факультетида ўқиган. Ўқиш жараёнида Хусайн Жовиднинг

“Шайх Санъон” ва Фитратнинг “Хинд ихтилолчилари” драмалари мисолида туркий халқлар адабиётини қиёсий ўрганган. Чўлпон билан Шекспир ижодини қиёслаб, “Чўлпоннинг оқ кўнгилликлари ҳатто Шекспирнинг самимийлиги”дан ҳам юксак, бинобарин, “Чўлпон – Чўлпондир”, деган хулосага келган. Туркистонлик талабаларни “ёт мафқура” таъсирига тушиб қолишдан хавотирланган совет давлати 1924-1925 йилларда дастлаб О.Идрисийни, сўнгра Мейерсонни Берлинга юборган. Мейерсон уларга агар талабалар Ўзбекистонга қайтишни истамасалар, стипендиядан маҳрум этилишларини айтган. ГПУ агентининг бу дағдағасидан ғазабланган Шукрий унга тўппончадан ўқ узган. Ўқ тегмаган. Шукрий шу воқеадан кейин Туркияга бориб, Истамбул университетининг адабиёт ва фалсафа факультетида ўқишни давом эттиришга мажбур бўлган. Ўқишни тугатгач, шу ердаги лицейлардан бирида фалсафадан дарс берган. Бир неча асарлари бор.

²³**ВПИ** (Вечерний педагогический институт) – Кечки педагогика институти. **УзГНИИ** (Узбекистанский государственный научно-исследовательский институт) – Ўзбекистон давлат илмий-текшириш институти.

²⁴**ЦК НУЗАЛ** (Центральный комитет нового узбекского алфавита) – Янги ўзбек алифбеси Марказий қўмитаси.

²⁵**Средазбюро** (Среднеазиатское бюро) - ВКП(б)нинг Ўрта Осиё республикаларидаги коммунистлар партияси МК га раҳбарлик қилган бюроси.

²⁶**Боту ОГПУ III бўлими раҳбарлари тазйиқида** “Чигатой гурунги” ташкилотини ҳам, ўзбек халқининг бошқа миллатпарварлар сиймоларини ҳам “миллатчилар” ва “аксилинкилобчилар” деб аташга мажбур бўлган. Кейинчалик ОГПУ тарғибот ва ташвиқот машинаси таъсирида ўзининг ҳам “миллатчи” бўлганига ишониб, изтироб чеккан.

²⁷**Иномжон Хидиралиев** (1891-1928) - давлат ва жамоат арбоби. Наманган вилоятида туғилган. 1919 йилдан турли совет идораларида ишлай бошлаган. 1922 йилда Туркистон АССР Ер ишлари халқ комиссари, 1922-1924 йилларда Туркистон МИК раиси, 1923-1924 йилларда РСФСР Ер ишлари федерал комитети ҳайъати аъзоси каби масъул лавозимларда хизмат қилган. Москвадаги “Национал” меҳмонхонасида Янги йил оқшомида сирли равишда ҳалок бўлган.

²⁸Султон Сегизбоев (1899-1938) – сиёсат ва жамоат арбоби. Иқтисод фанлари доктори (1930). Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманида туғилган. Тошкент гимназиясини тугатган. 1916 йил миллий озодлик ҳаракати қатнашчиси. 1918 йилдан бошлаб хўжалик, 1921 йилдан бошлаб эса партия органларида раҳбар лавозимларда ишлаган. Қизил профессорлар институтида ўқиган (1925-1930). Бутуниттифок Қишлоқ хўжалик академияси Ўзбекистон филиали ва Пахтачилик институти директори (1930-1931). 1932-1936 йилларда Қозоғистондаги партия органларида ишлаган. 1937 йилда Ўзбекистон Халқ Комиссарлар совети раиси. 1937 йили қатагон этилиб, отиб ташланган. Оқланган.

²⁹Отажон Ҳошим (тахаллуси, тўла исм-шарифи Отажон Ҳошимов) (1905-1938) - адабиётшунос олим, жамоат арбоби. Тошкентда туғилган. Рус-тузем мактаби ва ўқитувчиларни тайёрлаш билим юртида ўқиган. Сўнгра Москвага бориб, Бухарин номидаги ишчилар факультети (1922) ва Қизил профессорлар институти (1923-1927)да таҳсил олган. Ўзбек ёзувчиларининг биринчи ташкилий уюшмаси – “Қизил қалам”нинг дастлабки раҳбари (1926-1929), Ленинграддаги Шарқшунослик институти аспиранти, илмий котиби (1934-1935), Ўзбекистон Фанлар комитети раиси ўринбосари ҳамда Тил ва адабиёт институти директори. 1937 йилда қамоққа олинди, 1938 йилда отиб ташланган. 1957 йилда оқланган.

³⁰Абдулла Алавий (1903 - 1931) — шоир ва адабиётшунос. Тошкент вилоятининг Пискент туманида зиёли оилада туғилган. Тошкентдаги билим юргларида бирини тугатгач, Ленинградга бориб, Шарқ тиллари институтида таҳсил кўрган ва дастлаб шу ўқув юртида (1924-1927), кейин Самарқанддаги педагогика академиясида (1927-1930) дарс берган. Алавий қисқа умр кўрганига қарамай, бармоқ вазнига асосланган, метафорик шеърлари билан ўзбек шеъриятининг бадий имкониятларини кенгайтирган, ўзбек адабиётида сочма шеър жанрини бошлаб берган. Пискент туманининг Эвалак қишлоғида истиқомат қилган Берди Саҳши оғзидан “Алпомиш” достонини ёзиб олган (1926). Чўлпоннинг дўсти ва шогирди. Шоира ва фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг тоғаси.

³¹Абдулхай Тожиев (1898-1938) – давлат ва жамоат арбоби, журналист. Тошкентда туғилган. Уч йиллик рус-тузем мактаби ва олти ойлик муаллимлар курсини, кейинчалик Москвадаги Коммунистик

университетни тугатган. 1917 йил Февраль инқилобидан кейин ташкил этилган “Шўрои ислом” уюшмасида котиб бўлиб ишлаган. 1920-1921 йилларда Тошкентдаги Эски шаҳар партия комитетида тарғибот ва ташвиқот бўлими мудир, 1921 йилда Халқ маориф бўлими мудир, 1921-1922 йилларда Сирдарё вилояти партия ташкилоти котиби, 1923-1924 йилларда “Туркистон” газетаси муҳаррири. Умрининг сўнгги йилларида эса СССР МИК Миллатлар советида котиб (1929-1935), Тошкент шаҳар советида раис (1935-1937), ЎзССР МИКда раис ўринбосари лавозимларини адо этган. 1938 йилда “халқ душмани” сифатида отиб ташланган. Оқланган. Жадидчилик ва бошқа масалаларга бағишланган мақолалар муаллифи.

³²Покушение Ахмеда Шукурова на Мейерсона в Берлине - Германияга ўқишга юборилган талабаларнинг Европа маданияти, фани ва техникасига хурмат руҳида тарбияланиши мумкинлигидан хавотирга тушган совет давлати улардан СССРга қайтиб, Москва, Ленинград, Тошкент шаҳарларида ўқишни давом эттиришни талаб қилган. Талабалардан бири шумаксадда Берлинга юборилган Ўрта Осиё Давлат университети (САГУ) ректори, ОГПУ агенти Мейерсоннинг дағдағаларидан ғазабланиб, унга тўппончадан ўқ узган. Мейерсон Г. – Ўрта Осиё давлат университетининг 1922-1924 йиллардаги ректори. ГПУ (Давлат сиёсий бошқармаси) агенти. Исм-шарифи, таваллуд ва вафот саналари номаълум. Туркистондан Германияга ўқишга борган талабалар дунёқарашининг немис халқи ҳаёти, фани ва маданияти таъсирида ўзгариши мумкинлигидан кўрқиб, 1925 йилда уларнинг сиёсий-ижтимоий фаолиятини текшириш ва Ўзбекистонга қайтариб келиш учун Берлинга борган.

³³Чўлпон (тахаллуси, асл исм-шарифи Абдулҳамид Сулаймон ўгли Юнусов) (1889-1938) – шоир, носир, драматург, публицист ва таржимон. Туркистондаги миллий уйғониш ҳаракати ва адабиётининг йирик намояндаси. Андижонда туғилиб, эски мактаб, мадраса ва рус-тузем мактабида ўқиган. 1914 йилдан бошлаб Тошкентда яшаб, “Садон Туркистон” ва бошқа нашрларда адабий-публицистик асарлари билан қатнашган. 1919 йилда “Турон” театрида директор. 1924-1927 йилларда Москвага бориб, ўзбек драма студиясида эркин тингловчи, адабий эмакдош. 1927-1930 йилларда ҳозирги Ўзбекистон Миллий театрида адабий эмакдош бўлиб ишлаш билан бирга “Ёрқиной”, “Ўртоқ Қаршибоев”, “Муштумзўр”, “Хужум” (В.Ян билан

ҳамкорликда) сингари пьесаларни ҳам ёзган. Гўзал лирик шеърлари, “Кеча ва кундуз” романи, “Ҳамлет” таржимаси ва бошқа асарлари билан шуҳрат қозонган. 1937 йилда “халқ душмани” сифатида қамокқа олиниб, 1938 йилда отиб ташланган. 1956 йилда оқланган.

³⁴**Санжар Сиддик** (тахаллуси, асл исм-шарифи Босит Сиддиқов) (1902-1938) – журналист ва таржимон. Тошкентда туғилган. Меҳнат фаолиятини 1920 йилда ўқитувчиликдан бошлаган. Айни вақтда “Ишгирокиюн” газетаси, кейинчалик “Қизил байроқ”, “Туркистон” газеталари ва “Инқилоб” журнали таҳририятларида адабий ходим ва таржимон, сўнгги йилларда эса “Қизил Ўзбекистон” газетаси ва “Ер юзи” журнали таҳририятларида бўлим мудири ва масъул котиб лавозимларида хизмат қилган. Бадиий таржима билан ҳам шуғулланиб, Лопе де Веганинг “Қўзибулоқ қишлоғи”, Н.В. Гоголнинг “Ревизор”, Н.Ф. Погдиннинг “Менинг дўстим” пьесалари ва бошқа асарларни ўзбек тилига ўгирган. “Таржима назарияси асослари” китоби муаллифи. 1937 йилда қамокқа олиниб, 1938 йилда отиб ташланган. 1956 йилда оқланган.

*Кириш сўз ва изоҳлар билан нашрга
тайёрловчи филология фанлари доктори,
профессор Наим КАРИМОВ*

ҚИНҒИР ИШНИНГ ҚИЙИҒИ

Халқимизда “қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади”, деган нақл бор. Бу нақлнинг исботини илмий тадиқиқот мобайнида кўп кузатишга ва унинг ниҳоятда тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Ўтган асрнинг бошларида маърифатпарвар боболаримиз, миллий зиёлилар, аҳли савдо кетидан чор ҳукумати-нинг кўпгина махфий ходимлари кузатув олиб боришган ва чакув материалларини Туркистон туман сақлов бўлимига (яъни махфий хизмат бўлимига) тўхтовсиз етказиб туришган.

Махфий хизматга ёлланган кишилар эса халқимиз махфий тарзда олиб бораётган тараққийпарварлик, ўзликни таниш, ўз тақдирини ўзи белгилаш, миллий давлатчиликни тиклаш йўлида олиб борилаётган юксак ҳаракатларни йўрагида бўғиб ташлаб, чор ҳукумати тўлайдиган сариқ чақага ўз халқини гўрга тикиш учун виждонлари қийналмай ишладилар. Ҳокимият тепасига большевиклар келгач, Туркистон туман сақлов бўлими (махфий хизмат)нинг расмий ходимлари ва номинал чақимчиларини ўрганиб, ўз манфаатларига ишлатишга уриндилар. Шу боис ўзларини маҳаллий халқ кўзига яхши кўрсатиш ҳамда маҳаллий ва муҳожир халқлар, айниқса татар ва ўзбеклар орасига нифоқ солиш учун охранканинг айрим чақимчиларини қурбон қилмоқчи бўлдилар. Матбуотда махфий хизматга ёлланган айрим кишиларнинг номлари эълон қилинди. Тошкент ва Фарғона водийсида чақимчилик қилганлар ҳақида “Шчит народа” ва “Улуғ Туркистон” газеталарида қисқа ахборотлар босилди. Шу жиҳатдан атоқли адиб Чўлпон -Абдулҳамид Сулаймон ўғлининг “Улуғ Туркистон” газетасида эълон қилган мулоҳазаси, шунингдек, Тошкент шаҳрида яшаб жуда кўп ўзбек ва татар зиёлилари ҳақида охранкага мунтазам ахборот етказиб турган “Мамин” тахаллусли агентнинг чиқиши ҳам эътиборга лойиқдир. Ахборотлар билан танишиб, ўзларининг фош бўлиб қолганликларини ҳис қилган айрим жосуслар ўзларида журъат топиб, матбуот орқали узрхоҳлик қилиб мақолалар бериш билан ўзларини оқлаб олмоқчи бўлганлар. Айримлар эса ўзларини аксинча тутиб, ўзларининг жирканч фаолиятларини оқлашган. Ана шундай кишилардан бири Муҳаммадёр Мамин деган шахс. Мамин- татарча ҳам, ўзбекча ҳам исм-фамилия эмас. Ўзбек ва татарлар орасида кенг қўлланилган “мўъмин” деган сўзни русча бузиб қўлланишидир.

Тилини карға чўқиган паспорт ёзувчилар “Мўминов” ўрнига қисқа ва ўзларига мос қилиб “Мамин” деб ёзиб қўя қолганлар... Унинг ҳақиқий исм фамилияси-Мухаммадёр Мамин ўгли Исфандиёровдир.

Куйида эълон қилинаётган мактубда М.Мамин ўзини гўё миллат хизматчиси қилиб кўрсатади. Туркистон тараққийпарварлари Туркистон губернаторлиги эшигига боравериб, минг азоб билан матбуот, театр учун расмий рухсат олишганини, Маҳмудхўжа Бехбудийни “Падаркуш” пьесасини бостириш ва сахналаштириши учун Тифлис цензураси рухсат этганини ўзиники қилишдан торгинмайди...

Куйида “Тешабой” – Чўлпоннинг “Чақимчилар ҳақида” мақоласи ва охранка чақимчиси Мухаммадёр Маминнинг тазарруси билан танишасиз.

ЧАҚИМЧИЛАР ҲАҚИДА

Исқобулуфда чиқадургон “Халқ қалқони” номлик рус газетасинда “Мусулмонларнинг тараққийпарварлар фирқаси ҳам бузуқлар” сарлавҳаси ила ушбу йўлларни ўқидим:

“Туркистон чақимчилар маҳкамасининг текширув комиссиясидан:

Усмонли туркларнинг “Иттиҳод ва тараққий” фирқасига ўхшаб Туркистон мусулмонлари ичинда ҳам “Тараққийпарвар фирқаси” исминда бир фирқа майдонга чиққан эди; аммо унга ҳар тарафдан душманлар кўпайди. Хусусан, эски бойлар бор кучлари ила қарши туруб, унинг нуфузини битиришга тиришдилар. Хатто Андижон қорилари “Тараққийпарвар” деган номни “Падаркуш” (яъни отасини ўлдирганлар) деган номга айлантирдилар... Шул қадар монетьларга қарамасдан фирқа ўзбек-турк ёшлари ичинда ўзининг фикрларини таратмоққа давом этди. Мазкур фирқа 1915 ва 16 йилларда ерлик ҳукумат маъмурлари ила қурашганда ўзининг мақсадига бир даража етди. Яъни уларни устиндан ҳар ерга аризалар беруб, баланд-паст амалдорлардан кўпини бекор қолишга муваффақ бўлди. Ҳам бу иш бир фирқа “бой”ларга маъқул бўлмасдан ул бойлар бўйинларини Туркистон чақимчилар маҳкамасига эгиб, саломни қуюқ бердилар. Охранка эса келажакда ўзига зўр душман бўлиб чиқадургон бу “тараққийпарварлар” фирқаси ила қурашмакка бошлади.

Чақимчилар маҳкамаси мусулмон ёшларининг янги ҳам қувватлик бўлган бу партиянинг ичига ўзининг заҳарлик томирини ёйди... ҳам ҳаракатлари бўшқа кетмасдан хайрлик “оқибатлари”ни ҳам кўрди... Шундай қилиб, “Қори” ҳам “Нозим” лақаблик чақимчилар тез-тез ёшларнинг аҳволидан “яхши хабарлар”ни оҳранкага билдирув турибдилар... Шул хусусда фирқанинг ва бошқа ҳамма ишларнинг боши ҳамда Тошканддаги оҳрананинг каттаси бўлган Шалковский ила сўзлашмак учун одамлар ҳам юборилди. Агарда Андижон шаҳрида бу фирқанинг ичига тилмоч бўлуб тургон Келгинбоев ҳам Бойтурсунов деган малъунлар кирув, ҳаракат қилув, иш юритмасалар бу фирқа хейли кучаяр эди... Чунки бу фирқа ҳукумат маъмурларининг ҳар бири ила ҳатто зўр бойлар ила-да, курашга бошлаб бутун Андижон ва атрофини даҳшатга тушурган эди. Мана шул ҳолда ҳалиги малъун таржимонлар онларнинг ишларига аралашув, ўзлари билан бир бўлган бўлуб турув, онларнинг томурларина болта чопдилар...

Комиссияда мусулмонлар ичинда Туркистон ва Бухорода иш бузув (чақимчилик қилиб) юрганларнинг номларини ва аслларини ғайрат ила текширув ётадир. Вақти ила онларнинг номлари эълон этилув”.

Газетанинг ёзғони мунда тамом. Энди ўз тарафимдан шунни айтаман. Андижон мусулмонлари ичлариндаги об-очик эълон этилган чақимчиларни оқламок учун ҳаракат қилув ётадувлар. Бири: муваққат ҳукумат аъзоси ҳам миллий мажлис раиси, иккинчиси: кўрбоши, учинчи бириси, потребителчи... Агар, мунда айтилган Келгинбоев биз билган Келгинбоев бўлса, бу киши Избоскандда участка комиссари сайланиб ётадир... Агар, мунда айтилган Бойтурсунов, биз билган Бойтурсунов бўлса, улда мундоғи ҳамма жамиятларнинг муҳтарам бир аъзосидир... Бутун мусулмон ёшларининг йўлбошчисидир... дума аъзосидир, рабчийдир, тараккийпарвардир, у-дир, бу-дир...

Хулоса, ҳар нимадир?!!

Мусулмон ёшлари!

Ўтган кунларингизни эздан чиқормангиз! Қора кунларнинг қора кўланкалари сизга оқ шам бўлиб, ёруқ берув турадир...

Қора “Оқ” бўлуirmi?

Эй бечора соддадиллар!!!

Тешабой - Андижон

ҲАҚИҚАТ БАЁНИ

“Улуғ Туркистон”да Тошканд охраниеи отделеиесида хизмат этган жосулар орасинда менида, исмим бор эди. Гарчи энди меним сўзимга эътибор қолмаса-да, ул ишга мени нарса мажбур этганин миллатима арз килуб ўтувни ўзимга бурч санйим.

1911 нчи йилда Қозондан Тошкандга келгач, ёшлар билан танишиб адабиёт кечаларинда иштирок эта бошладим. Мақсадим нечикда бўлса, миллатима қўлдан келган қадар хизмат кўрсатув эди. Кунларнинг биринда бир киши мени номаълум ерга мажбурий суратда олуб борди. Ондаги маъмурлардан бири тубандагича сўзга киришди: “Князь Мамин сиз бўласизми?” деди. “Балли мен булам” дедим. “Сизнинг сиёсий ишларга оралашуб юрган киши эканингиз маълум бўлди” деди.

Мен ўзининг ҳечда сиёсат ишина қатношмағонлигимни ва Русиянинг садоқатли болалариндан эканлигимни сўзладим. Ул сиз ўзингиз князь бўла туриб сиёсий ишларга аралашуб юрувингиз ҳечда авфу этурлик тугул дея ўгут ва насиҳатга киришди ва “Агарда сиз ўзингизни Русиянинг садоқатли болалариндан ҳисоб этсангиз бизнинг ила қўлга қўл тутушуб ишларга тегишсиз” деб мени ўзларина хизматга таклиф этди. Мен агар Русия болаларининг садоқатли эканлиги ёлғиз охраниеи отделеиесида хизмат эту билангина бўлса ул вақт Русия халқининг ҳаммаси шул хизматда этурга теюшлилар дедим. Ул мени бойтоқ ачув даҳшатлар билан кўрқитқондан сўнг: “ўйлаб жавоб берингиз, ўқунарсиз!” деди. Ва онда бўлгон сўзлар ҳақинда ҳеч кимга-да сўйламаста қўшуб мени юборди.

Шул орада икки ой вақт ўтди. Аммо мен бу ҳақда ҳеч кимгада бир сўзда айтганим йўқ. Ўзининг шул икки ойни қандай азобда ўтказганлигим ёлғиз бир Оллоғағина маълум. Икки ой ўтгач мени тоғинда чокириб бойтоқ сўзлардан сўнг қатъий суратда жавоб сўради. Қарши ҳаракатда бўлсам, менга дунёда тинч турмиш бўлмаслиғини билдирди. Мен яна бир неча вақтга муҳлат олуб чикдимда марҳум капитан Илёс Чанишев, масковли студент-юрист Аҳмад Девипев ва яна бир неча кишиларга келуб, ялингон ҳолда мени виждон билан савдо этарга кучлилар деб аҳволимни билдирдим: улар бази музокаралардан сўнг, сенга бунда ортиқча қайғуарлиқ ҳеч ўрин йўқ. Сен онда хизматга киришасанг экан, улар олдида сенинг

сўзинг эътибори бўлади. Сен халқ зарарина бир ишда ишламайсанг, балки миллат зарарига бўлгон ишларни даф қиларсан ва шул вақтда миллатгада зўр хизмат кўрсатган бўлурсан дедилар. (Ушбу афандилар шул сўзлар ҳақинда матбуотда ёзуб ўтсалар ҳозирги кунда меним азоблангон виждоним учун озда бўлса даво бўлур эди). Шундан сўнг мени миллатнинг саодати учун бадбахт печатин манглайима босдим... 1912 нчи йил декабр ойиндан бошлаб улар билан бирга бўлдим. Берган маълумотимнинг хулосаси “бутун мусулмон тараққийпарвар ёшларининг тутқон йўллари, мусулмонлар орасинда таассуб ва русларга бўлгон душманликни битируб икки орани яқинлашдирув. Шул ўйни вужудга чиқорув учун янги усулдаги мактаблар очуб ёш бўғинларни кичиклигиданоқ шундай тарбия билан ўсдирирга тилар каби сўзлардан иборат бўлди.

Эй ёшлар ва миллат ходимлари! Аввалда кўргон сиқинтиқларни 1912 йилдан сўнгда кўрдингизми? “Садойи Туркистон” газтаси чиқди, “Турон тўдаси” очилди, “Чўлпон” тўгараги вужудга келди. Турли сензуралисиз пьесалар сахнага қўйилди. Сартия қардошларимизнинг ёшлари тарафиндан бир пьесага рухсат олнубда, бутунлай босилмғон иккинчи пьеса “Колизей” сахнасинда ўйналдилар. Шуларнинг бирортасига монёъ бўлиндими ёхуд –да сўнгиндан шул ҳақда бирор сўз бўлдими? Чин жосус ва хоин миллат бўлгон киши шул ишларга кўз юмуб ўтар эдими?..

Ҳар нечик менинг виждоним пок. Бу замон жосуслар орасинда бўлсамда миллатга ҳеч бир хиёнат ишлаганим йўқ. Миллатим олдинда юзим кизармас. Шул кунга қадар қўлимдан келган хизматни миллатим учун айладим ва келажак учунда миллат хизматига ҳозирман.

Муҳаммадёр Мамин.

МАМИН ХУСУСИНДА

“Мусулмон ишчилар шўроси”нинг идорасинда хизматда турувчи Мамин Муҳаммадёр Исфандиёров охраникада хизмат қилганлиги маълум бўлув бирлан жавобини бериб юборилди. “Ишчилар шўроси” тарафиндан берилган документларини ҳам ишдан чиққан ҳисоб қиламиз. Агарда бирор жойда “Ишчилар шўроси” номиндан иш юрутса идора жавобгар эмас.

“Ишчилар дунёси”.

“Улуғ Туркистон”. 1918 йил, 28 январь

Мамин мактуби татар шевазида босилгани сабабли жузъий тузатишлар киритилди.

Наширга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи
Сирожддин АҲМАД

“МАКТУБЛАРГА ИНГАН ҲАСРАТЛАР”

Мазкур рухн “Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди номига келган хатлар ва мурожаатлар асосида “Қатағон қурбонлари хотираси” музейининг катта илмий ходими Баҳром ИРЗАЕВ томонидан тайёрланди

Ўзбек халқининг садоқатли фарзанди

Муҳиддин Турсунхўжаев 1900 йил Тошкент шаҳрининг маърифатпарвар инсонларидан Турсунхўжа қози Абдурасулхўжаев (1856-1932) оиласининг энг кичиги, еттинчи фарзанд бўлиб дунёга келган. Отаси Турсунхўжа 1912 йилда қозилиқдан воз кечиб, кейин фақат деҳқончилик ва табиблик билан машғул бўлади. Муҳиддинхўжа аввал эски усул мактабида, сўнг янги усулдаги жадид мактабида таҳсил олади. У Хадрада жойлашган рус-тузем мактабига кириб, мактабни 1914 йил тугатади. Илмга чанқок бўлган Муҳиддинхўжа Тошкентда очилган “Реаль билим юрти”да таҳсил олишни режалаштиради. Бирок, мустамлакачи тузум қонунларига кўра, у маҳаллий миллат вакили бўлгани учун ўқишга қабул қилинмайди. Шундан сўнг М.Турсунхўжаев уч йил давомида давлат банкида, Д.М.Устиновнинг нотариус идорасида, савдогар Абдумавлоновнинг дўконларида идора ходими сифатида иш олиб боради.

М.Турсунхўжаевнинг болалиги ўлкада таракқийпарварлик гоялари кенг ёйилган бир даврга тўғри келади. Шубҳасиз ёш, ғайратли Муҳиддинхўжа 1917 йил талотумлари даврида Туркистон келажаги учун курашдан четда қолиши мумкин эмас эди. У 1917 йил барча туркистонлик таракқийпарварлар қаторида сиёсий кураш майдонига қадам қўяди. Дастлаб, Ҳайдар афанди раҳбарлигидаги “Темур тўдаси”, сўнг Саид Аҳрорийнинг “Изчилар тўдаси” тadbирларида фаол

иштирок этади. У 1918 йил бошида “Эски шаҳар мусулмон гумашталар, бошқарув ходимлари ва котиблар касаба уюшмаси” (“Профсоюза приказчиков, конторщиков и писцов мусульман Старого города”)га кириб, “сўл эсерлар” партиясига аъзо бўлади.

Умуман, бу даврда Туркистон тараққийпарварларининг “сўл эсерлар” партиясига билан яқинлашуви большевикларнинг ҳокимиятга келишига қарши соф сиёсий мақсаддаги ҳамкорлик эди. Бирок, сиёсий маданиятни тан олмаган, ўз мақсади йўлида ҳар қандай қонунни бузишга қодир бўлган большевиклар “сўл

эсерлар” партиясини куч ишлатиш йўли билан сиёсий саҳнадан олиб ташлайди. Айниқса, 1919 йил “Осипов исёни” баҳонаси билан большевиклар Туркистондаги ўзининг барча рақибларини яқсон қилади. Мазкур вазиятда оғир аҳволда қолган миллий тараққийпарварлар “сўл эсерлар” партиясидан чиқиб, компартияга киришга мажбур бўладилар. 1919 йил М.Турсунхўжаев ҳам компартияга кириб, Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида комсомол ташкилотини шакллантириш ишига бош қўшади.

1919 йил Абдулҳай Тожиев бошчилигида туркистонлик фаол ёшлардан 35 киши Москвага ўқишга юборилади. Гуруҳ таркибида бўлган М.Турсунхўжаев 1920 йил 14 январдан сентябрь ойигача Москвадаги Я.М.Свердлов номидаги коммунистик университетнинг махсус курсини битиради. Шундан сўнг Бухорога сафарбар этилган, М.Турсунхўжаев Бухоро Халқ Республикаси ҳукуматида Ички ишлар нозирлиги коллегияси аъзоси, Нозир ўринбосари вазифаларини бажаради. Фрунзе бошлиқ қизил аскарлар томонидан хонавайрон қилинган Бухорода халқ хўжалигини тиклаш, ижтимоий-иқтисодий ҳаётни изга солиш ва имкон қадар кам қурбонлар эвазига халқни тинч турмушга қайтаришга интилади.

Ўзбекистон раҳбарияти (чапдан ўнга): Й.Охунбобоев, Ф.Хўжаев, А.Исломовлар, юқорида, М.Турсунхўжаев, А.Тоғжиевлар. 1926 йил.

1921–1922-йилларда Туркистон компартияси Марказий кўмитаси қарори билан М.Турсунхўжаев Фарғона музофотида милиция бошлиғи ўринбосари лавозимида ишлайди. У 1921 йил декабрда Москвада Бутунроссия советлари IX съездига делегат бўлиб, съезд иштирокчиларига Фарғона водийсидаги аянчли ахвол ва уни зудлик билан бартараф этиш лозимлиги ҳақида ахборот беради.

М.Турсунхўжаев 1922 йил охиридан Туркистон Республикаси комсомол ташкилоти раҳбари, Тошкент шаҳар ижрокўми аъзоси лавозимларида иш олиб боради. Шунингдек, 1923 йил Сирдарё вилоят партия кўмитасида масъул котиб, 1924 йил августидан Фарғона водийси шаҳарларида МОПР (ҳалқаро инқилобчиларга ёрдам) ташкилотларини шакллантиришда ҳам катта муваффақиятларни қўлга киритади. Айни пайтда 1924 йил май ойидан 1926 йил ўрталаригача Самарқандда “Туркипак” акционерлик жамиятига ҳам раислик қилади.

М.Турсунхўжаев Ўзбекистонда маорифни ривожлантириш ҳамда ёш авлоднинг илмий-сиёсий ва маънавий камолоти йўлида тинимсиз

фаолият олиб боради. Ўзининг қатор мақолаларида миллат келажаги бўлган ёшларнинг замон талабларига мос таълим тарбия олиши масалаларини кўтаради⁷². Шу боис олим ва журналист Ашурали Зоҳирий “Фарғона” газетасининг 1924 йил 21 июн сониди: “М.Турсунхўжаев, ёшларни ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишлари ва уларни тараққийпарвар дунёқараш билан тарбиялаш мақсадида ёшлар нашриётини ташкиллаштирди. У ўз газетасида кўп ёзади ва ўзини иқтидорли журналист сифатида кўрсата олди” деган эди.

М.Турсунхўжаевнинг халқ билан ишлаш маҳорати ва раҳбарлик салоҳиятини инобатга олган ҳукумат 1925 йилда уни совет давлатининг энг қалтис сиёсий кампанияларидан бири бўлган ер ислоҳотига жалб этади. У Тошкент вилоят, Ниёзбек туманида ер комиссиясининг раиси вазифасини бажарди. Иқтидорли раҳбар бу ишни ҳам қисқа муддатда аҳолининг кескин норозиликларисиз, муваффақиятли равишда амалга оширди. Ушбу хизматлари учун Марказий ер комиссияси ва ЎзССР МИҚ томонидан фахрий ёрлик ва олтин соат билан тақдирланади.

М.Турсунхўжаев 1926–1928-йилларда Тошкент шаҳар совети раиси, 1928–1929-йилларда Тошкент округ ижроқўми аъзоси, Янги йўл тумани партия кўмитаси котиби лавозимларида ишлади. М.Турсунхўжаев ҳукумат қарорига мувофиқ 1929 йил 6 ноябрда Ўзбекистоннинг Москвадаги доимий вакили этиб тайинланди. У кўп ўтмай ўзининг билимдонлиги, юксак маданияти, тинимсиз ҳалол меҳнати билан катта эътибор қозонади ва СССР МИҚнинг Миллатлар совети аъзолигига сайланади.

М.Турсунхўжаевнинг қизи Хумайра Турсунхўжаева (1924) биз билан кечган суҳбатда ўзининг Москвада кечган болалик хотираларини куйидагича ҳикоя қилади: “Адамларнинг катта кутубхонаси бор эди. Унда Н.В.Гоголнинг “Ўлик жонлар”, М.Ю.Лермонтовнинг “Демон”, Ф.Раблининг “Гаргантюа ва Пантагрюэл”, “Минг бир кеча” каби Ғарб ва Шарқ классикларининг кўплаб асарлари бўларди. Менимча, адамлар кутубхонамиздаги барча китобларни ўқиб чиққан эдилар. Чунки, дадам қанчалик иш билан банд бўлмасин, ҳар доим китоб ўқиш учун вақт топа олар ва бизларни ҳам шунга ўргатишга интилар эдилар.

Адам Москвада ҳар доим уйимизга Ўзбекистондан келган талабаларни олиб келар эдилар. Талабалар жуда қийин шароитда

⁷² М.Турсунхўжаев ўғли. Ўрнак бўлсин // Фарғона. 1924 йил 8 июл.

таълим олишарди. Эсимда, бу талабаларнинг бошида дўппи, эгнида чопон, оёғида кавуш бўлиб, ўта юпун ва деярли пулсиз эдилар. Уларнинг ягона ниятлари Москвада пухта таҳсил олиб, Ўзбекистон равнақиға ўз ҳиссасини қўшиш эди. Адам бу талаба йнгитларни уйда меҳмон қилар, уларға вакилликдан пул берар, ҳатто, баъзиларига ўзининг кийимларини ҳам кийдириб юборар эдилар. Назаримда, бу ишлари билан отам ўз халқи ва миллати учун хизмат қилаётгандек ҳис қилар ва фахрланар эди. Кейинчалик бу талабалар орасидан халқимизға хизмат қилган анчагина олимлар, шифокорлар, инженерлар ва халқ артистлари етишиб чикди”.

М.Турсунхўжаев 1932 йил таниқли давлат арбоби СССР МИК раисининг биринчи ўринбосари А.Тожиев билан ҳамкорликда СССР ФаДа “Ўзбекистонда ишлаб чиқарувчи кучларни ўрганиш” мавзусида конференция ташкил этади. Конференция материалларини нашр этишға ҳам ўзи раҳбарлик қилади. У 1934 йил Москвада Ўзбекистон Республикасининг ўн йиллиги тантаналарини ҳам юксак савияда ўтказади. Тадбирда Муҳиддин қори Ёқубов, Ҳалима Носирова, Карим Зокиров, Муқаррама Турғунбоева каби ўзбек санъати дарғалари халқимизнинг тенгсиз санъат жавохирларини бутуниттифоқ даражасида кўз-кўз қилдилар. Айтилган тантана даврида М.Турсунхўжаевнинг муҳаррирлиги остида “Ўзбекистоннинг ўн йиллиги” номли рангли альбом яратилди. Унда Ўзбекистоннинг маданияти, саноати ва кишлоқ хўжалиги соҳаларидаги муваффақиятлари бирдай ўз аксини топди. Бу эса М.Турсунхўжаевнинг нафақат ташкилотчилик қобилияти, балки юксак бадий дидидан ҳам далолат беради.

М.Турсунхўжаев 1935 йил апрелдан ҳукумат қарори билан Ўзбекистон Савдо халқ комиссари лавозимиға тайинланади. Ушбу лавозимда ишлар экан у Ўзбекистонда кооперацияни тараққий эттириш, унинг бошқа иттифоқдош республикалар билан савдо айланмасини ривожлангириш, мамлакатда савдо шаҳобчаларини тизимли равишда ўстириб бориш, чайков бозорини тутатиш ва савдодаги ўғрилик ҳолатларига чек қўйиш масалаларига катта эътибор қарагади. М.Турсунхўжаев қисқа муддатда қатор кооперация марказларини очди, кўплаб янги савдо шаҳобчаларини шакллантирди. У кишлоқ савдо тизимининг барқарор ишлашини таъминлаш мақсадида республиканинг барча вилоятлари, кишлоқларида бўлиб, ушбу

соҳа муаммоларини ўрганиб чиқади. Айниқса, мамлакатнинг узоқ туман ва кишлоқлари аҳолиси талаб эҳтиёжлари катта бўлган товар ва маҳсулотларни ўз вақтида етказиш, аҳолининг моддий ва маданий турмуш шароитини яхшилашда сезиларли ютуқларга эришади. М.Турсунхўжаев савдо-молия соҳаси ва таъминот масалаларининг ўткир муаммоларини ҳал қилишга илмий нуқтайи назардан ёндошади. У мамлакатда савдо маданиятини такомиллаштириш, савдо ходимларининг касбий малакаларини оширишда қатор илмий-амалий тадбирлар ташкил этади.

1937-1938 йиллар советлар мамлакати тарихининг энг қора саҳифаларидан бири бўлди. Шу йиллар “қизил империя доҳийлари” томонидан анча аввалдан буён режалаштириб келинган қатли ом сиёсатининг чўққиси бўлди. Шу йилларда ўзбек халқи ўзининг не-не буюк фарзандларидан жудо бўлди. Қаҳрамонимиз М.Турсунхўжаев ҳам қайсидир “гуноҳи” учун советларнинг машъум “ўлим рўйхати”га кириб қолган экан. Албатта, унинг асл “гуноҳи” нима эканини, биздан абадийга сир тугилди. Яқинда М.Турсунхўжаевга нисбатан тўлиқ тухмат ва бўҳтонлардан иборат, инсон шаъни, қадр-қиммати оёқ ости қилинган, ҳақиқат таҳқирланган бир ҳовуч қоғозлардан иборат унинг “дело”сини қўлимизга олдик...

Тошкент УГБ НКВД 3-бўлими 1937 йил 4 август санаси билан М.Турсунхўжаевни ЎзССР ЖКнинг 58, 67-моддалари билан айблаб, қамоққа олишга қарор қилади. Унда ёзилишича, М.Турсунхўжаев 1921–1923-йилларда босмачиларга ёрдам берган ва “Миллий истиқлол” махфий ташкилоти доирасида фаолият олиб борган, 1930 йилда ЎзССР Олий суди раиси С.Қосимов қамоққа олинганида қаттиқ изтиробга тушган, Файзулла Хўжаевнинг укаси Ибод Хўжаев билан яқин алоқада бўлган, Москвада доимий вакил бўлган вақтида С.Абдуллахонов, А.Раҳмонов, М.Рустамов каби ўзбекистонлик талабаларга доимий тарзда моддий ёрдам берган, ижтимоий бегона қатламлар вакиллари ва миллатчилар билан алоқада бўлган каби “айбловлар” қўлланган.

1937 йил 13 август куни М.Турсунхўжаевни қамоққа олиш учун ордер берилиб, ўша куни кечаси у яшаётган Наримонов кўчаси, 49 - уйда тинтув ўтказилди. Унга тегишли қурооллар, ҳужжатлар ва бор йўқ бисоти мусодара этилди. Хогини Зухра хоним, қизи Хумайра (12

ёш), ўгли Нуриддин (9 ёш), Марат (7 ёш) ва онаси Шафоат ая (77 ёш) лар М.Турсунхўжаевни зор қақшаб кузатиб қоладилар.

1937 йил 22 август куни ўтказилган илж сўроқда М.Турсунхўжаев ўз ўтмишини ҳикоя қилади. Ўзига қўйилган барча айбловларни инкор қилади. Бирок, 1938 йил 4 октябрь куни М.Турсунхўжаев иши маъшум НКВД учлиги томонидан кўриб чиқилди. Судда унга ўзини ҳимоя қилиш учун ҳеч бир имконият берилмади, аксинча, уни ЎзССР ЖКнинг 57, 58, 63, 64, 67 моддалари билан айбли деб топиб, отувга ҳукм этадилар. Нохолис ҳукм шу куннинг ўзидаёқ ижро этилди.

1957 йил М.Турсунхўжаевнинг “жиноий иши” ҳам қайта кўриб чиқилди ва 1957 йил 18 июлда СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан оқланади.Энг ажабланарли томони мазкур жараён ташқи кўринишидангина қатағон қурбонларининг фаолиятини холис ўрганиш ва улардан ноҳақ тортиб олинган мулкларини қайтаришга қаратилди. Моҳиятан эса НКВД ходимлари томонидан эски тергов материаллари янада синчковлик билан қайта кўриб чиқилар эди. “Жиноят иш”лари кўплаб сўроқлар, партия архиви материаллари асосида тўлиқ далилланар, янги-янги материаллар билан тўлдирилар ва охирида қурбоннинг оқланганлиги номигагина тан олинар эди. Бу ҳолат аслида совет ҳукумати томонидан сиёсий зарурият юзасидангина амалга оширилган эди. Яъни, у ўз халқи олдида ва жаҳон ҳамжамияти олдида ўз номини маълум маънода оқлаб олиши керак эди.Айтиш мумкинки, сталинизм тан олинди, ноҳақ жабр чеккан қатағон қурбонлари оқланди, бирок, шўро ҳокимияти ўз моҳиятини ўзгартирмади. Совет қатағон машинаси фақат ўз иш услубини ўзгартирди холос. Энди қатағон машинаси торроқ доирада, бутунлай янгича механизмлар асосида ишлай бошлади.

Дарҳақиқат, у номдор таълим даргоҳларида ўқимади. Фақат мактаб маълумоти билан ўз даврида Ўзбекистонда кўзга кўринган давлат арбобларидан бири сифатида тан олинди. У ўз халқини севди ва унинг фаровонлиги учун бутун ҳаётини бағишлади. Мустақил илм олиб, замонасининг энг етук, билимдон инсонларидан бирига айланади. М.Турсунхўжаев бор йўғи 39 йил умр кўрди. Аммо, шу қисқа ва сермазмун ҳаёти давомида амалга оширган улкан ишлари билан Ўзбекистон тарихидан муносиб ўрин эгаллади.

Ака-ука Муҳаммедовларнинг аянчли қисмати

Абдувосиқ Муҳаммедов 1905 йил Тошкент шахрининг кўҳна Шайх Ҳованди Тоҳур даҳаси, биринчи Мерганча маҳалласида таваллуд топган. Отаси Абдушукур Тошмуҳаммад ўғли (1879) боғбон оиласидан чиққан. У 1900–1905-йиллар Фарғонада Жамурзаков савдо идорасида, 1906–1914-йилларда Тошкентда савдогар Абдурасул Мавлонқориевнинг савдо манифактурасида, 1914–1917-йилларда эса яна Фарғона шаҳрида Аҳмедовнинг савдо идорасида иш юритувчи бўлиб ишлаган. Абдушукур Муҳаммедов козоқ, татар, тожик, рус тилларида эркин гаплашиб, савдода ширин тили билан ҳамманинг кўнглини бирдай топар эди. Ҳатто, савдодаги ютуқлари учун Польшанинг Лозд компанияси томонидан олтин соат билан ҳам тақдирланганди.

Абдушукур Муҳаммедовнинг ўзи мадрасада таълим олган, аёли Ойимчабиби (1884 - ...) ҳам зиёлий инсон эди. Бу маърифатли оилада Ҳофиз, Бедил, Фузулий, Сўфи Оллоёр, Яссавийлар асарлари ёддан ўқиларди. Улар айти пайтда ўз фарзандларининг замонавий таълим олиши учун ҳам барча шароитларни яратиб беради. Катта ўғли Абдувосиқ Муҳаммедов 1917 йилгача эски усул ва жаҳид (янги усул) мактабларида таҳсил олади. Шундан сўнг, 1918–1919-йилларда Тошкентдаги Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг машҳур “Намуна” мактабида ўқишни давом эттиради. Мактабда у Аъзам Аюб, Искандар Икром, Нўмонбек Долимов, Сайид Ғани каби иқтидорли ёшлар билан бирга таълим олади. А.Муҳаммедов ўзининг интилувчанлиги ва ўқувчиларни уюштириш қобилияти билан гуруҳда етакчи эди. Абдувосиқ ҳали жуда ёшлигига қарамай тараққийпарвар ёшларнинг “Турон” тўдасига аъзо бўлиб, унинг раҳбарлигида “Намуна”нинг биринчи босқич ўқувчилари “Яша Турон”ни қуйлаган ҳолда Тошкент кўчаларида маршлар ташкил этар эдилар.

А.Муҳаммедов 1919 йил охирида мактабни тугатиб, 1920 йилдан комсомол ташкилотига қиради. У Тошкентнинг эски шаҳар

комсомолида ташкилотчи сифатида иш бошлайди. А.Муҳаммедов таҳсилни давом эттириш мақсадида Тошкент шаҳридаги ишчи факультетига ўқишга киради. Бирок, ўқиш шароитидан кўнгли тўлмайди ва ўқишни ташлаб, “Чигатой гурунги”да фаол ҳаракат олиб боради. У аynи пайтда Туркбюронинг нашриёт бўлимида мусахҳиҳ бўлиб ишлайди.

1921 йил охирида Мунаввар қори ва Фитратлар ташаббуси билан Тошкент ишчи факультети талабалари чет элда таҳсилни давом эттириш учун кураш ҳаракатини бошлайдилар. Бунда Абдувосиқ Муҳаммедов ва Саид Аҳмад Назирийлар Москва ҳамда Ленинград шаҳарларида таълимни давом эттиришга интилувчи ёшларни, Тўлаган Мўмин эса Германияда таҳсил олишни истовчи ёшларни ўз агрофига тўшлайдилар.

А.Муҳаммедов 1922 йил юзага келган “Кўмак” уюшмасининг фаолларидан бири бўлди. У “Кўмак” уюшмасининг талаби билан бошқа ёшлар қатори Пискент туманига бориб, аҳолидан пул йиғиб келади. Бу пуллар туркистонлик ёшларнинг Москва, Петербург, Боку шаҳарлари ва Германия давлатига бориб таълим олишларига сарфланади.

Ака-ука Муҳаммедовлар. Москва.
1925 й.

Свердлов номидаги кoмуниверситет талабаси А.Икромов, ҳукумат университети иқтисодиёт факультети талабаси Боту, Москва текстил институти талабаси Саид Аҳмад Назирий каби иқтидорли ёшлар билан бир қаторда В.Муҳаммедов Москвада Шарқ меҳнаткашлари коммунистик университетига таълим олади. Улар советлар мамлакатининг марказида билим олиш билан бир пайтда туркистонлик талабаларни уюштириш, барчага Туркистонни, унинг маданий кадриятларини таништиришда мислсиз ишларни амалга оширдилар. Дарҳақиқат, 1922–1924-йилларда Москвада ўқиган та-

лабалар ниҳоятда оғир шароитда таҳсил олдилар. Улар маъиший таъминланмаган ҳолда совуқ хоналарда, ярим очликда яшадилар. Абдувосиқ Муҳаммедовнинг синглиси Кимёхон опанинг ёзишчи, онаси Ойимчабиби фарзанди соғинчи билан йиғлаб-йиғлаб нон ёпиб, қопга жойлаб уни поездда Москвага жўнатар эканлар. Талабалар эса бу қотган нонларни еб дарсга югуришарканлар⁷³.

1924 йил ноябрда А.Муҳаммедов ўқишни муваффақиятли тугатиб, Тошкентга қайтади. У 1925 йилнинг март ойигача Тошкент вилояти комсомолида ташкилотчи, сўнг 1926 йил 15 июнигача масъул котиб лавозимида иш олиб боради. У ташкилий ишлар билан бир пайтда болаларнинг газета ва журналларида ҳам фаол иштирок этади. А.Муҳаммедов 1926-1927 йилларда ЎзССР комсомол ташкилотига тақсимот бўлими мудирини, айти пайтда комсомол ташкилотининг нашри афкори бўлган “Ёш ленинчи” газетасининг ҳам масъул муҳаррири бўлиб ишлади. Бу даврда унинг публицистик иқтидори намоён бўлди. Унинг мамлакатимиз халқ хўжалигини изга қўйишдаги ўтқир муаммоларга бағишланган қатор мақолалари нашр этилди.

1927 йил июл ойида А.Муҳаммедов партия йўлланмаси билан Андижон вилоятига юборилади. У Ойим туманида ер ислохотларини ўтказиш ишига жалб этилди. 1928 йил сентябрда А.Муҳаммедов Ленинград Архитектура институтининг архитектор-инженер йўналишига ўқишга киради. У тўрт йиллик таҳсилдан сўнг Тошкентга қайтиб, ВКП (б) Ўрта Осиё бюроси қарори билан Ўзбекистон Давлат план қўмитаси Президиуми аъзоси этиб сайланади.

В.Муҳаммедов 1933–1934-йилларда Халқ комиссарлар совети қурилиш комиссиясига раис бўлди. Ёш кадр ўзининг иқтидори ва салоҳияти билан қисқа муддатда барчанинг ишончини қозонди. Шу боис унга 1934 йил республиканинг ўта муҳим ишшооти бўлган академик театр биносини қуриш масъулияти топширилади. А.Муҳаммедов 1934–1937-йиллар давомида Тошкент академик театри қурилишига бошчилик қилди. У 1937 йил 3 майдан Ўзбекистон Маҳаллий ишлаб чиқариш халқ комиссари ўринбосари лавозимига тайинланади. Бироқ, эндигина 32 ёшга кирган А.Муҳаммедов ҳам “Қагга қирғин”нинг машъум қора рўйхатига киритилган экан...

⁷³ Кимёхон Абдушукур кизи Ёкубова. Яқин ўтмишдаги хотиралар // Тошкент. 2008.

1937 йил 21 октябрь куни у ҳеч бир куракда турмайдиган айбловлар билан ишдан олинадди. 1937 йил 31 октябрь куни эса Тошкент шаҳар Куйбишев туман партия кўмитасида уни партиядан ўчиришади. Унга қўллаш учун аниқ айблов топилмади-ми, ёхуд бошқа сабабми ҳар қалай уни бирдан қамоққа олишга ҳам шошилишмади. Абдусолиқ Муҳаммедов ишдан олиниб, уйдан чиқа олмай қолган вақтларида унинг олдига дўстлари келиб хабар олиб турганлар. Бир куни унинг уйига келган шоир Шокир Сулаймон мактаб дарсини қилиб ўтирган кичкина Кимёхоннинг олдида дўсти А.Муҳаммедовга қараб, “Биз халқимизга, миллатимизга хиёнат қилибмиз-ми, биз мана шуларга хиёнат қилибмиз-ми, биза...” деб йиғлаб юборади. Кимёхон опанинг эслашича, шу гапларни айтган Шокир Сулаймоннинг кўзларидан ёш эмас, олов чакнаб кетган экан⁷⁴.

1937 йил 7 декабрь куни ЎзССР НКВД 4-бўлими томонидан А.Муҳаммедовга ўнг троцкийчи, аксилинқилобий ташкилот аъзоси деб, ЎзССР ЖКнинг 60, 67-моддаларини қўллаб, қарор чиқарилади. 1937 йил 17 декабрь куни уни қамоққа олиш учун ордер ёзилди ва шу куни кечаси Тошкент шаҳри, Октябрь тумани, 1-Мерганча маҳалласи, 54-уйда тинтув ўтказилди. Унинг анкетасидан маълум бўлишича, укаси Абдурауф (1908) ва Собир (1912, Москва киноакадемиясида аспирант)лар бу вақтда Тошкентда бўлмаган. Отаси Абдушукур Муҳаммедов ва онаси Ойимчабибилар кичик укаси Ғанижон (1919) ва Кимёхон (1926)лар билан Ер ишлари халқ комиссарлигига қарашли мутахассислар уйида яшаганлар.

1937 йил 18 декабрь куни ўтказилган илк сўроқдаёқ А.Муҳаммедов ўзига қўйилган барча айбларни тан олади. Бойси, ундан олдинроқ халқ хизмати йўлида тиним билмай ишлаган укаси Абдурауф Муҳаммедов ҳам қандайдир тухматлар асосида қамоққа олинган эди. У аллақачон маънан синдирилган ва энг аламлиси ҳали оила қуриб ҳам улгурмаган укасининг тақдирига кўпроқ қайғураётган эди. Шундан сўнг бир неча ой уни ўз ҳолига ташлаб қўйишди.

1938 йил 5 март куни А.Муҳаммедовга театр қурилишида катта миқдордаги давлат пулини ўмариш айби қўйилган қарор чиқарилади. Ваҳоланки, академик театр учун қурилиш режаси ва харажатлари академик Шусев томонидан ишлаб чиқилган ва 1934 йил 8 декабрь

⁷⁴ Кимёхон Абдушукур қизи Ёқубова. Яқин ўтмишдаги хотиралар // Тошкент. 2008. 86 б.

куни тасдиқланган эди. ЎзССР ХКС ва молия халқ комиссарликлари томонидан тасдиқланган барча харажатлар ҳар бир тийинигача тўғри сарфланишига қарамай, адолатсиз тузум А.Муҳаммедовни айбдор деб топди.

1938 йил 10 март куни А.Муҳаммедовга имзолатилган сўроқ баённомасида, унинг 1922 йилда Акмал Икромов билан танишгани, Отажон Ҳошим, Саид Аҳмад Назирийлар билан биргаликда амалга оширган “аксилнқилобий фаолият”лари баён этилди. 1938 йил 21 март куни сўроқда эса хотини Матлубанинг Москвадаги фаолияти билан қизиқадилар. Шундан сўнг аллақачонлар тайёрлаб қўйилган айблов баённомаси 1938 йил 21 январда ЎзССР ИИХК, 1938 йил 3 октябрь куни СССР генпрокурори Вишинский ўрнига унинг исми шарифи қайд этилмаган ёрдамчиси томонидан имзоланади. А.Муҳаммедов иши 1938 йил 4 октябрь куни машъум “учлик” суди ихтиёрига топширилди. Суд 5 октябрь куни соат 09. 00дан 09. 15 гача ўтказилди ва А.Муҳаммедов олий жазога ҳукм қилинади. Ҳукм шу куннинг ўзида ижро этилди.

А.Муҳаммедовнинг турмуш ўртоғи Матлуба Муҳаммедова (1911-1998) ҳам аянчли тақдир соҳибаларидан. У фарғоналик жадид муаллими Нурмуҳаммад Дадамухаммедовнинг қизи бўлиб, 1926 йилгача Қўқонда ўқиган. Сўнг Тошкентдаги аёллар билим юртига ва у ердан опаси Махбуба Дадамухаммедова (1907-1978) нинг изидан Москвага ўқишга йўл олади. Матлуба Москвадаги ўзбек маориф институтига ўқишга киради ва талабалар орасида ватанпарварлик мавзусидаги шеърлар ўқиши, ўзи ҳам шу мавзудаги шеърлар ёзиши билан машҳур бўлиб кетади. Бироқ, унинг бу иши комсомол ташкилоти томонидан кўриб чиқилиб, миллатчилик деб баҳоланади ва уни ўқишдан ҳайдашади. Ҳатто, 1927 йил Москвада “Комсомолская правда” газетасида унга қарши мақола ҳам чиқади. Кўп ўтмай Матлуба ариза ёзиб, ўзига қўйилган айбларнинг тухмат эканлигини исботлаб, ўқишга тикланади. Бироқ, бу пайтда ўзбек маориф институтини ёпадилар. Матлуба эса Москвадаги мусиқа техникумига кириб ўқишни давом эттиради. 1929 йилда Саид Аҳмад Назирий уни Ленинград архитектура институти талабаси бўлган дўсти Абдувосиқ Муҳаммедов билан таништиради.

1933 йил Тошкентга келган А.Муҳаммедов Матлубага уйланади. У қамоққа олинганида Матлуба Тошкент тиббиёт институтининг

3-босқич талабаси эди. 1938 йил 17 январь куни Матлуба Муҳаммедовани ҳам қамоққа оладилар. 19 январь куни илк сўроқда у эрининг давлат ва халқнинг олдида ҳеч қандай айби йўқлигини баён қилади. 1938 йил 21 февралда иккинчи сўроқда опаси Махбуба ва унинг эри Германияда таҳсил олиб қайтган кимёгар олим Саттор Жаббор ҳақида сўраб суриштирадилар. 1938 йил 17 май куни Тошкент вилоят суди Матлуба Муҳаммедовани 10 йилга қамоққа ҳукм этади. У совуқ Сибирнинг Усольский лагерида жазони ижро этади. Улар чидаб бўлмас даражадаги оғир меҳнат шароити, таҳқир ва азоблар остида дарахт кесадилар. 1940 йил 26 февралда унинг аризаси қайта кўрилиб, оқла-нишга эришади. Матлуба Ватанга қайтгач, уруш йилларида Тиббиёт институтини тугатади. Урушдан сўнг эса архитектура институтида талабалик йилларида 1937 йил қамалиб кетган укаси Фатхулла Воркутадаги қамоқхонадан оғир хаста аҳволда қайтади. Матлуба укаси учун Наманганга бориб яшаб, уни даволайди. Фақат Сталин вафотидан сўнггина улар Тошкентга келадилар⁷⁵.

Икки қароғидан ажралган онаи зор Ойимчабиби бу бахтсизликка асло рози бўла олмади. Унинг 1940 йил 29 июн куни СССР НКВД раиси Берияга ёзган аризасига ҳеч қандай жавоб қайтарилмади.

1955 йил 7 июнда Тошкент шаҳри, Кисловодск кўчаси 34-уйдан Ойимча Муҳаммедова яна икки фарзандининг тақдирини сўраб СССР Ҳарбий прокурорига мурожаат этади. 1956 йил 11 июл куни мазкур ариза асосида СССР Ҳарбий прокуратураси томонидан Туркистон ҳарбий округига Абдувосиқ Муҳаммедовнинг иши қайта кўриб чиқишга топширилади. Бу жараёнда унинг тўлиқ тухматлар асосида маҳв этилгани маълум бўлди. Қайта сўроқда Тошкент академик театрининг қурилиши собиқ ишчилари Ростовский, Милованов, Цитовичлар унинг ҳеч бир зарарли ҳаракатини сезмаганини айтадилар. Собиқ НКВД мулозимлари Леонов, Лисицин ва Абрамянц ва ижро ходимлари тергов ишини сохталаштиргани учун жавобгарликка тортилган эди. Натижада, собиқ СССР Олий суди ҳарбий коллегияси 1956 йил 28 ноябрда А.Муҳаммедовни оқлаб, 1938 йил 5 октябрда чиқарилган “учлик” қарорини бекор қилади. 1956 йил 14 декабрда А.Муҳаммедовнинг оқланганлиги тўғрисидаги маълумот унинг яқин-ларига етказилди.

⁷⁵ Шерали Турдиев. Истиқлолчи аёл қисмати // Халқ сўзи. 2001 йил 15 август.

А.Муҳаммедовнинг укаси Абдурауф Муҳаммедов 1908 йил туғилган эди. У ҳам акаси каби “Намуна” мактабида таҳсил олди. Абдурауф меҳнат фаолиятини жуда эрта бошлаб, 1920 йил 13 ёшида мева-чай ишлаб чиқариш корхонасига ишга кирган эди. 1924-1926 йилларда эса Тошкентнинг эски шаҳар комсомол ташкилоти туман кўмитасида ташкилий бўлим мудури ва котиби вазифаларида ишлайди. 1926-1927 йилларда давлат аппаратини маҳаллийлаштириш комиссиясида масъул котиб, 1927-1928 йилларда эса Тошкент округи чакана ишлаб чиқарувчилар иттифоқи (кустпромсоюз) маданият бўлимида мудир лавозимларида ишлайди. У 1928-1931 йилларда Ўрта Осиёда илк бор ташкил этилган радио марказида директор ўринбосари бўлди.

Абдурауф Муҳаммедов 1931-1932 йиллар Москвада таҳсил олиш билан бир пайтда талабалар стипендия комиссияси раиси ва Ўзбекистоннинг Москвадаги доимий вакилининг масъул котиби вазифаларида иш олиб боради. Тошкентга қайтгач, 1932 йил сентябридан 1933 йил 15 апрелгача Ўрта Осиё давлат университетида директори ўринбосари бўлди. Ёш Абдурауф раҳбар сифатида кимларгадир ёқмай қолди. У 1933 йил 15 апрелда Наманганнинг Янги Кўрғон туманига ижрокўм раиси ўринбосари лавозимига йўлланади. Ташаббускор ва интилувчан раҳбар 1936 йил 26 январда Наманган шаҳар совети раиси лавозимига сайланади. 1937 йил 2 сентябрь куни Абдурауф Муҳаммедов кўққисдан Наманган партия кўмитаси томонидан партиядан ўчирилади ва ишдан олинади. 1937 йил 14 сентябрь куни эса ордер ёзилиб, у қамокқа олинади.

1937 йил 14 октябрь куни ўтказилган илк сўроқда Абдурауф Муҳаммедовнинг ўтмиши билан кизиқадилар. 1937 йил 1 ноябрь куни сўроқда эса Абдурауф Муҳаммедовнинг Намангандаги шаҳарсоветида раислиги даврида олиб борган “аксилсовет фаолияти” кўпиртирилди. Абдурауфни гўёки маҳаллий троцкийчи аксилинкилобий ташкилот тузган деб, унга ЎзССР ЖКнинг 58, 63, 64 ва 67-моддалари қўлланилди. Машъум “учлик” Абдурауф Муҳаммедовнинг ишини 1938 йил 14 октябрь куни соат 13. 55 дан 14. 10 гача кўриб чиқади ва у ҳам ўша куннинг ўзидаёқ отиб ташланади.

Тоталитар тузумнинг қатагон сиёсатининг яна бир беғуноҳ қурбони Абдурауф Муҳаммедов 1956 йил 20 октябрда СССР Олий судининг ҳарбий коллегияси томонидан оқланди. Иш қайта кўрилганида маълум бўлди-ки, Муродов, Нурматов, Рахматов каби гувоҳлар унинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида ҳеч қачон кўрсатма бермаган эканлар. Юлдашев, Шакиров, Сулиев ва бошқаларнинг кўрсатмалари НКВД ходимлари томонидан атайлаб сохталаштирилгани аниқланди.

Хуллас, тоталитар тузум ўзбекнинг минглабэнг сарафарзандларини жувонмарг этди. Уларнинг ичида ака-ука Муҳаммедовлар ҳам бор эди. Икки лочинидан бир пайтда айрилган онаизор Абдурауфдан турмада олган “нарсаларни олдим” деб ёзилган бир парча қоғозини муқаддас битикдек қайта-қайта ўқиб, йиллар давомида авайлаб сақлади, фарзандларининг эски кийимларини “болаларимнинг ҳиди қолган” деб умр бўйи ёстик қилиб бошида асради...

Акмал Икромов қариндошлари қатағони тарихидан

Абулқосим қори 1887 йил Тошкент шаҳрида дунёга келган. Отаси Олим қози Ҳасанов Тошкентнинг эътиборли зотларидан бўлиб, айна пайтда шаҳар қозиси ва “Туркистон вилояти газетаси”нинг фаол ёзувчиларидан эди. Абулқосим қори дастлаб, амакиси Икромхон домланинг мактабида, сўнг Беглар-беги мадрасасида таълим олади. У мадрасада араб ва форс тилларини, ислом ҳуқуқини мукамал ўрганиб, 1923 йилгача Беглар-беги мадрасасида фақиҳ (ислом ҳуқуқи билимдони) сифатида мударрислик қилади.

Абулқосим қори “Уламо” жамияти аъзоси бўлишига қарамай, 1916 йилдаги мардикорликка қарши кўзғолон ҳамда 1917 йил инқилоблари шароитида Туркистондаги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этади. У Туркистон тараққийпарварларининг йўлбошчиси Мунаввар қори Абдурашидхонов, Саъдулла Турсунхўжаев, Маннон Рамз, Сомеъхон, Шорасул Зуннун, Боту ҳамда Муҳиддин Турсунхўжаевларни ўзига яқин дўст тутарди.

1917 йил кузида “Шўрон Исломи” раҳбари Мунаввар қори Тошкентда “Уламо” ҳамда “Фуқаҳо” жамиятлари аъзолари билан ҳамкорликда йиғинлар ўтказиб, барчани большевиклар фитнасига қарши ягона куч бўлиб бирлашишга чақиради. Абулқосим қори мазкур тадбирларда ҳам жадид тараққийпарварлари томонида туриб, маҳаллий

аҳоли ўртасида ички зиддиятларга чек қўйиш ва миллий бирлик учун курашга чақириб тарғибот олиб боради.

1918 йил бошида Туркистонда ўз ҳокимиятини ўрнатиб олган большевиклар ўзига рақиб ҳисоблаган маҳаллий етакчиларни чор Россияси даврида мансабдор бўлган деган баҳона билан қамоққа олишга киришадилар. Бунга қарши маҳаллий халқ етакчилари йирик намоёнликлар ташкил этади. Бирок, совет мафкурачилари бу намоёнликларни диндор ва руҳонийларнинг реакцион ҳаракати сифатида талқин қилади ва уларни шафқатсизлик билан жазолайди.

1928 йил совет ислохотлари даврида Абулқосим қори ўзининг Дўрмон ҳудудидаги ерлари, Рақатдаги тегирмон, ёғжувоз ҳамда бошқа мулкларидан айрилади ва сайлов ҳуқуқидан ҳам маҳрум этилади. Ваҳоланки, бу вақтда унинг жияни, хотини Содиқа Олимова (1887) нинг қондош укаси Акмал Икромов советлар Ўзбекистонининг биринчи раҳбари эди. Шундан сўнг Абулқосим қори ўзини сиёсий курашлардан четга олади ва 1933 йилгача Тошкентнинг қадимий маҳаллаларидан Ўқчидаги бобоси томонидан бунёд этилган масжидда имом сифатида фаолият олиб боради. Советлар мамлакатаида масжидлар фаолияти ҳам тўхтатилгач, Абулқосим қори Олимов бутун илмига рози бўлиб, Тошкент шаҳри, Октябрь туманида жойлашган озиқ-овқат савдо дўконига оддий қаровул бўлиб ишга киради.

1941 йил 2 декабрь куни ЎзССР ИИХК бу пайтда қоровул бўлган Қосим Олимовни қозининг ўғли, халқ душмани Акмал Икромовнинг амакиси, уни мақтаган деган айбловлар билан қамоққа олишга қарор қилади. Шу куни Арпаоя маҳалла, Ходим тулик, 11-уйда тинтув ўтказилиб, унинг паспорти, оилавий альбоми, шахсий буюмларига-ча хатлаб олиб кетилади. Уларнинг яна бир “жинояти” Қосимқори ва турмуш ўртоғи Содиқалар Акмал Икромовнинг катта ўғли Ургут Икромовни ўз тарбияларига олганликлари эди.

1941 йил 3 декабрь куни кечаси соат 22.30 дан 02.00 гача ўтказилган сўроқда ундан ўзи ва оила аъзолари ҳақида маълумот беришини талаб қиладилар. 1941 йил 15 декабрь куни бўлган сўроқ эса, унинг Акмал Икромов ва Мунаввар қорилар билан яқинликларини аниқлашга қаратилди.

1941 йил 17 декабрь санаси билан чиқарилган қарорда Қосим қори Олимовнинг гувоҳликларига умуман аҳамият қаратилмади. Аксинча, айблов қарорига қандайдир хуфяларнинг чақувлари асос бўл-

ди. Жумладан, Қосим қори 1938 йил 21 декабрь куни: "...А.Икромовни қамадилар. Афсус, у бўлганида масжидлар очик бўларди, диний байрамларимизни нишонлардик"; 1939 йил 12 февраль куни: "1939 йил Германия, Италия, Япония, Англия бирлашиб СССРга қарши урушса ҳаёт ўзгарар эди"; 1939 йил 21 май куни: "тўғри, Акмал энди йўқ, ҳеч қиси йўқ. Қолган халқ бирлашиб советларга қарши курашмоғи зарур"; 1941 йил 11 июл куни: "Қизил армиянинг Германияга қарши кураши бекор бўлди, улар Сталинни тутиб менга беришса эди. Уни нима қилишни ўзим билардим" деган каби гаплари киритилди.

1941 йил 20 декабрь куни сўроқда у ўзига кўйилган айбларни инкор этади. Бироқ, 1942 йил 29 январь куни сўроқда ўзининг 1920-1921 йилларда бўлган айрим аксилсовет йиғинларда иштирок этганини тан олади. Шундан сўнг, гўёки ўз мақсадига эришган совет тергов машинаси ишнинг иккинчи босқичига ўтади ва юзлаштириш жараёнларини амалга оширишга киришади.

1942 йил 5 февралда ўтказилган юзлаштиришда Қосим қори келтирилган одамлар билан шу вақтгача таниш бўлмаганини айтиб, "Мен бу одамлар билан ҳеч қачон совет сиёсати мавзусида гаплашган эмасман" дейди.

1942 йил 23 март куни тасдиқланган унинг айблов баённомасида Қосим қори Олимовга "Уламо" жамияти аъзоси, Мунаввар қорининг дўсти, аксилсовет йиғинларда фаол иштирок этган каби айбловлар киритилди. У 1942 йил 15 июлда совет суди томонидан 6 йилга МТЛга ҳукм этилди. Афсуски, Абулқосим қори Олимовнинг кейинги тақдири ҳақида ҳозирча ҳеч қандай бошқа маълумот аниқланмади.

1990 йил 23 март куни ЎзССР прокуратураси томонидан Қосим қори Олимов сталинча қатағон сиёсати қурбони сифатида тан олинди ва у вафотидан сўнг оқланди.

Хуллас, 1937-1938 йилларда мустабид тузумнинг қатағон сиёсатининг кульминацияси бўлган "Қатта қирғин" кампанияси даврида ўзбек халқининг кўплаб ватанпарвар фарзандлари йўқ қилинди. Шундай инсонлардан бири ўзбек давлатчилигини янги босқичи бўлган совет Ўзбекистонида замонавий давлат тизимини шакллантиришда, саноат ва халқ хўжалигини оёққа кўйишда, барча соҳалар учун етук кадрлар етиштиришда улкан хизматлари бўлган Акмал Икромов эди. Тошкентнинг таниқли муаллимларидан Икромхон домла Ҳасанхон ўғли оиласида дунёга келган Акмал Икромов дастлаб "Темур тўдаси",

“Изчилар тўдаси” каби гуруҳларда маҳаллий ёшларни истиқлол сари курашга бошлади. Сўнг Фитратнинг “Чигатой гурунги”да оташин шеърлар ёзиб, барчани мустақил Туркистон байроғи остида бирлашишга чақирди. Ўлкада совет ҳокимиятининг мустаҳкамланиб бориши билан унинг биринчи раҳбари бўлгани ҳолда мамлакатнинг барқарор ривожланиши учун фидокорона хизмат қилди. Шунга қарамай советлар давлати А.Икромовга ишонмади. Совет давлати ўз тараққиётининг маълум нуқтасида ундан воз кечди. Улар нафақат Акмал Икромовни балки, Ўзбекистон раҳбар кадрларининг бутун бир авлодини йўқ қилишга қарор қиладилар. Дастлаб, Файзулла Хўжаев, Абдуллажон Каримов, Акбар Исломов, Мирмуслим Шермуҳаммедов, Рустам Исломов, Карим Абдуллаев, Давлат Ризаев, Каримберди Болтаев каби қатор юқори даражадаги кадрлар қатағон этилди. Сўнг улар билан яқин алоқада бўлган бошқа раҳбар кадрлар, уларнинг оила аъзолари, қариндош уруғлари бирин-кетин қамокқа тортилди. Шу жараёнда Икромхон домланинг деярли барча ўғиллари Карим қори, Акмал, Усмон, Ниғмон, Юсуф Икромовлар ва ҳатто қизларининг фарзандлари Германияда таҳсил олиб қайтган етук инженер Фузайл ва унинг укаси Исмоил Шераҳмедовлар ҳам совет турмаларида маҳв этилди. 1941 йилга келиб, амакиси ёши анча улуғ бўлган Абулқосим қори ҳам ҳеч қандай фаол сиёсий ҳаракатга алоқадор эмаслигига қарамай, фақат бўҳтон-у маломатлар ортида йўқ қилиб юборилди...

Ризаев Ҳаниф Султонович

Ҳаниф Ризаев 1903 йилда Туркистон шаҳрида туғилган. У Туркистон шаҳрининг имоми, машҳур шайхлардан Мулло Муҳаммад Ризохўжа Эшон Халифа (1820-...) нинг набираси эди. Бобоси ҳам Туркистон шаҳрининг давлатманд инсонларидан бўлиб, улгуржи чой савдоси билан шуғулланган. Бироқ, ҳокимиятга большевиклар келгач, унинг барча мулклари мусодара этилиб, ўзи отилган эди. Ҳаниф Ризаевнинг отаси Мулла Султонхўжа Ризаев (1880-1975) Туркистон шаҳрининг эски шаҳар қисмида Яссавий масжиди ёнида яшаган. У ота мерос ёр ва

мулкларидан ажралгач, “Ижтиҳод” совхозига аъзо бўлиб кирган ва деҳқончилик билан шуғулланган.

Ҳаниф Ризаев бошланғич таълимни Туркистонда олган ва 1919-1920 йилларда бир муддат чой савдоси билан ҳам шуғулланган. У 1921-1924 йилларда большевиклар ҳукуматига ишга кириб, дастлаб Тошкентда Эски шаҳар комсомолида ташкилий бўлим раҳбари, сўнг котиб вазифаларида ишлаган. 1924-1925 йилларда Москвада Шарқ меҳнаткашлари комуниверситетида ўқиган. 1925 йилдан ВКП(б) аъзоси бўлган Ҳ.Ризаев яна партия ишига қайтади. У 1927-1929 йилларда Тошкент шаҳар, Октябрь тумани партия комитетида ташкилий бўлим бошлиғи вазифасини бажаради. 1929 йил Туркистон Коммунистик университетни тугатиб, Октябрь туманида партия кўмитаси котиби лавозимига тайинланади. 1934 йилдаги партия “тозалаш”ида Ҳаниф Ризаевга нисбатан ижтимоий келиб чиқишини яширганлик айби қўйилади. Шундан сўнг, у Октябрь туманидан ишдан олинади ва Бухоро вилояти Акмалобод (Ғиждувон) туманига партия кўмитаси котиби вазифасига тайинланади. Ҳаниф Ризаев Бухорода қисқа вақтда катта ютуқларни қўлга киритиб, 1937 йилдан ЎзССР Ер ишлари халқ комиссари этиб тайинланади. Бирок, ...

1937 йил 3 октябрь куни ЎзССР Ер ишлари халқ комиссарлиги партия ташкилоти котиби ўринбосари мутлоқ махфий тамғаси билан ЎзССР НКВД тергов бўлими учун материаллар юборади. Унда Ҳаниф Ризаевнинг ижтимоий келиб чиқиши, унинг Тошкентга келиши ва А.Икромовнинг “гап”ида бўлган Саидносир Миржалилов билан алоқалари изчил баён этилган эди. Шунингдек, 1937 йил 5 октябрь

Ҳаниф ва Мамадали Ризаевлар турмуш ўртоқлари билан. 1935 й.

куни “Комсомолец” лақабли хуфя ЎзССР НКВД бошлиғи ва ЎзССР МҚКП(б) котибларига ўзининг холис хизмати-ни таклиф этиб ариза ёзади. Унда ҳам Туркистон эшонларининг авлоди Ҳ.Ризаев ҳақида жуда кўплаб “қораловчи” маълумотлар ҳавола этилади.

1937 йил 11 ноябрда ЎзССР ИИХК қарори асоси-

да ордер ёзилиб, Ҳаниф Ризаев яшаган Тошкент шаҳри, Финкельштейн кўчаси 46-уйда тинтув ўтказилди. Унинг 1937 йил 12 ноябрда имзоланган анкетасида хотини Клавдия Яковлевна (30 ёш), ўғли Фридрих (10 ёш), укаси Мамадали армия ёшида, ишламайди, отаси Султон Ризаев Ғиждувонда темирчи бўлиб ишлайди, каби маълумотлар келтирилган.

1937 йил 18 ноябрь куни Ҳаниф Ризаевга СССР ИИХК Ежов номига ариза ёздирилади. Унда ўзининг А.Икромов, А.Исломовлар раҳбарлигидаги аксилинкилобий ташкилотга аъзо эканини “тан олади”.

1937 йил 19 ноябрда Ҳаниф Ризаевнинг илк сўроқ баённомасида у ўзининг 1936 йил М.Шермухаммедов ва А.Исломовлар томонидан аксилинкилобий ташкилотга тортилганини, А.Икромов ўз уйидаги чойхўрликда мустақил давлат тузиш режасини айтганини, шунингдек, улар М.Шермухаммедов, А.Каримовлар билан ҳамкорликда 120 кишини ўз тарафига оғдирганини ва бўлажак кўзғолонда ўзларининг Тожикистон, Эрон, Афғонистон давлатларидан ёрдам олишни режалаштирганликларини таъкидлайди.

1937 йил 21 ноябрь куни Ғиждувон туманида партия фаоллари мажлиси ўтказилиб, унда Шомуродов номи кимса гўёки “халқ душмани” Ҳ.Ризаевнинг барча “кирдикорларини” фош этади. Жумладан, 1935 йил туман давлатнинг пахта режасини бажармай туриб, уни бажарилди деб, давлат пулини талон-тарож қилганини айтади. Мажлисда бундан ташқари ҳам Ҳ.Ризаев номига қатор туҳматлардан иборат гаплар айтилади. Албатта, мажлисда аслида нима гаплар бўлгани ҳақида бир сўз айтиш қийин. Бироқ, ишга тикилган баённомада биз юқоридагиларни ўқиймиз холос.

1937 йил 7 декабрь куни партия МҚ масъул ходими томонидан чиқарилган 43-сонли қарор асосида Ҳаниф Ризаев партиядан ўчирилиб, ишдан олинди ва унинг шахсий ҳужжатлари папкаси ИИХ-Кга юборилади. Папкага бириктирилган йўлланма хатнинг ортида ЎзССР КП(б) МҚ Котибияти 5-қарорининг 6-моддаси келтирилган бўлиб, унда “Қарор ўта махфий тутилсин. Уни бажаришга қаршилиқ қилиш ва ваз кўрсатиш мумкин эмас. Қарорни касба уюшма ва совет ташкилотларидан мутлоқ яширин тутиш лозим” деб таъкидланган. Бу ҳужжат ва “Комсомолец” каби ҳуфяларнинг фаолияти айнан бир хил ҳулосага келишни тақозо этади. Демак, машъум катагон рўяхати пар-

тиянинг Марказий аппарати томонидан шакллантирилган ва керакли даражада дирижерликни ҳам айнан партиянинг ўзи амалга оширган.

Ҳ.Ризаевнинг 1938 йил 26 май куни С.Турсунхўжаев билан, 1938 йил 29 сентябрда Ҳамдам Тожиев билан, 30 сентябрда Жўра Тўрабеков билан юзлаштиришлари “муваффақиятли” ўтказилди.

Айблов баённомасида Ҳ.Ризаев ЎзССР ЖК нинг 57-1, 58, 63, 64, 67-моддалари билан айбли деб топилди ва аввалги 1937 йил 16 декабрь санаси ўчирилиб, 1938 йил 3 октябрь деб тўғрилган ҳолда тасдиқланди. 1938 йил 4 октябрь куни машъум “учлик” суд ишини соат 9.35 да бошлаб 9.55 да яқунлайди. Унга кўра Ҳ.Ризаев отувга ҳукм этилади.

Ҳ.Ризаевнинг отаси Султон Ризаевнинг 1940 йил 8 майда СССР НКВД раиси Берияга ёзган хати эътиборсиз қолдирилди. 1956 йил 27 апрелда Султон Ризаев ва қизи Бибижон Ризаевалар ЎзКП(б) МҚ котиби Н.А. Муҳиддинов номига хат ёзади. Унда ота ўзининг 86 га киргани ва 19 йилдан буён ўғли ҳақида ҳеч бир хат хабар йўқлигини маълум қилади. Шундан сўнг ташкил этилган қайта терговларда бирор киши Ҳ.Ризаевга нисбатан қўйилган айбларни тасдиқламади, аксинча, барча у инсоннинг ўта маданиятли, илмли ва ғайратли раҳбар бўлганлигини айтишди. Жумладан, 1956 йил 6 сентябрь куни қайта терговга чақирилган Ғиждувон тумани собиқ ижрокўм раиси Карим Муродов (1900): “... тўғри, у киши мени ишдан олган. Аммо, мен кейинги фаолиятим давомида Ҳ.Ризаевнинг ниҳоятда билимдон, ишчан, ажойиб инсон эканлигини кўрдим. Шунинг учун, мен у кишига қарши ҳеч қачон ёмон кўрсатма берган эмасман” дейди.

1956 йилда 6 сентябрь куни яна бир гувоҳ Нор Жалилов (1898): “Мен Ғиждувонда МТС директори бўлганман ва жуда кўп бор у киши билан муомалала бўлганман. Ўта ғайратли ва маданиятли инсон эди. 1938 йил бўлган юзлаштиришда, у менинг аксилинқилобий ташкилот аъзоси бўлганлигимни тан олмади. Терговчи уни зарб билан урди ва “боя тан олган эдинг-ку” деди. У яна рад этди. Сўнг терговчи бир қоғозга хоҳлаганича ёзди ва тепкилаб, Ҳ.Ризаевга имзолатди. Шундан сўнг терговчи, у кишига қараб, “мана Нор сени аксилинқилобчи деяпти-ку, сен ҳам айт шундай деб!” деди. Ҳаниф Ризаев менга: “мени булар барибир ўлдирадилар, сен ўзингни асра”, деди. Ҳа, қайта терговда Нор Жалилов нафақат тоталитар тузумнинг инсониятга қарши амалга оширган жирканч сиёсатини очиб ташлади, балки, Ҳ.Ризаев-

нинг қанчалик мустаҳкам иродаси ва инсонийликка садоқатини ҳам кўрсатиб қўяди.

1956 йил 14 октябр куни ғиждувонлик Аъзам Салимов (1902) ва шофирконлик Султон Каштиев (1890)лар ҳам қайта терговда совет терговчиларининг уларга нисбатан амалга оширган жиноятларини, ўзлари хоҳлаган нарсаларни ёзиб, беайб инсонларни оммавий қатағон этганларини бирма-бир баён этадилар. Дарҳақиқат, 1937-38 йилларда совет жазо органлари ходимлари ҳақиқатнинг кўзини ўйиб, маҳбусларни тинимсиз қийнаш билан шуғулланганликлари маълум бўлди.

СССР Бош ҳарбий прокурори, юстиция полковниги Е.Варской 1956 йил 6 декабрда “жиноий иш”нинг нотўғри юритилганини тан олди ва Ҳ.Ризаевни айбсиз қатл этилган, деб топади. 1957 йил 26 июл СССР Олий суди ҳарбий коллегияси жиноят аломатлари йўқлиги учун Ризаев Ҳаниф Султоновичнинг устидан очилган “иш”ни тўхтатишга қарор қилади.

1957 йил 27 сентябрда Ҳ.Ризаевнинг отаси С.Ризаев суд қарори билан таништирилади. У киши эса давлатга нисбатан мулкий масалада давоси йўқлигини айтиб, тилхат беради. 1958 йил 10 ноябрда Ҳ.Ризаевнинг хотини Данилова Клавдия Яковлевна ҳам эрининг оқланганлигидан огоҳлантирилади...

Турсунхўжаев Муборакхўжа

Муборак Турсунхўжаев 1903 йил Тошкент шахрининг Эшонгузар маҳалласида дунёга келган. Отаси Турсунхўжа 1912 йилда Тошкент қозилар кенгашига сайланган эди. М.Турсунхўжаев дастлаб ўз уйида ўқиган, сўнг эски мактаб ва рус-тузем мактабларида таълим олган. Муборакхўжа ёшлигига қарамай, тенгқурлари қатори Туркистон озодлиги учун курашувчи тараққийларварлар сафига қўшилади. Бироқ, миллий озодлик учун курашувчи кучларнинг тор-мор этилиши билан у ҳам Мунаввар қори ва бошқа жадид етакчиларининг тавсияси билан большевиклар таркибига киришга қарор қилади. 1919 йилнинг ёзида Тошкентда маҳаллий ёшлардан илк комсомол ташкилотлари тузила бошлайди. Унга Эски шаҳарда Муборак Турсунхўжаев ва Рустам Шоисломовлар етакчилик қиладилар⁷⁶. Бироқ, унинг бу ҳара-

⁷⁶ Ўзбекистон комсомоли (Ўзбекистон комсомоли тарихидан очерклар). – Тошкент. Ёш гвардия. 1975. – Б. 413.

кати оиласи томонидан жуда катта қаршиликка сабаб бўлади ва уни калтаклаб кўчага ташлашгани ҳақида гап бутун шаҳарга тарқалиб кетганди.

Муборак Турсунхўжаев 1920 йилда компартияга кирди ва 1923 йил Эски шаҳар комсомол кўмитаси котиблигига сайланади. У 1925 йилгача Тошкентда туман ва вилоят партия идораларида ишлайди. 1925 йил сўнгида М.Турсунхўжаев компартиянинг тарғибот-ташвиқот гуруҳи бошлиғи сифатида Сурхондарё вилоятининг Шерабод туманига йўлланади ва 1926 йил Термиз шаҳар партия кўмитаси котиби лавозимига тайинланади. Бироқ, у кўп ўтмай ўзининг ижтимоий келиб чиқишини яширган деган баҳона билан партия сафидан чиқарилади. Шундан сўнг у Москвага йўл олиб, ўзининг ноҳақ айбланганлигини исботлаб яна партияга киради. 1926-1928 йилларда Қирғизистоннинг Фрунзе шаҳрида майда миллатлар иши бўйича ижрочи вакил, 1928-1929 йилларда Туркменистоннинг Ашхобод шаҳрида майда миллатлар иши бўйича ҳайъат раиси лавозимларида иш олиб боради.

М.Турсунхўжаев 1929-1930 йилларда эса Ўрта Осиё юридик техникуми директори, 1930-1932 йиллар Ўрта Осиё пахта қурилиш трестида бошқарув раисининг ўринбосари, 1932-1933 йилларда СССР Оғир саноат халқ комиссарлигининг 9-давлат қурилиш трестида раҳбар ўринбосари бўлиб ишлайди. Бироқ, 1933 йил у яна эски ваз билан партиядан чиқарилади. Узоқ саргардонликлардан сўнг М.Турсунхўжаев 1934 йил Ўрта Осиё қурилиш институтига ишга киради. 1935-1936 йилларда эса Тожикистон пойтахти Сталинобод (Душанбе) шаҳрида бўлиб, Тожикистон ССР коммуналхизмат халқ комиссари ўринбосари лавозимида ишлайди. У 1936 йилда яна Тошкентга келиб, Ўрта Осиё ипаклахтақурилиш трести бошқарув директори ўринбосари вазифасига тайинланади ва шу вазифада вақтида қамокқа олинган эди.

1937 йил 19 апрель куни ЎзССР НКВД томонидан М.Турсунхўжаевга 1920 йилдан аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзоси, 1924 йилдан троцкийчи гуруҳ билан алоқада бўлган деган айбловлар асосида қарор чиқариб, унга ЎзССР ЖКнинг 66-моддаси 1-қисми ва 67-моддаларини қўллайди. 1937 йил 19 апрель куни уни қамокқа олиш учун ордер ёзилди ва 1937 йил 20 апрель куни Тошкент

шаҳри Джерзинский кўчаси 32-уйда тинтув ўтказилди. Тинтувда унга тегишли паспорт, барча буюмлар, ҳужжатлар хатлаб олиб кетилди. Муборак Турсунхўжаевнинг анкетасида яқин қариндошлари сифатида 65 ёшли онаси Шарофат Турсунхўжаева, 21 ёшли хотини Зухра Маназарова ва 4 ёшли қизи Раъноларнинг номлари келтирилган.

1937 йил 11 август куни М.Турсунхўжаев томонидан имзоланган сўрок баённомасида у ўзининг ўнг миллатчилардан бўлганини тан олади ва аксилинкилобий ташкилот аъзолари сифатида собиқ Ер ишлари халқ комиссари Рустам Исломов, Миробид Иноятов, Мусажон Алимухаммедовлардан бошлаб ўзи билан 18 кишини санаб ўтади. 1937 йил 27 ноябрь куни ЎзССР НКВД ўринбосари томонидан унинг айблов баённомаси тасдиқланади. Унда М.Турсунхўжаевни 1920-1929 йиллар давомида ер ислохотлари, “Хужум” каби қатор совет давлати тадбирларига қарши фикр юритган, 1930-1937 йиллар давомида совет колхоз тузуми, пахта яккаҳоқимлиги, саноат ва қурилиш соҳаларидаги партия сиёсатидан нолиб, ҳукумат раҳбарларига ишончсизлик билдирган дейилади.

1937 йил 27 ноябрь куни ўтказилган НКВД қошидаги “учлик” суди М.Турсунхўжаевга 10 йиллик қамок жазосини тайинлайди. У Ярослав вилояти, Углич шаҳри, НКВД Волгалагининг 1-участка, 1-колоннасида СССР НКВД раҳбари Берия номига ариза ёзади. Унда М.Турсунхўжаев ўз бошидан ўтказган ҳақсизликларни баён қилиб, аслида ҳеч бир гуноҳсиз фақат тўхматлар қурбони бўлганлигини далиллар билан келтиради. Шундан сўнг 1940 йил 15 март куни М.Турсунхўжаев яна сўроққа чақирилади. Бироқ, бу сўрок ҳам ҳеч қандай оқибатни юзага келтирмайди. У жазо муддатини тўлиқ ўтаб, 1947 йил сўнгида Тошкентга келади. Бироқ, ўн йиллик лагер азоблари асоратими ёки бошқа бир сабабми М.Турсунхўжаев кўп ўтмай Тошкентда вафот этади. М.Турсунхўжаев ҳам кўпчилиқ қатори 1958 йил 22 октябрь куни ЎзССР Олий судининг ҳарбий коллегияси қарори билан оқланади.

*Сурия Турсунхўжаева.
1929 й.*

Муборак Турсунхўжаевнинг кизи Сурия Муборакхўжаевна (1928) биз билан сухбатда ўзининг болалик вақтида эшитган хотираларидан куйидагиларни ҳикоя қилади: “Айтишларича, бобомлар Турсунхўжа қози жуда қаттиққўл инсон бўлган эканлар. Йирик қози, шаҳар Думаси аъзоси Турсунхўжа Тошкентнинг бообрў инсонларидан бўлиб, шаҳарнинг йирик бойлари Маҳкамбой, Мирсоатбой, Орифхўжабойлар унинг яқин дўстлари бўлган эканлар. Совет ҳукумати ўрнатилган дастлабки вақтларда ҳам бобом

ҳозирги Яккасарой туманининг қозиси бўлганлар. У киши фойтунда юриб, извошчиси Йўлдош ака ўзининг узоқроқ қариндоши бўлган. У киши келаверса одамлар “Турсунхўжа қози келяпти” деб ҳурмат кўрсагишар, ҳатто, кўчаларни супириб сидиришар, сувлар сепишар эканлар. Ҳозирги Қатортол атрофларида бобомнинг дала ҳовлиси бўлиб, у ерларни бобомнинг номига “Қозиравог” ҳам дейишар экан. У ерда катта боғ, унда ширин шакар мевалар бўлган. Яна бошқа ерда полиз экинлари даласи ҳам бўлган. Жуда катта хўжалиги, чорваси бўлиб, оила аъзолари ёзни деярли дала ҳовлида ўтказар эканлар.

Бувимиз Шарофат аяни жуда яхши эслайман. У киши ҳам саводликкина эди. У кишини “эшон ойим” дейишарди. Бувим ўзини ҳар доим ниҳоят сипо тутар, доимо ўта покиза ва юқори маданият билан кийинар эдилар. У киши аёлларга хос майда чуйда нарсаларга ҳеч эътибор бермас, аини пайтда жуда камтар, меҳрибон ва ҳокисор инсон эдилар. Амакимиз адамнинг укаси Тўхтамишхон ҳам зиёлий

М.Турсунхўжаев кизлари Сурия ва Раънолар билан. 1947 й.

инсон эдилар. Кейинчалик совет мактабларида ҳам ўқитувчилик килдилар. Аммамлар Инобат пошшо, Хоним пошшо ва Жамол пошшолар эди. Айниқса, Хоним пошшо аммам кўпроқ менинг онам Моҳинурхоннинг таъсирида улғайгани учун анча шаддод, “комсомолка” бўлиб улғайдилар. Жуда замонавий аёл эдилар”.

Шунингдек, Сурия Муборакхўжаевна отасининг мураккаб ҳаёт йўли ҳақида: “Дадам Муборак Турсунхўжаев жуда ёшлик чоғларидан ўзи оиласидан мустақил бўлиб чиқиб, комсомол ташкилотининг фаол раҳбарларидан бири бўлган экан. Айниқса, у Тошкент текстил комбинати қурилишида ёшларни ҳашарга жалб этиб, кўпчиликнинг эсида қолганлар. 1920 йилларда рабфакни тугатган ойим Моҳинур Абдуллаева (1907-1995) билан танишган.

Ойим асли Пенза губернясидан бўлган, очарчилик йилларида улар оиласи билан Қўқон шаҳрига келиб қолган эканлар. Сўнг Тошкентга келиб ўқиган. Комсомол ташкилоти тадбирларида улар танишиб, оила қурган ва 1928 йилда мен туғилган эканман. Бобомлар ўзи

уламо бўлишига қарамай дадамнинг қарорига қарши чиқмаган эканлар. Сўнг онам тиббиёт институтида ўқиганлар. 1930 йилларнинг бошларида НКВД ходимлари аввал бобомни қамоққа олганлар. Онам Моҳинурхоним рус тилини билгани учун доим турмага бориб бобомлардан хабар олиб турганлар. Бобомларга айб қўя олишмаган, аммо олтин миқдорида пул талаб қилганлар.

С.Муборакхўжаевна набиралари билан

га айб қўя олишмаган, аммо олтин миқдорида пул талаб қилганлар. Бобом Турсунхўжа кози ўша пулни тўлаб озод бўлдилар-у, аммо қамоқдан соғлиқларини йўқотиб келган эканлар. Онам врач бўлганлиги учун у кишига кўп ғамхўрлик қилиб, дуоларини олган эканлар. Бобомлар деярли онамнинг қўлида жон берганлар. Бироқ, бу пайтда дадам учун жуда оғир дамлар эди. У киши Тошкентдан узоқда ишлар ва уйга жуда кам келар эди. Онам биз билан Кавказга сингилларининг олдига меҳмонга келиб, кўп ўтмай дадамнинг қамалганини эшитдик. Онам шу ерда ишга кирдилар. Сўнг уруш бошланди. Онамни ҳам ҳарбий врач сифатида Сибирдаги бир госпиталга ишга йўлладилар...

Уруш тугади. Мен Сибирда мактабда ўқиб, онамга айтмасдан ўзимча ҳисоблаб юрар эдим. Адамнинг озод бўлиши санаси яқинлашиши билан “энди она ватанимга қайтаман” деган қарорга келдим. Шу мақсадда бир дугонамга валинка этигимни сотдим. Бошқасига яна бир нарсамни, шундай қилиб, яна бир икки йўнган пулларимни тўплаб, милиция идорасига бориб ариза топширдим. У

менинг фамилиямга қараб кетишимга розилик билдирди. Шундан сўнггина воқеани онамга айтдим. Бирок, онам аввалига роса койиди. Сўнг иложсиз рози бўлдилар. Мен, 16 ёшли қизалок Тошкентга ўзим билганимча йўлга чиқдим. Поездда минг бир азобда етиб келиб, ул булларимни олганимда аллақачон Тошкентга тун кирган эди. Мен Эшонгузарда, Каттабоғ кўчасини топишга интилдим. Аммо, орадан 10 йиллар ўтиб, эски хотираларим халакит берди. Бир пайт Мукумий театрининг олдидан чиқиб қолибман. У ердан шунақа ажиб мусиқа таралардики, ўзим минг йилдан бери кутган, соғинган оҳанглар қалбимга сингиб борарди. Тинглайман, йиғлайман, хаёллار оғушига ботаман, яна йиғлайман...

Бир пайт милиция ходими келиб, менга “сен нима қилиб ўтирибсан, кимнинг фарзандисан” деб қолди. Мен унга Муборак Турсунхўжаевнинг қизи эканимни айтдим. У вазиятди тушунди шекилли, “ҳа, танирдим” деди. У менга “қизим, ҳозир мен сенга тушунтириб бера олмаيمان. Сен шу ерда бўлиб тур”, деб менга милиция идорасининг ҳар хил инсонлар учун тунаш жойини кўрсатди. Қани энди у ерга киргим келса. Мен туни билан ўзим соғинган, ўзим кутган Тошкентимнинг соф ҳавосидан баҳра олиб, юриб тонгни кутиб олдим. Тонгда ўша милиция ходими менга йўлни тушунтирди. Мен уйимга бордим. Эски эшикнинг зулфини таққиллатар эканман юрагим зиркирайди. Эшик очилди. Ичкаридан бувим мени кўришлари билан “Сурия” деб йиғлаб юборди. Шундан сўнг яна анча вақт бу уйда адамни кутдик. Бу орада бувим ва аммамлар мени турмушга чиқардилар.

Отам ҳам етиб келдилар. Мен илк бор дадамни кўрганимда тамом бўлдим. Тасаввуримдаги гўзал адамлар энди аллақачон касалманд, нурсиз бир чолга айланиб қолган эканлар. Бир куни у кишининг олдига келиб “Дада, сиз ростдан ҳам “халқ душмани” бўлганмисиз?” деб юборибман. Адам менга қараб туриб, сўнг “Йўқ, ҳеч қачон. Мени халқ душмани бўлмаганим учун қамашдилар” деди. Дадам, турмадан келиб озгина ўзларига келгач, бир куни “энди партиясида ҳам, давлат ишида ҳам ишламайман. Мен энди ўзим нима қилишим кераклигини биламан” дедилар. Кўп ўтмай Қосимхўжаев деган бир танишлари билан бирга Сибирга катта миқдорда турли хил қуруқ мевалар олиб кетдилар.

Мен у кишини вокзалда кутиб олганим ҳозиргидек ёдимда қолган. Вагон эшиги очилиши билан адамлар худди аввалгидек, жигарранг, ўша вақтларда урф бўлган узун чарм плаш ва хром этикда турардилар. У киши кулимсираб менга қаради. Мен болаларча “Вой, қандай гўзал йигит!” деб қичкириб юборибман. Ёнимда турган мендан бир икки ёш кагта бўлган аммам мени турткилаб “ўл, у ахир даданг-ку” деди. Сўнг дадам озгина юриб, кўз ўнгимизда ҳолсиз йиқилдилар ва кайтиб тура олмадилар. Уч кун оғир ётиб вафот этдилар. Кейин қилган фойда ёки зиёни ҳақида ҳеч бир гап бўлмади. Балки, кимлардир адамни заҳарлашгандир, деган гумон бир умрга қалбим тубидан ўрин олди...”

Эшонбобо Исломов (1895-1986)

Эшонбобо Исломов 1895 йилда Тошкентнинг Эшонгузар маҳалласида дунёга келган. Отаси Исломуҳжа асосан боғбонлик ва ҳунаромандчилик билан кун кечирар эди. Оилада тўртинчи фарзанд бўлган Эшонбобо Исломов дастлаб Олимжон домлада хат савод чиқаради. 1904-1911 йиллар Аъзамхон домланинг эски усул мактабида таҳсил олиб, “Ҳофизи Куръон” қори даражасига эришади. У 1906-1907 йилларда Тошкентнинг Занги-ота маҳалласида жойлашган 7 – рус-тузем мактабида кейинчалик халқимизнинг улуғ адиби

бўлиб етишган А.Қодирий билан бирга ўқиган эди. Эшонбобо Исломов 1911-1917 йилларда Тошкентдаги Хўжа Аҳрор мадрасасида ўқиб, Муҳаммадрасул Расулев, Саидғани Маҳзум, Турсунхўжа қози, Мухторхон маҳзум каби етук уламолардан таълим олади.

Эшонбобо Исломов 1917-1919 йилларда №6 рус-тузем мактабида ўзбек тилидан дарс беради. 1919-1922 йилларда эса 10 – сонли “Урфон” мактабида ва 22 – сонли мактабларда ўзбек тилидан дарс беради. У 1922 йилдан муаллимлик фаолияти билан бир пайтда Мунаввар қори, Усмоҳхон домлалар билан “Миллий иттиҳод” да, 1923-1924 йилларда эса “Нашри маориф” ташкилотларида фаол иштирок этади.

Эшонбобо Исломов 1922-1925 йилларда “Алмаий” номли мактаб-да ишлади ва 1924 йилдан Тошкент шаҳар маориф мудирини вазифасини ҳам бажаради. У ўзи раҳбарлик қилган “Алмаий” мактабини бутун республика даражасига олиб чиқади. Бу йилларда унинг педагогик маҳорати айти чўққисига кўтарилди. 1926 йил Э.Исломовнинг ташаббуси билан “Алмаий” мактаби битирувчилари учун хайрлашиш маросими ташкил этилди. Унда ўз даврининг машҳур зотлари Мажид Қодирий, Элбек, Ғози Юнуслар иштирок этадилар.

1925 йил Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги Э.Исломовнинг педагогик тажрибасидан унумли фойдаланиш мақсадида уни комиссарликка ишга жалб этади. Э.Исломов 1925-1927 йилларда “Алмаий” (кейинроқ Бухарин) мактабини бошқариш билан бир қаторда, Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигида ижтимоий масалалар бўлимида ҳам масъул лавозимда иш олиб борди. У 1928-1929 йиллар давомида мамлакатнинг кўпгина вилоят ва туманларида бўлиб, республикада маориф тизимини ривожлантириш ишига катта ҳисса қўшади. Айти пайтда Жиззахнинг Зомин туманидаги Фрунзе номли кишлоқ хўжалик мактабида директор вазифасини ҳам бажарар эди. Эшонбобо Исломов 1929-1933 йилларда Тошкентдаги “Ҳаёт” номли мактабда, 1933-1936 йилларда Охунбобоев номли 63-мактабларда дарс беради. Бироқ, 30-йилларнинг охирига келиб, Э.Исломов ҳам бошқа миллий зиёлилар қаторида таъқибга олинади...

1941 йил 8 июлда ЎзССР НКВД идораси Э.Исломовни “Миллий истиқлол”, “Таракқий дарнаги” каби аксилинқилобий ташкилотларнинг аъзоси деган айблов билан қамоққа олишга қарор қилади. 1941 йил 9 июл куни ордер олинди, унинг хонадони Тошкент шаҳри Сталин райони, Катта боғ кўчаси, Дўстлик тупик 7-уйда тинтув ўтказилди. Унинг анкетасида аёли Мунаввара Исломова Азизхўжа Эшон қизи (1903-1995), фарзандлари Исломова Пошша (1922), Исломова Нигора (1925), Исломов Ботир (1932), Исломова Зарифа (1936), Исломов Узор (1938) ва Исломова Мусаввара (1940)ларнинг номлари келтирилган.

1941 йил июлдан 1942 йил январгача олиб борилган терговларда у ўзига қўйилган барча айбларни инкор этади. Э.Исломовга қўйилган энг асосий айб, бу “Тўзал Фарғона” кўшиғини ёйиш деган тухмат эди. Энг қизиғи, Эшонбобо ҳеч қачон қўшиқ айтмаган. Чўлпон қаламига мансуб бу шеър бир вақтлар бутун Туркистонда миллий истиқлол учун курашувчиларнинг мадҳиясига айланган эди. Улар ҳатто ўлимга ҳукм

этилганларида ҳам шу шеърни хиргойи қилган ҳолда борар эдилар. Бу бир томондан мазкур кўшиқнинг халққа қанчалик яқинлигини, қизиллар империясини ҳамон даҳшатга солаётганлигини аңлатса, иккинчи томондан тоталитар тузум ўзи истаган ҳар қандай инсонни ҳеч бир асоси йўқ қуруқ тухмат билан ҳам бемалол йўқ қилиб юбориши мумкин бўлганлигини исботлайди.

1942 йил 3 январда Э.Исломовга нисбатан 10 йил озодликдан маҳрум этиш жазоси қўлланди. Унинг аризаси туфайли иш 1943 йил 3 апрелда қайта кўрилиб, жазо муддати беш йилга қисқартирилди. 1943 йил 18 августда Э.Исломовнинг хотини М.Исломова ЎзССР НКВД раиси Кабулов номига ариза ёзади. Унда 25 йил ўқитувчи бўлган эридан икки йилдан буён хат хабар йўқлиги, кичиги 1,5 ёш бўлган 6 нафар фарзандни боқиш учун ёлғиз ўзи қийналаётганини ва фарзандлари учун ҳам айбсиз эрини қайтаришларини ўтинади.

Эшонбобо Исломов 5 йиллик жазони Қозоғистоннинг Актюбинск, Жезқозғон, Жуссали лагерларида ўтаб, 1946 йил Тошкентга қайтиб келади. У колхоз тегирмонида, отхонада ва бошқа ерларда ишлаб юрганида 1949 йил НКВД ходимлари томонидан яна қўлга олиниб, ижтимоий хавфли унсур сифатида Краснояр ўлкасига қайтариб юборилади. Бу гал Эшонбобо ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмайди, ҳеч кимга ариза билан мурожаат этмайди. У 1954 йил 28 майда Тошкентга қайтиб келади. Э.Исломовнинг иши 1956 йил 19 ноябрида қайта терговга тортилади ва 1957 йил 28 январда тўлиқ оқланади. Эшонбобо қолган умрини фарзандлари ва набиралари бағрида ўтказди. Унинг фарзандларидан Саида пошшахон, Нигорахон, Ботирхонлар ота касбини тутиб педагог бўлдилар. Зарифахон олий маълумотли кимёгар-технолог, Мусаввархон олий маълумотли шифокор бўлиб кўп йиллар ҳалол меҳнати билан халқимиз хизматида бўлдилар⁷⁷.

Хуллас миллат келажаги бўлган фарзандларга дарс бериб танилган ва мамлакатнинг барча бурчакларида халқ маорифини бирдай ривожлантириш мақсадида тиним билмадиган инсон умрининг иккинчи ярмида ўзи севган касбдан Мосуво этилди. Совет давлати уни таълим тизимида ишлагандан четлатишдан ташқари узоқ ўлкаларга бадарға этди. Дарҳақиқат, жадид маърифатпарварлари болаларни тарбиялашда ўзига хос дарс ўтиш услубиятини ишлаб чиққан эдилар.

⁷⁷ Шаҳзода Мирбилол қизи. Ибратли умр // – Тошкент. 2016. 159 б.

Э.Исломов қамоқдан қайтгач, уларни тўшлаб, ўз тажрибалари билан кўшиб анчагина йирик қўлёзма асар ёзган эди. Аммо, бу тенги йўқ мероснинг тақдири ҳамон номаълум қолмоқда. Ҳозир Эшонбобонинг бу олтин мероси каерда, қайси кутубхонада сақланмоқда? Уларни топиб жадид педагогикасининг сирларини ўрганиш, бизнинг бугунги вазифамиз ҳисобланади.

Қисматдош дўстлар фожиаси

Султон Сайдалиннинг асли исми Саййид Султон Саййид Али ўғли бўлиб, 1989 йил Алмати шаҳрида дунёга келган. Отаси Саййид Али Саййид Маҳмуд ўғли Алматига Кўқон уезди, Конибодом қишлоғидан кўчиб келиб, ўзининг 4 таноб ерида боғдорчилик билан 9 кишилиқ оиласини тебратар эди. Беш ўғил, икки кизнинг каттаси Саййид Султон 1904 йилгача дастлаб эски мактабда, сўнг рус – тузем мактабида ўқиган. Бирок, оғир турмуш шароити туфайли у ўқишини давом эттира олмади. 1905 йилдан Саййид Султон Алмати шаҳрида А.Т.Чернихнинг нотариус идорасига югурдак бўлиб ишга киради. Ғайратли ва удабурон Саййид Султон иш билан бирга бу ерда рус тилини мукамал ўрганади ва идорада таржимон вазифасини ҳам бажара бошлайди. У 1908-1909 йилларда Авлиёотада Саййид Вали Тўраев деган чорвадор бойнинг савдо идорасига иш бошқарувчи бўлиб ишга киради. Сўнг Тошкентга кўчиб келиб, 1909-1914 йилларда мингбоши Саййид Маҳмуд Муҳиддинхоновга қотиб бўлиб ишлади. Бирок, империя қонунлари туфайли унинг таълим олишни давом эттириш масаласидаги интилиши имкониятсиз қолади. Саййид Султон ўзининг тадбиркорлиги билан қисқа вақтда Тошкентнинг кўпгина қози ва мингбошилари орасида танилади. Ҳатто, 1913 йил бир муддат Тошкент шаҳар Полиция бошлиғининг таржимони ўрнида ҳам иш олиб боради.

1916 йил Россия императорининг Туркистондан бир неча юз минг кишини фронт ортига мардикорликка сафарбар этиш тўғрисидаги фармони чиқарилди. Фармон ижроси Туркистон халқининг катта норозилигига сабаб бўлади. Мардикорларнинг совуқ ўлкаларда қандай қийинчиликларга дуч келиши, уларнинг тирик қолиш

қолмаслиги масаласи барчани бирдай ташвишга солаётган эди. Бойси, рус тилини билмайдиган инсонлар у ердаги аҳоли томонидан қандай кутиб олинади? Улар касал бўлсалар ёхуд бошқа муаммоларини қандай айтадилар? Халқ мустамлакачи маъмурларга ишонмайди. Бутун Тошкент ва унинг агроф туманларидан мардикорликка юборилаётган кишилар Тошкент шахрининг Ўқчи маҳалласи масжидида тўпланиб, Тошкент тараққийпарварлари ва бойларидан ўзларига ёрдам беришларини сўрашади. Шу даврда ёш Саййид Султон Тошкент тараққийпарварларининг ҳам назарига тушади. Маҳаллий тараққийпарварларнинг таклифи билан Тошкентнинг Эскишаҳар қисми Қўкча даҳасининг мингбошиси Саййид Маҳмуд Муҳиддинхонов ҳомийлигида Саййид Султон Саййидалиев, Миркамол Ҳакимов, Латифжонхожи Раҳимбоевлар Шимолий Украинага йўлланади. Улар етти ой давомида Украинанинг Харьков, Полтава, Киев шаҳарларида бўлади. Саййид Султон Саййидалиев асосан мардикорларнинг умумий аҳволи билан қизиқади ва маълум ахборотларни Тошкент тараққийпарварларига етказиб туради. Миркамол Ҳакимов, Раҳимбоев Латифжон ҳожилар савдогар сифатида мардикорларнинг эҳтиёжи билан қизиқар, уларга ўзлари билан олиб борган нарсаларини сотар, жўнагмаларни эгаларига тарқатар эдилар.

1917 йилнинг сўнгида дўстлари Тошкентга қайтгач, Саййид Султон Саййидалиев Туркистондаги тараққийпарварлар топшириғи билан Хитойнинг Харбин шаҳрига йўл олади. У Харбинда икки ой бўлади, бироқ айтилган одамни топа олмайди. Шундан сўнг укаси Саййид Усмон яшаётган Конибодомга қайтади.

Бизга унинг Туркистон Мухторияти ҳукуматидаги фаолияти маълум эмас. Бироқ, Мухторият тор-мор этилгач, 1918 йил 1 февралдан 1 августгача Қўқон шаҳар ва уездининг мусулмон меҳнаткашлари Советида раис ўринбосари сифатида фаолият олиб борган. 1918 йил март ойида Назир Тўрақулов, Ходи Файзий каби кўплаб тараққийпарварлар қаторида Саййид Султон Саййидалиев ҳам эсерлар партиясига киради. Бироқ, эсерлар келишув шартларини бажармайди. Айниқса, Брест Литовск сулҳидан сўнг улар маҳаллий халқ вакилларига нисбатан камситувчи сиёсат юрита бошлайди. Орадан уч ҳафта ўтмасдан барча Туркистон тараққийпарварлари эсерлар партиясидан намоёншкоруна тарзда чиқиб кетадилар.

Саййид Султон Саййидалиев 1918 йил апрел ойида компартияга киради ва Қўқон шаҳар ижрокўмида милиция комиссари бўлиб ишлай бошлайди. У большевик маъмурлари билан келиша олмай, 1918 йилнинг иккинчи ярмида Тошкентга қайтиб келади. 1918 йилнинг сентябрь-декабрь ойларида Туркистон республикаси Миллатлар халқ комиссарлигида, 1919 йил бошдан 1920 йилнинг биринчи ярмигача Тошкентдаги Марказий партия мактабида ўқитувчи-таржимон вазифаларида ишлайди.

У 1919 йил Туркистон ХКС МИК да босмачиликка қарши кураш комиссиясига жалб этилади ва 1920 йил 1 июнгача Конибодомда инқилобий кўмита раиси бўлади. 1920 йил охиридан эса Қўқонда вилоят партия кўмитаси котиби ўринбосари вазифасида фаолият юритади. С.Саййидалиев бу вақтда Акбар Исломов билан биргаликда советларга қарши кураш мақсадида тоғларга чиқиб кетган аҳолини тинч йўл билан ўз ўринларига қайтаришга киришади. Улар Ҳамдам Ҳожи Қаландаров ва Нор эшонларни советлар билан тинчлик шартнома тузишларига эришади. Қизил Армияга илк мусулмон ёшларини киритишда фаол иштирок этади. С.Саййидалиев 1920 йил декабрдан 1921 йил октябрь ойигача Жалолободда ер ислохоти комиссиясига раҳбарлик қилади. Айни пайтда у вилоятда халқ таълимини ривожлантириш ишига ҳам етакчилик қилиб катта ишларни амалга оширади.

1923-1924 йилларда Фарғона вилоятида компартия кўмитаси котиби Султон Сегизбоев томонидан С.Саййидалиев вилоят молия бўлими раҳбари лавозимига тайинланади. У 1923 йил майдан “Фарғона” газетасининг масъул муҳаррири, 1923-1927 йилларда Фарғона вилояти молия бўлими бошлиғи, 1927-1930 йиллардавомида Қўқонда сельхозбанк бошқарувчиси лавозимларида иш олиб боради.

1930 йил С.Саййидалиев партия қарори билан Тожикистонга юборилади. У 1930-1931 йилларда Тожикистон ССР Коммунал банк бошқарувчиси, 1931-1932 йиллар Ер ишлари халқ комиссари ўринбосари, 1932 йил июлдан 1933 йил 20 ноябргача Сталинободда соцзембанк бошқаруви раиси бўлиб ишлаган. 1933 йилдан Тожикистонда ҳам пахтачиликни ривожлантириш масаласи авж олдирилади. Шу мақсадда Фарғона водийсидан Тожикистонга деҳқонларни оммавий кўчириш бошланади. Бу аҳолининг жиддий норозиликни келтириб чиқаради. Норозиликни босгириш учун ГПУ ходимлари Тожикистон

компариясининг собиқ биринчи котиби Довуд Гусинов, Тожикистон ССР ХКС раиси Абдурахим Ҳожибоев, Тожикистон ССР МИК раиси Нусратулло Мақсудрахимовлар билан бирга С.Саййидалиевни ҳам аксилнқилобий ташкилот аъзоси деган айб билан қамокқа оладилар.

С.Саййидалиев 1933 йилда бўлган “учлик” суди томонидан 5 йилга МТЛ (меҳнат тузатиш лагери) га ҳукм қилинади. У жазони Сибир лагеридида ўтаб, 1937 йилнинг охирида Кўқонга қайтиб келади. Бирок, 1938 йил июлигача унга ҳеч жойда иш беришмайдилар. Аксинча, 1938 йил июл ойида НКВД томонидан ҳеч бир қонуний асосиз яна қамокқа олинади. 1938 йил декабрь ойида унга бирор айб қўя олмагач, қамокдан озод қилишадилар.

С.Саййидалиев 1939 йил январидан бошлаб Фарғона вилоятининг турли банкларидида кассир ва бошқа ишлардида ишлаб юриди. Албатта, бу озодлик ҳам вақтинча эди. Унинг изидан ҳар доим қандайдир одамлар тинимсиз кузатишар, у бор давралардида албатта, хуфялар унинг ҳар бир сўзини керакли жойларга етказиш билан машғул бўлишар эди.

1942 йил 19 апрелдида Фарғона НКВД бўлими томонидан “1941 йил 11 май куни “бўлажак урушдида Германия енгади” деган, 1942 йил 4 март куни чойхонадида “СССРдидаги ҳаётни ёмонлаган” каби чақувлар асосидида С.Саййидалиевни қамокқа олиш учун ордер берилади.

1942 йил 20 апрель куни унга тегишли Кўқон шаҳри, К.Маркс кўчаси 45-уйдида НКВД вакиллари томонидан тингув ўтказилди. С.Саййидалиевнинг уйидан катта кутубхона, жумладан, тарихий, сиёсий мавзулардидаги 114 та китоб, Фузулий, Умар Ҳайёмларнинг асарлари, бошқа қатор шоирларнинг баёзлари, Брокгауз ва Ефронтининг 86 томлик энциклопедияси, шунингдек, журналлар, унинг ёзишмалари, гувоҳномалари, шарқона усулдида қўлди тайёрланган пичоқ-чопқи, соат, оилавий альбомидан тортиб энг майди нарсаларигача хатта олинди ва олиб кетилади.

1942 йил 20 апрель куни илк сўроқ жараёнидида С.Саййидалиев оила аъзолари ва қариндошлари ҳақиди маълумот беради. Бирок, ўзига қўйилган айбловларни инкор этади.

1942 йил 21 апрель куни сўроқди эса ўзининг ўтмиши ҳақиди ҳикоя қилади.

Юқоридидаги сўроқ баённомаларидан сўнг 1942 йил 25 апрель куни С.Саййидалиевга нисбатан чақувлар ва тухматлар асосиди

бутунлай янги қарор чиқарилди. Унда Султон Сайдалини собиқ эсер, аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилоти аъзоси; 1922 йил Жалолободда инқилобий кўмита раиси бўлганида рус миллатига мансуб кишиларга нисбатан каттиққўл сиёсат юритган; 1933 йил 5 йилга қамалган; ГУЛАГдан қайтгач, 1940 йил 18 апрелда “совет колхозчиларининг аҳволи оғир” деган; 1940 йил 2 ноябрда “советларнинг қарорларини кўриб кулгинг келади, уларнинг бирортасида халқнинг манфаати инobatга олинмаган-ку” деган; 1941 йил 15 февралда поликлиникада “бир аср меҳнат қил, сендан фойда бўлмай қолса шартга воз кечишади. Мен бир пайтлар халққа тарғиб этган социализм шу эдими. Одамларни кўрсам энди уялиб кетаман” деган; 1941 йил 5 май куни “дохийнинг шаънига қарши гапирган” каби “жиноят”ларини санаб, ЎзССР ЖКнинг 66 II, 67-моддаларини қўллайди.

1942 йил 28 апрель куни тўлдирилган унинг жиноий иш анкета-сида қуйидаги маълумотлар қайд этилган: Саййид Султон Сайдалини маълумоти қуйи, сўнгги иш жойи Қўқонда Селхозбанк шахобчаси бўлган. Оиласи: хотини Нодира Жумабоева (1905), фарзандлари Холида Сайдалина (1922), Рауф Сайдалини (1923), Махфуза Сайдалина (1926), Раҳим Сайдалини (1930), Рашид Сайдалини (1938)лардан иборат.

1942 йил 28 апрель куни ўтказилган сўроқда унинг “Миллий иттиҳод” ташкилотига аъзо бўлганлиги билан қизиқадилар. У: “Марказий партия мактабида ишлаб юрганимда 1920 йил сентябрда “Миллий иттиҳод” ташкилотига кирган эдим” дейди. Шундан сўнг ўзининг аксилинқилобий махфий ташкилотга аъзо бўлиши жараёнини қуйидагича ҳикоя қилади. “Мен Тошпўлотбек Норбўтабеков таклифи билан Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги бир бинога бордим. Шундан сўнг, у кўрсатган хонага кирдим. Хонада устига оқ мато ёпилган айлана стол, унинг устида Қуръон китоби, одам бош чаноғи ва револьвер бор эди. Иккита оқ кийинган бўйдор йигитлар менга револьвер тираб, ташкилотга садоқат кўрсатишим ҳақида қасам олдилар ва мен ҳаётим билан қасам ичдим. Бу маросимдан чиққанимда биринчи бўлиб мени Мунаввар қори қарши олди. Сўнг паловхўрлик бўлди. Ташкилотга Бехбудий, Мунаввар қори ва Т.Норбўтабековлар асос солган эканлар. Унга Т.Рисқулов, С.Турсунхўжаевлар ҳам аъзо бўлганлар” дейди.

1942 йил май-август ойларида давом этган тинимсиз сўроқлар давомида унинг дўсти М.Аҳмадхонов, И.Хидиралиев кабилар билан алоқалари икир-чикиригача тафтиш этилди.

Кўйилган айбловларнинг бирортаси ўз исботини топмаганлигига қарамай, айблов баённомасида аввалбошида эълон қилинган тухматлар ҳаммаси ўз ўрнида қолдирилди ва “улар 1938-1939 йилларда қамқдан келиб, яна аксилинқилобий ташкилот тузган” деган бўҳтонни ҳам кўшиб кўядилар. Баённома 1942 йил 18 сентябрда ҳеч бир эътирозсиз имзоланди. 1943 йил 20 февраль куни СССР НКВДсининг махсус йиғилишида С.Сайдалини ва М.Аҳмадхоновларга ЎзССР ЖКнинг 66 II, 67-моддалари қўлланди ва улар яна 10 йилга МТЛга ҳукм этилдилар.

1957 йил 20 декабрь куни Қўқон шаҳри, К.Маркс 55-уйдан С.Сайдалининг хотини Нодира Жумабоева ЎзМК КП котиби Н.А.Муҳидиновга ариза йўллаб, эрининг ноҳақ тухматлар асосида қамалганини ва 1943 йил Тошкентга яқин Чирчиқдаги лагерда вафот этганини ёзади. У аризасида ҳалол ва меҳнатсевар инсон С.Сайдалининг қизи Холида ҳозирда нефт техникумида ўқитувчи, ўғли Рауф нефтчи, Маҳфузахон Москвада нефт йўналишида аспирантурада, Рашид эса геолог, Роҳила ўқитувчи бўлиб халқ хизматидалар дейди. Уларнинг отаси С.Сайдалини оқлашда ёрдам беришларини сўрайди. Ниҳоят, 1958 йил 31 июл куни СССР Олий суди ҳарбий коллегияси қарори билан С.Сайдалини ва М.Аҳмадхоновлар оқланади.

Хўш, С.Сайдалининг дўсти М.Аҳмадхонов ким эди. Бу ҳақида ҳам ватандошларимизга қисқагина маълумот берсак...

Маҳмудхон Аҳмадхонов 1896 йил Қўқон шаҳрида дунёга келган. Отаси улгуржи чой савдоси билан шуғулланган йирик савдогар ва пахта тозалаш заводи эгаси Аҳмадхон Ҳасанхонов эди. Маҳмудхон 1910 йилгача Қўқондаги машхур жадид муаллими Салоҳиддин Мажидовнинг янги усул мактабида таълим олган. У 1911-1915 йиллар давомида мадрасада илм олиб, мустақил форс, рус тилларини ўрганган. Шу билан бир қаторда пахта заводи эгаси Сулаймон Шайх Нурхонов

идорасида ишлайди. У 1915-1917 йилларда Қўқонда тараққийпарварлик ҳаракатида фаол иштирок этади.

... 1916 йил Фарғона водийсида мардикорчиликка қарши қўзғолонлар авж олган эди. Қўқон Жомеъ масжидда шаҳар полиция бошлиғи Мединский подшо қарорини ўқиб эшиттиради. У шаҳар аҳлини агар қўзғолонларни тўхтатмаса оммавий жазо қўлланишидан огоҳлантиради. Қўқонга Иванов ҳам келиб йиғилган аҳолига “буйруқларни сўзсиз бажаринглар” деган маънода таҳдидли гапларни айтган эди. Бироқ, аҳоли тинчланмади. Шундан сўнг Убайдулла Хўжаев раҳбарлигида Туркистон тараққийпарварлари таклифи билан Қўқонга Керенский таклиф этилади. 1917 йил Убайдулла Хўжаев Керенский билан Қўқонга келиб, уни шаҳардаги “Лондон” меҳмонхонасига жойлаштиради.

Керенский Қўқоннинг эски шаҳар қисмида маҳаллий тараққийпарварлар Мирзохид, Мирҳомид, Миршоҳид Мирокиловлар, Маҳмудхон Аҳмадхонов, Умаровлар билан учрашиб, бир неча кун давомида мардикорчиликка олиш жараёнини ўрганadi. Ҳатто, мартабали меҳмон Керенский Қўқон тараққийпарварларнинг илтимосига кўра Мирокиловларнинг боғида меҳмон бўлиб, ҳақиқий аҳволни ўрганиш мақсадида оддий халатда маҳаллий аҳоли вакилларини қабул қилган эди.

1917 йил ёзида Дума сайловларида бойлар 8-рақам остида, камбағаллар 4-рақам остида бўлиб, большевиклар сайловолди ташвиқотларига аралашиб халқни иккига бўлиб юборишдек ғаразли мақсад учун интила бошлайди. Қўқоннинг турли бурчакларида бир неча марта кўнгилсиз тўқнашувлар юз беради. М.Аҳмадхонов барча тараққийпарварлар қаторида большевикларнинг мазкур ҳаракатини барбод этиш учун фаол кураш олиб борган эди.

У 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Қўқон маърифатпарварларининг “Тамим Маориф” ташкилотида “Шўрон Исломи”нинг вакили сифатида иш олиб боради. 1917-1918 йилларда “Шўрон Исломи” жамияти масъул котиби сифатида Қўқон Мухториятининг фаол ҳимоячиси бўлди. М.Аҳмадхонов аҳоли ўртасида тинимсиз йиғинлар ўтказар, халқни Мухториятни қуролли кураш йўли билан бўлса-да ҳимоя этишга ташвиқ қилар эди. Бироқ, Мухторият қонли тарзда бостирилгач, 1918 йил бир неча ой давомида Қўқон меҳнаткаш мусулмонлар иттифоқида котиб, кейин Қўқоннинг эски шаҳар

қисмидаги Библиотека бошлиғи бўлиб ишлайди. 1919 йил компартияга кириб, Қўқон уездида миллий ишлар бўйича вакил, 1919-1920 йиллар Қўқон шаҳар ва уездида инқилобий қўмита раиси бўлади. 1920 йилда “ўзининг ижтимоий келиб чиқишини яширган” деган баҳона билан компартиядан ҳайдалади.

М.Аҳмадхонов 1921-1922 йиллар давомида Фарғона вилояти Халқ Хўжалиги Совети раиси ўринбосари ва Фарғона вилояти Маданий ишлар бошқармаси бўлими мудир лавозимларида иш олиб боради. 1922-1923 йилларда инқилобий қўмита раиси, 1923 йилдан Қўқонда олти ой давомида вилоят милицияси бошлиғининг ўринбосари бўлади. М.Аҳмадхонов 1924-1927 йилларда Фарғона вилояти Халқ таълими бошқармаси бошлиғи ва 1927-1929 йилларда Қўқонда вилоят Ўздавнашр идорасида бўлим бошлиғи вазифаларида ишлайди.

М.Аҳмадхонов 1929 йил “Миллий Иттиҳод” ташкилотининг аъзоси деган бўҳтон билан 11 ой қамокда сақланади ва дастлаб озодликка чиқиб кетади. Бироқ, у кўп ўтмай қайтадан қамокқа олиниб, 1931 йил май ойида ЎзССР ЖКнинг 63-моддаси билан 10 йилга МТЛга ҳукм этилади. У жазони Россиянинг Еврей автоном вилоятида ўтаб, 1939 йил Қўқонга қайтиб келган эди.

1942 йил 19 апрель куни Фарғона вилояти Ички ишлар бошқармаси томонидан М.Аҳмадхоновни қамокқа олиш учун яна ордер берилди. 1942 йил 20 апрель куни унинг Қўқон шаҳри, Боғибустон кўчаси 32-уйда тинтув ўтказилади ва ундан паспорти, 19 та араб шрифтидаги китоби, фотоальбоми, рус-форс лугати, 3 та арабий қўлёзма китоб ҳамда 32 та турли ёзишмалари ва бошқа нарсалари хатланиб олиб кетилади.

1942 йил 20 апрель куни илк сўроқда у ўзига қўйилган айбларини тўлиқ рад этади. 1942 йил 22 апрель куни эса сўроқ тунги соат 1:00 дан 3:00 гача ўтказилади. Унда М.Аҳмадхоновдан чет эллардаги қариндошлари ҳақида суриштиришадилар. 1942 йил 24 апрель куни сўроқда унинг “Миллий Иттиҳод” ташкилотига кириши жараёни сўралган. Унинг ташкилотга аъзо бўлиши воқеаси қуйидагича тасвирланади: “1919 йил Мирзохид Мироқилов мени Маҳмудхўжа Аҳмадходжаевнинг олдига олиб борди. Адашмасам, “Миллий Иттиҳод”га Қўқонда Обиджон Маҳмудов ва Аббосхўжа Калонхўжаевлар раҳбарлик қилишарди. Бу яширин ташкилотнинг ягона мақсади Туркистоннинг мустақиллиги учун кураш эди.

Мени бир жадид мактабига чақиришди. Мактабнинг бир хонасида пардалар тортилган экан. Ўртада бир устига оқ мато ёпилган стол ва унда Қуръон китоби, револьвер ва одамнинг бош чаноғи бор эди. Бир оқ кийинган киши келиб, менга ташкилот ҳақида айтди ва унинг сирларини сотмасликка қасам ичирди. У киши менимча Миён Қудрат Ҳазрат Эшонхўжаев эди. Ичкаридан чикқанимдан сўнг мени О.Маҳмудов кутиб олди ва менга ташкилотнинг программасини тутқазди. Ташкилот Раҳмонқули кўрбошининг 400 йигити ва Ҳамдамхўжага қарашли 100 йигитга таянар экан. Ташкилот аъзоларининг бир қисми совет идораларининг юқори мансабларида ишлашар ва аҳоли ўртасида “Миллий Иттиҳод” ҳақида ташвиқот этишар эди. Айбланувчи ташкилот аъзоларидан кўконликлардан О.Маҳмудов (1933 й.ваф.), Туркистон МИК аъзоси Аббосхўжа Калонхўжаев (1934-35 й. ваф.), Аббосхўжа Маҳмудхўжаев (МТЛда), Фарғона вилояти диний бошқармаси собиқ бошлиғи Миён Қудрат Ҳазрат (1930-32 йиллар Афғонистонга кетган), Ҳамдамхўжа Қаландаров (Бешариқдан, босмачи тўда бошлиғи), Муҳаммадхўжаев (Тошкентда собиқ ЧК аъзоси), Раҳмонқули кўрбошининг маслаҳатчиси Садриддинхон Махсум (1925-26 йиллар Афғонистонга кетган), бойлардан Носиржон Ҳожи Зиёев (1935 й.ваф.), Ашурали Зоҳирий (жадид, МТЛда), Мироқилов Мирзоҳид (1928 й.ваф.) каби жами 23 кишини санаб ўтган.

Албатта, бу ташкилот, айниқса, унга қабул қилиш маросими бизнингча совет жазо органлари томонидан ўйлаб топилган эди. Акс ҳолда, “Катта қирғин” давридаги жиноий ишлар мазкур маросим ҳақидаги тўқималар билан тўлиб кетиши керак эди. Кейинчалик ўйлаб топилган бу “махфий” ташкилот ва унинг алламбало маросимлари эса гўё М.Бехбудий ва Мунаввар корилардек улуғ зодларга нисбат берилди. Ислом анъаналарига зид ҳолда улар ҳеч қачон инсон бош чаноғини бундай таҳқирлашга йўл қўймаган бўлар эдилар. Қонхўр тузум ўзининг ёлғонларини шундай бўҳтонлар билан мустаҳкамлаб жадид тараққийпарварларининг номига доғ туширди. Кейинчалик шу манзаралар акс эттирилган кинолар орқали авлодларда жадидлар тўғрисида нотўғри қарашларнинг пайдо бўлишига имконият яратади.

1942 йил апрель-май ойларида тинимсиз тергов-сўроқларда М.Аҳмадхоновдан Раҳмонқул кўрбошининг ўғли Худойқул билан Тошкентдаги учрашувидан, С.Сайдалини билан лагердан келиб тузган

аксилинкалобий ташкилотига ҳаққон қилинади. Дарҳақиқат, М.Аҳмадхоновга қўйилган айбловларнинг ҳам бирортаси ўз исботини топмади. Бироқ, эълон қилинган айблов баённомасида ҳам аввалбошида айтилган тухматларнинг ҳаммаси ўз ўрнида қолдирилди. Юқорида битилганидек, С.Сайдалини ва М.Аҳмадхоновлар ЎзССР ЖКнинг 66 II, 67-моддалари билан яна 10 йилга МТЛга ҳукм этилади. 1943 йил 3 март куни жазони ижро этиш учун М.Аҳмадхонов Утоижемлалга, Саййид Султон Сайдалини эса Сиблагга йўл олади.

1957 йилнинг сўнгида С.Сайдалининг хотини Нодира Жумабоеванинг аризаси туфайли уларнинг иши қайтадан кўриб чиқишга топширилади. Қайта тергов вақтида совет тергов тизимининг ҳақиқий башараси намоён бўлади. Айрим тирик қолган гувоҳлар ўзлари етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган воқеаларни тўқиб, умуман танимаган одамларини яқсон қилиб юборганларининг гувоҳи бўлдилар. Янада дахшатлироғи улар совет мамлакатининг нақадар ожиз, нақадар жоҳил ва нақадар тубан давлат эканлигига гувоҳ бўлиб қолдилар.

1958 йил мартда қайта сўроқда Қўқон шаҳридан Шомурод Қодиров (1909): “Мен уларнинг иккисини ҳам жуда яхши танир эдим. Улар ажойиб инсонлар эди. Айниқса, С.Сайдалини ниҳоятта кенг билимли, европа маданиятини чуқур билувчи инсон эди” дейди. 1958 йил 3 март куни Молия-иқтисод институти профессори, иқтисодиёт фанлари доктори Алима Аминова (1906): “... улар яхши инсонлар эдилар, аммо ўша вақтида уларни йўқ қилиш мақсадида сиёсат юритилган эди” дейди. Хуллас 1958 йил 31 июлда М.Аҳмадхонов оқланди. Унинг хотини собиқ Қўқон хони Худоёрхон хонадони қизи бўлган Туфа Аҳмадхонова (1900) М.Аҳмадхонов билан ажрашган эди. Аммо гурбатлардан умрбод қутила олмади. Маҳмудхон Аҳмадхоновнинг Қўқон шаҳри Динамо кўчаси 43-уйда унинг синглиси Робия Икромова ва отаси Аҳмадхон Ҳасанхоновлар яшашди. 1932 йил уйдан эгалари ҳайдаб чиқилди ва уй Қўқонторгга берилиб, ўрнига чўчка фермаси қурилди. 1973 йил Маҳмудхоннинг отаси Аҳмадхон Ҳасанхонов 110 ёшида вафот этди.

Хуллас, бу икки дўстнинг аччиқ қисмати совет жазо лагерларида яқун топди. Улар ҳақсиз жамиятда яшашни истамадилар, яшай олмадилар. Улар мустамлакачиларнинг халқ бошига солаётган кўргуликларига чидай олмади. Ҳа, уларнинг ҳаммаси миллат қаҳрамонлари ваҳоланки, улар ҳам индамай виждонсизларча лоқайд,

кўзини юмиб олиб яшашлари мумкин эди. Аммо, улар бунга рози бўлмадилар. С.Сайдалининг кизи Геология-минирология фанлари доктори, профессор Махфуза Султонова Фарғона политехника институтининг ректори бўлиб етишди. Уларнинг авлодлари ҳамон миллатимизга садоқатли, халқимиз орасида ҳалол меҳнатлари билан ҳурмат қозониб яшаб-яшнаб келмоқдалар.

“Ўтган кунлар”ни ўқигани учун 25 йил...

1951 йил 28 февраль кечаси Тошкентнинг қадимий кўчаларидан бирида ҳарбий кийимдаги бир неча совуқ қадамли кимсалар изғишди. Улар фуқаро Ҳайдар Салимов (1898), Саидакбар Маҳмудхўжаев (1987), Пирмаг Холматов (1893) ва Соҳиб Назарбаев (1882)ларни ЎзССР ЖКнинг 66-моддаси II қисми ва 67-моддалари билан айбдор деб топиб қамоққа олдилар.

Хўш бу инсонлар ким эди. Улар қайси ҳатти-ҳаракатлари билан тоталитар тузумнинг душманларига айланиб қолди, унинг навбатдаги “ўлим рўйхатидан” жой олдилар?

Ҳайдар Салимов 1898 йил Тошкентнинг Шайх Хованди Тоҳур мавзеси, “5-мерганча” маҳалласида туғилган. Унинг отаси маҳаллада кичик бир чойхонанинг эгаси эди. Бироқ, у эндигина уч ёшга кирганида отаси вафот этиб, улар акаси Одил билан онаси Ойишахонимнинг қарамоғида улғаядилар. 1906 йил Ҳайдар 8 ёшга тўлганида онаси уни маҳалладаги Икромхон домланинг мактабига ўқишга олиб боради. У Икромхон домладан беш йил давомида таълим олади. Шундан сўнг хунар ўрганиш мақсадида Қосим этикдўзга шогирд тушади. 1912-1917 йилларда акаси билан қурилиш ишларида ишлаб, Тошкентда ҳозирги кунга қадар мавжуд бўлган биноларни қуриш ишида иштирок этади.

1918 йил Тошкентда “Намуна”, “Ватан”, “Урфон” каби бир қатор мактаблар очилади. Улардан бири Саид афанди (Саид Ахрорий-муаллиф)нинг “Ватан” мактаби бўлиб, унинг қошида 6 ойлик “Изчилар тўдаси” ўқитувчилар курси ҳам ташкил этилади.

“Изчилар тўдаси”нинг дастлабки 150 нафар атрофидаги тингловчилари орасида *Ҳ.Салимов ҳам бор эди. Саид афанди курсда*

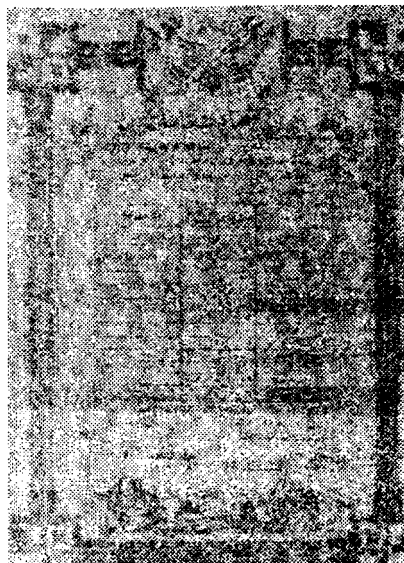
“Ўзбек тили” ва “Низом асослари” фанларидан дарс берарди. 1919 йил Ҳ.Салимов курсни тугатиши билан Саид афандига ёрдамчи бўлиб ишга киради.

1919-1920 йилларда Саид Ахрорий Ф.Хўжаевнинг шахсий котиби бўлиб, “Ёш бухороликлар”нинг “Учкун” газетасига ҳам раҳбарлик қилар эди. Ҳ.Салимов эса бу газетада экспедитор лавозимида ишлайди. 1920 йил Бухорода амир ҳокимияти ағдарилганидан сўнг Тошкентдан кўплаб ёшлар қаторида Ҳ.Салимов ҳам Бухорога ишга юборилади. У яна Саид Афандига ёрдамчи бўлиб, бу гал “Бухоро Ахбори” газетасига экспедитор бўлиб ишга киради. Ҳ.Салимов Бухорода компартияга киради ва ЧКда терговчи вазифасига тайинланади.

У 1922-24 йиллар Тошкент шаҳрида милиция ходими, 1926 йилдан Янгийўл туманида милиция бошлиғи, 1927 йилдан Бекобод тумани милиция бўлимида жиноят қидирув ходими сифатида иш олиб боради. 1928 йилда Тошкент шаҳар партия кўмитаси уни чақириб олиб, колхоз қурилишига тортади. Ҳ.Салимов Сурхондарё вилояти, Сарийосиё туманига колхоз раиси этиб тайинланади. У ерда 1932 йилгача ишлаб, ўз хоҳиши билан ишдан кетади.

Ҳ.Салимов 1932-1941 йилларда турли хўжалик ташкилотларида фаолият олиб боради. Жумладан, Андижон вилояти, Асака шаҳридаги пахта заводида директор ўринбосари, Макарон заводида директор, 2-Тошкент пиво заводида директор ўринбосари ва бошқа идораларда масъул лавозимларда ишлайди. 1941 йил декабрдан 1942 йил августгача Қизил армияда хизмат қилади. У 1950 йил декабригача 225 – санитар поездида оддий аскар бўлиб ишлаган ва шундан сўнг ишдан ҳайдалади...

Саидакбар Маҳмудхўжаев 1897 йил Тошкент шаҳрида савдогар Маҳмудхўжа Ҳидоятлов оиласида туғилган. У 1907-1910 йилларда Ғофур қорининг эски усул мактабида савод чиқаради. Шундан сўнг

меҳнат фаолияти билан шуғулланиб, 1916 - 1918 йилларда бухоролик Юсуф Давидовнинг корхонасида, 1918-1920 йиллар тошкентлик Акбар бойваччанинг лимонад заводида ишлайди.

С.Махмудхўжаев 1920 йилда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмидаги “Қурувчилар иттифоқи”дан компартия сафига киради. У 1923 йилда милицияга ишга олинади ва 1926 йилдан Паркент туман партия котиби, сўнг Янгийўл тумани халқ суди раиси этиб тайинланади.

Кейинчалик Термиз шаҳридаги пахта заводида партия котиби, Сурхондарё вилоятида назорат комиссияси раиси, Денов туманида ижрокўм раиси бўлди. 1935 йилдан Хоразм вилоятида, сўнг Манғит тумани партия кўмитаси котиби, Самарқанд вилояти Ғаллаорол туманида ижрокўм раиси лавозимларида иш олиб боради.

С.Махмудхўжаев 1941-1946 йилларда Тошкент шаҳри, Сталин тумани ёнғинга қарши кураш бригадасида бўлинма командири бўлади. Урушдан кейин Тошкент вилояти, Бўка тумани, Ленин колхозида раис ўринбосари ва партия ташкилотчиси бўлди. 1947 йилда у ишдан ҳайдалиб, унинг барча иш стажиси бекор қилинади. Шундан сўнг С.Махмудхўжаев партияга ҳам, унинг идорасига ҳам бормайди. Айбловда ёзилишича, у партбилетини бозорда ошқора тарзда йиртиб ташлаган. С.Махмудхўжаев 1950 йил сентябргача ЎзФА қошидаги қурилиш бригадасида ишчи бўлиб ишлайди. Сўнг у ердан ҳам ўзига номаълум сабабларга кўра ишдан кетишга мажбур бўлади...

Холматов Пирмат 1893 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Отаси хунарманд Холмуҳаммад Нурмуҳаммедов тикув устахонаси эгаси бўлган. Пирмуҳаммад ўн ёшидан Шокир қори Мирзокировнинг эски усул мактабида ўқиган. Сўнг у ота касби хунармандчилик билан шуғулланади. Бироқ, 1927-1928 йилларда совет солиқ сиёсати туфайли ўз дўконини ёпишга мажбур бўлади ва советларнинг “Қизил текстилчи” артелига оддий ишчи бўлиб ишга киради. У ҳам 1947 йил ҳеч бир асо-си кўрсатилмасдан ишдан ҳайдалади...

1882 йил туғилган **Соҳиб Назарбоев**нинг отаси немис миллатига мансуб Меҳлисон деган

киши эди. У подшо чиновникларидан бўлиб, Андижонда ер ўлчовчи бўлиб ишлаган. Мехлисон эътиқод билан боғлиқ муаммо туфайли Андижондан Петербургга чақириб олинади, қайтишига эса рухсат этилмайди. Онаси Сорабиби Ҳайитбоева гўдаги Соҳибжон билан ноилож отасиникига Наманганга қайтиб келади ва Назарбой исмли котибга эрга тегади. Назарбой Соҳибжонни ўзига ўғил қилиб олади ва унга ўз фамилиясини беради. Бирок, Назарбой кўп ўтмай вафот этади. Шундан сўнг Сорабиби андижонлик машҳур миллионер Миркомил Мирмуинбоевнинг ходимларидан Миршариф Миржумабоевга эрга тегади ва улар шу тариқа Андижонда яшаб қоладилар.

Соҳиб Назарбоев 1900 йилгача эски мактабда таълим олди. У 1908 йилгача Назар аминга мирза, 1908-1916 йилларда эса Андижон шаҳрининг Тегирмонтош мавзесидаги рус-тузем мактабида ўзбек тили ўқитувчиси бўлиб ишлайди.

1916 йилнинг сўнгида у ишлаётган рус-тузем мактабига Андижон шаҳар маориф инспектори Кузнецов ва Туркистон маорифи бош инспектори Остроумовлар келиб, мактаб фаолиятини текширадилар. Бир неча кундан сўнг Кузнецов Соҳиб Назарбоевни ўз уйига чақиради ва қисқа суҳбатдан сўнг унга ўзи билан ҳамкорликда ишлашни таклиф этади.

Кузнецов унга мактабдаги мусулмон ўқувчилари орасидан сиёсий жиҳатдан ишончсизларини аниқлаш вазифасини топширади. Шунингдек, Соҳиб Назарбоевга ўқувчиларнинг кайфиятини ўрганишини ва шу ҳақида Кузнецовга ахборот етказиб туриши кераклигини тайинлайди. Кузнецов бу махфий хизматни унга шахсан Туркистон маорифи бош инспектори Н.Остроумов томонидан топширилаётганини айтиб, С.Назарбоевнинг асл отасининг ҳам мусулмон бўлмаганига шаъма қилади. Соҳиб Назарбоев эса бу ғаразли таклифга рози бўлмайди ва у “Ҳа, менинг отам балки, бошқа миллатдандир. Лекин, мен уни танимайман. Мен ўзимни ўзбек деб улғайдим ва Назарбойни ўз отам деб биламан. Мен ҳеч қачон ўз миллатимга хиёнат қила олмайман” дейди. Топшириқни рад этиши билан Андижон маориф бўлими Соҳиб Назарбоевни таълим тизимида ишлаш ҳуқуқидан маҳрум этади. Натижада у 1916-1917 йилларда ишсиз қолади.

1917 йил 17 июлда “Шўрои Ислом” ташкилотининг ташаббуси билан Андижонда Европа миллатлари вакилларининг депутатлар со-

вети қошида “Мусулмон депутатлари совети”нинг маҳаллий бўлими ташкил этилади. Соҳиб Назарбоев 1918 йил бошидан 11 августгача Арипов, Атажонов, Рахматов, Атабеков, Ҳайдархожиев, Ризабаевлар билан мазкур ташкилотда фаолият кўрсатади. Шунингдек, у 1918 йил 15 майдан 15 июлгача Андижон вилоятининг ижроя кўмитасида миллатлар иши бўйича комиссар ёрдамчиси вазифасини бажаради. Бирок, ЧК 1919 йилнинг сўнгида “Муссовдеп”нинг халқ олдидаги орбўси ортиб боришига қарши унинг барча аъзоларини қамокқа олади. Уларни узоқ вақт қамокда сақлашади, аммо сабабини айтмасдан ҳеч бир терговсиз барчасини қўйиб юборишади. Соҳиб Назарбоев 1922-1924 йилларда Андижон туман маориф бошқармасининг молия бўлимида, 1924-1926 йилларда Андижон бирлашган профсоюзидида ходим, 1926-1928 йилларда кассир, 1928-1930 йилларда селхозбанкда ревизор, 1930-1932 йилларда Андижон шаҳар молия бўлимида котиб лавозимларида ишлайди.

У 1934 йил Тошкентга келиб, дастлаб “Қизил деҳқон”, “Қизил Юлдуз” колхозларида ҳисобчи, сўнг 1934 йил ноябрдан 1948 йилгача давлат Киностудия идорасида ҳисобчи, 1951 йил 28 февралгача эса “Прогресс” артелида қаровул бўлиб ишлаган...

* * *

1951 йил 27 февраль куни Тошкент шаҳри, Ўзбекистон кўчаси, Навоий тупик 6-уйда яшаган Ҳ.Салимовни қамокқа олишга ордер берилди. Унга дастлаб “Изчилар тўдаси”, сўнг аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилотларининг аъзоси бўлган, 1948 йилда А.Икромов ва Ф.Ҳўжаевларни кўмсаб, аксилинқилобий гуруҳ тузган деб айблашади. Унинг анкетасида хотини Қиймат Салимова (1909) ва фарзандлари Лоиҳа (1932), Эркин (1938), Баҳодир (1940), Бахтиёр (1944), Нигора (1947)лар номи кўрсатилган. 27 февраль куни тинтув вақтида унга тегишли паспорт, ҳужжатлар ва бошқа мулкларини хатлаб олиб кетдилар.

1951 йил 5 июн куни сўроқда Ҳ.Салимов ўзи иштирок этган “аксилинқилобий гуруҳ” фаолияти ҳақида тўхталиб: 1948-1949 йилларда биз С.Маҳмудхўжаевнинг уйида Мулла Қўчқор Ҳайитов, Тўйчи Максудов, Собир Солихов, Абдукарим Абдумўминов ва бошқалар билан А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” китобини ўқиган эдик. Ҳақиқатан А.Қодирий ва бошқа қатағон этилган кишилар ўзбекнинг миллий

гурури ва халқимизнинг энг яхши инсонлари эдилар. П.Холматовнинг уйдаги ўқишларда йиғиндагилар А.Қодирий ўз асарида ўзбек тили имкониятларини, миллат характерини оча олгани, ҳаёт ҳақиқатини ёзганини айтдилар. Ҳозирда ўқишга бир яхши китоб топилмаслигини, янги асарларнинг кўпчилиги савиясиз, уларни А.Қодирий асари билан солиштириб ҳам бўлмайди, дедилар. П.Холматов: “Қодирий бу романда халқимизнинг аччиқ тақдирини йиғлаб битган экан. Асарда инсонларнинг бир-бирини тушуниши, юрт ва миллатни севиш бор. Миллий тарбия бор” деган эди. Гапимизга 1950 йилда С.Назарбаев ҳам кирганди. Биз йилда бир икки тўпланар эдик. Қатағон этилган Ф.Хўжаев ва бошқа адабиёт ва санъат ходимлари ноҳақ йўқ килинмаганида, улар миллатимиз камолотига, адабиёт ва санъат равнақига беқиёс хизмат этган бўлардилар деган гап бўлганди. Шу сўзлардан сўнг ҳаммамиз уларни эслаб, соғиниб йиғлаган эдик, деб ёзади.

1951 йил 6 июн сўроқда терговчи томонидан “эски диний, миллатчилик китоби” деб таърифланган “Ўтган кунлар”ни қаердан олдиларинг деган саволига: китобни Пирмат Холматов келтирарди, қаердан топганини билмайман. Лекин, биз китобни ўқигандан сўнг суҳбатларда кўпроқ ёшларнинг миллий кадриятлардан бенасиб улғаяётгани, бу эса миллатнинг ўзлигини унутишига қаратилган ғаразли мақсадга йўналтирилганидан ташвишланар эдик. Совет тузуми халқни хўрлаб юборди, меҳнаткашларнинг ҳаёти чор замонасидан ҳам оғир аҳволга тушиб қолди. Шунингдек, советлар давлати ишчилар ҳукумати эмиш, уларнинг орасида бирорта ишчининг ўзи йўқ-ку, совет сайловларининг ҳам бари сохтагарчилик, ортиқча харажатдан бошқа нарса эмас, деган гаплар ҳам бўлган эди, деб ёзади.

1951 йил 27 февраль куни ЎзССР ФА ишчиси Саидакбар Маҳмудхўжаевни қамоққа олиш учун ҳам ордер ёзилди. Унга тегишли Тошкент шаҳри, Москва тумани, 5 декабрь кўчаси, 128-уйда тинтув ўтказилди. Унга А.Икромов ва унинг акаси Карим қори ва поччаси Алимов Қосимқорилар билан яқин алоқада бўлган, 1948 йилдан СССРдаги тузумга қарши гапира бошлаган деган айблар қўйилди. С.Маҳмудхўжаевнинг анкетасига кўра унинг оиласи хотини Момохол Маҳмудхўжаева (1914), қизлари Манзура (1936) ва Маҳбуба (1945) лардан иборат бўлган.

1951 йил 22 май куни сўроқда П.Холматов: 1949 йил қишида меникига Ғуломқодир Ҳожиев келди. У 1937-1938 йилдаги совет қа-

тагон сиёсатининг нақадар разилона ташкил этилгани айтиб, ўзининг ҳеч бир айбсиз 10 йилга МТЛга ҳукм этилгани ва чеккан азоб-укубатларини йиғлаб-йиғлаб гапирарди. Лагердаги ноинсоний таҳқирлар ва муқаррар ўлимдан тирик қайтганидан сўзларди, дейди.

1951 йил 21 июн куни соат 21 00 да бошланиб, 22 июн соат 3:40 гача давом этган сўроқда у Ҳ.Салимов ҳақида: мен у кишининг кўп фикрларини эшитганман ва ҳозир ҳам уни қўллаб-қувватлайман. “Ўтган кунлар” китобини мен собиқ маҳалладошим Юнус Мусаевдан олгандим, ҳозир унинг қаерда яшашини билмайман, дейди. У фикрини давом эттириб, “1949 йил бозорга сотиш мақсадида олма олиб чиққандим. Бир хотин бир ўрам қоғозларни келтириб мева ўрайсиз олинг, деди. Мен уни 3 сўмга сотиб олдим. Уйга келиб қоғозларга қарасам “Ўтган кунлар” китоби варақлаб йиртилган экан. Унинг ҳар бир варагини териб тахладим ва уйимда сақладим. Сиз тинтувда топиб олганингиз ўша китоб эди”, дейди.

П.Холматов терговчининг “Нега китобни уйингда сақладинг?” деган саволига “Мен унга қандай қилиб мева ўрайман. Менуни авайлаб асрадим. Чунки, мен уни яхши кўраман. Ахир у ҳозирги ўзбек адабиётининг тенгсиз мўжизаси, шох асарларидан-ку. Уни йўқ қилиш мумкин эмас”, деб жавоб беради.

Соҳиб Назаров ҳам Андижондаги “Миллий Иттиҳод” аксилнқилобий ташкилотининг аъзоси деб қамоққа олинган эди. У 1951 йил март-июль ойларида ўтказилган тинимсиз сўроқларда ўзига қўйилган барча айбларни рад этади.

1951 йил 29-30-31 август кунлари Тошкент вилоят судида Ҳ.Салимов, С.Маҳмудхўжаев ва П.Холматовлар ўзларига қўйилган айбга қисман иқроп бўладилар. С.Назарбоев эса мутлоқ рад этади ва терговда “Мени ёзилган нарсаларга ўқимасдан имзо чекишга мажбур қилишди” дейди. Шунингдек, судда Арпапоя кўчаси 79-уйда яшовчи 80 ёшли гувоҳ Тўйчи Мақсудов: “...мен ёзишни билмайман дедим. Терговчига икки оғиз гап айтсам, у нималарнидир роса ёзди. У ерда

Ҳ.Салимов набираси билан.

нималарни ёзганини билмайман, ўзим ўқий олмайман. Имзолашимни сўради, имзолаб кетдим. Лекин, Ҳ.Салимовни ҳам П.Холматовни ҳам уларнинг оталарини ҳам яхши биладиман, улар ҳалол, меҳнаткаш инсонлар эдилар” дейди. Гувоҳлар ўзларига нисбатан тергов жараёнида босим бўлганини айтиб, ўз кўрсатмаларидан воз кечдилар. НКВД ходимлари эса буни ўзларининг ўзбек тилини билувчи терговчиларининг йўқлиги билан изоҳлашди. Прокурор: “улар совет ёзувчиларини халқнинг ҳақиқий аҳволи билан иши йўқ, лаганбардорлар, совет солиқ тизими ноҳақ деганлар. Шунинг учун айбланувчиларга ЎзССР ЖКнинг 66, 67-моддаларини қўллаб, 25 йиллик қамоқ жазосини тайинлаш керак” дейди.

Судда адвокатларнинг қарамоғида 5 нафар фарзанди бўлган Ҳ.Салимовга, 70 ёшдан ошган С.Назарбоевларга нисбатан адолат сўрашлари бекорга кетди. Ноҳақ жазо муқаррар эди. 1951 йил 1 сентябрь куни суд ҳукми эълон қилинди. Унда Салимов, Холматов, Маҳмудхўжаевлар 25 йилга, Назарбоев 10 йиллик қамоққа ҳукм этилди. Назарбаев 3 сентябрда, қолганлар 4 сентябрь куни ўзларининг норозилик шикоятларини ёзишдилар. Бирок, 1951 йил 25 сентябрь куни ўтказилган ёпиқ судга айбланувчилардан ташқари ҳеч ким киритилмади. Судда асосий эътибор улар томонидан “Ўтган кунлар”ни ўқилган ўқилмаганлигига қаратилди ва судланувчилар ўқиганларини тан олишгач, ҳукм тўлиқ ўз кучида қолдирилди.

1952 йил 8 август куни С.Назарбоев жазони ижро этиш даврида вафот этди. 1955 йил 9 июн куни ЎзССР Олий суди қарори билан Ҳ.Салимов, С.Маҳмудхўжаев, С.Назарбоев ва П.Холматовлар оқланди. 1961 йил 17 февралдан ЎзССР Олий судининг махсус қарори асоида улар тўлиқ қатағон сиёсати жабрдийдаси сифатида тан олинди.

Хуллас, советча таъбир билан айтганда “шахсга сиғиниш” фош этилиши оқибатида китобхон дўстлар озод бўлди. Улар умрларининг қолган қисмини оилалари бағрида ўтказди. Фарзандлари унуб улғайишди, элу халқ қорига ярайдиган инсонлар бўлиб етишдилар. Бирок, бу аянчли воқеликлар совет мамлакатининг маорифатга муносабати намунаси бўлиб тарихда қолди.

Яҳё Эгамбердиев

Яҳё Эгамбердиев 1909 йил Тошкент шаҳрида кўнчи ҳунарманд оиласида туғилган эди. У мактаб таълимидан сўнг 1927 йилда комсомол ташкилотига киради. Я.Эгамбердиев ташаббускор ва тиришқоқлиги билан тезда ёшлар етакчисига айланади. У 1931 йилда Тошкент шаҳар Сталин тумани комсомол котиби вазифасига сайланади. Я.Эгамбердиев 1932 йилда ўзининг фаоллиги, ёшларни уюштиришдаги муваффақиятлари билан ЎзССР комсомол ташкилоти раҳбари Исроил Ортиқовнинг назарига тушади. Яҳё 1935-1936 йилларда Тошкент шаҳридаги раҳбар кадрларни тайёрловчи марксизм-ленинизм институти курсини тугатади ҳамда комсомол ташкилоти Марказий кенгаши тавсияси билан Самарқанд вилояти, Қаттакўрғон тумани комсомол кўмитасига котиб лавозимига тайинланади.

У Каттакўрғонда туман партия комитети биринчи котиби Тангри Муҳаммадқулов (1903), туман ижроқўм раиси Немат Кўчқоров, “Қаттакўрғон ҳақиқати” газетасининг муҳаррири Сайфулла Камолов каби ёш раҳбарлар билан тезда чиқишиб, катта-катта ютуқларни қўлга кирита бошлайди. Айниқса, туман комсомол ташкилотининг ёшларни уюштиришдаги фаоллиги Ўзбекистон Марказқўми томонидан юқори баҳоланади. Я.Эгамбердиевнинг тadbирларни рус тилида эмас, балки аҳолининг асосий қисмини ташкил қилган ўзбек тилида ўтказиши кўплаб талабаларнинг комсомолга киришига олиб келади. Натижада комсомол туманда халқ хўжалигини ривожлантиришда етакчи ўрин тута бошлайди. Айниқса, маҳаллий ёшлар ўртасида миллий руҳнинг юксалиб бориши кузатилди. Бироқ, ёшлар ўртасида Я.Эгамбердиев обрўсининг ортиб бориши кимларгадир ёкмади. 1937 йилда уни ижтимоий ёт унсурларни комсомол ташкилотига қабул қилган, ўз ижтимоий келиб чиқишини яширган деган бўҳтонлар билан партиядан ўчириб, ишдан олишади. У Тошкентга келиб, №4 кўнзаводда брокер вазифасида ишлай бошлайди.

1938 йил 28 февраль куни Яҳё Эгамбердиев ўзи яшаётган Тошкент шаҳри, Октябрь тумани, Владимир маҳалласи, 31-уйда НКВД хо-

димлари томонидан қамокқа олинади ва гўёки 1936 йил Каттақўрғон туманида тузилган аксилинқилобий ташкилот аъзоси сифатида Самарқандга юборилади. Унга ЎзССР ЖКнинг 57-моддаси 1 қисми, 67-моддаларида кўзда тутилган айблар (аксилинқилобий ташкилот аъзоси, ҳукуматга қарши қуроли чикиш иштирокчиси) қўйилади. Я.Эгамбердиев қамокқа олинган пайтда унинг оиласи 22 ёш бўлган турмуш ўртоғи Хадича Умарова, 3 ёшли ўғли Ўткир ва эндигина ёшига етган қизи Ёркинойлардан иборат эди.

Я.Эгамбердиев 1938 йил 3 март куни илк сўроқда ўзининг ўтмиши ва Каттақўрғонга бориб қолиши жараёнини, Каттақўрғонда Немат Кўчқоров, Узоқовлар билан бирга амалга оширган ишларини, заҳматли меҳнатларини ва қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда эришган ютуқларини ёзади. Туманда ҳеч бир аксилинқилобий ташкилотнинг бўлганлигига ишонмаслини айтиб, ўзига қўйилган барча айбларни инкор этади.

“Каттақўрғон ҳақиқати” газетасида чоп этилган тумандаги аксилинқилобий ташкилот ҳақидаги буюртма мақолада Я.Эгамбердиевнинг “халқ душмани” А.Икромовга таниш ва қариндош экани айтилган эди. Бу бўҳтондан иборат мақола ҳам унинг йўқ қилиниши учун етарли сабаб бўлиб хизмат қилди. Шундан сўнг, у Каттақўрғон туманининг бошқа масъул раҳбарлари билан бирга гўёки ёшларнинг аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти аъзоси сифатида сўроқ қилинади. 1938 йил 17 март куни Я.Эгамбердиев томонидан имзолатилган сўроқ баённомасида “ҳақиқий воқеликлар” куйидагича тасвирланади: Я.Эгамбердиев 1932 йилда ЎзССР комсомол котиби И.Ортиқов билан танишган ва 1936 йил Ортиқов уни ўз хонасига чақириб, аксилинқилобий ташкилотга тортган. Я.Эгамбердиев комсомол ёшлар орасида миллий руҳни кучайтириш, ижтимоий бегона қатламлар қулоқлар, диндорлар, савдогарларнинг болаларини комсомол сафига кўпроқ жалб этишга алоҳида эътибор қаратган.

Ташкилот қадимий халқ ўйинларидан кўпқари (улоқ)ни қайта тиклаш учун ҳар бир колхозга бориб, отлар ва чопоғон полвонлар билан қизиқишганлар. Бу келажакда совет давлатига қарши қуроли исёнда қўл келиши лозим эди. Улар 1936 йил Конституциясида эълон қилинган янги моддаларни ҳаётга жорий этиш орқали Ўзбекистонни тинч йўл билан СССРдан ажратиб олиш имкониятларини қидирганлар.

1938 йил 14 октябрь куни Каттакўрғон туманидан жами 19 кишининг устидан иғво асосида очилган иш Тошкентда машъум “учлик”ка тақдим этилди. 15 октябрь куни бўлиб ўтган суд айбланувчиларга ҳеч бир ҳимояланиш имкониятини бермади ва уларга ЎзССР ЖКнинг 58, 64, 67-моддаларини қўллаган ҳолда аксар қисмини отувга ҳукм этади. Отув ўша кунидек ижро этилади.

Каттакўрғон туманида мавжуд “аксилнқилобий ташкилот” аъзолари деб маҳв этилган 19 кишининг иши ҳам 1956 йил қайта кўришга топширилди. 1956 йил 14 март куни қайта сўроқда гувоҳ Раҳмонберди Эгамбердиев (1909) ўз бошидан кечирган дахшатларни куйидагича ҳикоя қилади: “1937 йил 30 декабрда мени ўзларини НКВД ходимлари деб таништирган кишилар қидириб келишди. Улар менга тухмат қилиб, партиядан ўчиришди. Тошкентдан мен билан 8 кишини тўплаб, Самарқандга олиб кетдилар. Улар бизни аксилсовет ташкилот аъзоси деб, ертўлага ташладилар. У ер тор, зах бўлиб, тахминан 30 киши бор эди. 15 кун шу ерда ётдим, сўнг чакиришди. Терговда 5 кун бурчакда турғазиб кўйдилар. На уйку бор, на овқат, сувни ҳам жуда кам беришар эди. Мен оғир қийинчиликга чидолмай прокурорга арз қилишимни айтдим. Шу вақт мени НКВД бўлими раҳбарининг олдига олиб киришди. Мен терговчилар қўллаган қийноқлар ҳақида унга айтдим ва прокурорга шикоят қиламан дедим. У индамай эшитди ва айланиб орқа томонимга ўтиб, елкамга қаттиқ мушт туширди. “Энди айта олмайсан” деди. Мен хушсиз йиқилдим. Ўзимга келгач, улар яна бурчакка кўйишдилар. Менга 3 – деб рақам беришди. Бу энг жони тош қайсарларга бериладиган рақам экан. Азоб ошиб борди, 8 соат карцерга ҳам солишди. Чикаришдилар яна айбларимни тан олмадим. Сўнг оғир аҳволда турмадаги госпиталга жўнатишди. Икки ой даволаниб қайтдим.

Шундан сўнг мен билан сўроқ мавзуси ўзгарди. Улар мени тинимсиз урарди. “Демак, сен аксилнқилобий ташкилот аъзосисан. Хўш, энди сен ташкилотларга кимларни тортгансан” деб савол кўярдилар. Менинг олдимга тайёр ёзилган қоғозларни кўйдилар. Мен уларнинг бирортасига имзо чекмадим. Биттасига “лож” деб, имзо чекканман. Шундан сўнг 6-7 ой Самарқанд турмасида ётдим, аммо, мени бошқа сўроққа тортмадилар.

1938 йил 15 октябрда бизни Тошкентга олиб келдилар. Мени суддан олдин бир хонага киритди. Столда мевалар, пиво, сигарет

четроқда мен танитайдиган бир киши ўтирибди. У “судда ўзингни яхши тут, алдандим, айбдорман деб айт” деб илтимос қилди. “Таом е, улар барибир сени отадилар” деди. Сўнг мени солдатлар олиб кетдилар. Судда ваъда берганимдек индамадим, “айбларимни” тан олдим. Энди саволлар бошланади десам, ҳеч ким индамади. Чиқиб кетдим, кейин билдим-ки менга 10 йил беришибди. 1938 йил 25 январь деб тўлдирилган мана бу сўроқ баённомасини ўқимаганман, умуман кўрмаганман ҳам. Мен айтганимдек, фақат битта қоғозга “лож” деб имзо чеккандим. Бошқа ҳеч жойга имзо чекмаганман” дейди. Демак, Р.Эгамбердиев ўзини қанчалик мардонавор тутмасин совет терговчилари ўз пасткашликларини давом эттирган эканлар. Унинг номидан ўзлари ёзиб, ўзлари имзолаб кўяверишган.

1956 йил 19 октябрь куни Раҳмонберди Эгамбердиев ўзи билан бирга қамоққа олинган инсонлар тўғрисида кўрсатма беради. “Уларнинг барчасини жуда яхши танир эдим. Ҳаммалари тўғри, меҳнатқаш, ҳалол одамлар эдилар. Тангри Муҳаммадқуловнинг ҳам ҳеч бир айби йўқ эди. У Тошкентга келаётганда юзлаштиришда ёлгон гапиргани учун мендан кечирим сўраганди. Абдурахмон Ўташев (1895), Яҳё Эгамбердиевларнинг ҳаммаси фақат тухмат ва ҳақсизликлар асосида 15 октябрда отиб юборилганди” дейди. Шунингдек, бошқа қайта сўроққа чакирилганлар ҳам қатағон қурбони бўлиб жувонмарг этилган бу инсонлар ҳақида фақат яхши гапларни айтадилар. Тўқиб чиқарилган кўрсатмаларни гувоҳлар ҳатто, ўқиб ҳам кўрмаганликларини, терговчилар кўрқитиш ва куч ишлатиш йўли билан имзолатишганларини тан оладилар.

1958 йил 27 мартда СССР Олий суди ҳарбий коллегияси қарори асосида кўпчилик қатори Яҳё Эгамбердиев ҳам оқланди ва бу ҳақида 1958 йил 14 июнда хотини Хадича Умарова огоҳлантирилди.

Хуллас, эндигина 28 ёшни қарши олган бир ватанпарвар ўзбек ўғлони тухмат ва бўҳтонлар билан тоталитар тузум қатағони қурбони бўлди. Шубҳасиз, уларнинг хазон бўлган ҳаёти бугунги истиқлол неъматидан баҳраман фарзандлар учун ибрат ва унутилмас тарихдир.

Икки дўстнинг аччиқ қисмати

Советларнинг ҳокимиятга келиши даврида таланган, ёндирилган, таҳқирланган Фарғонада 1920 йилларнинг иккинчи ярмида ер ислоҳоти номи остида жамоалаштириш сиёсати олиб борилди. Мазкур шўро ислоҳоти ҳам бошқалари каби қатъий талаблар асосида куч ва зўрлик билан амалга оширилди. Улар қишлоқ одамларига ҳамма баробар бўлган жамият, коммунистик тузум ҳақида гапиришар, бироқ унинг қандай бўлишини ҳеч ким тушунмас, ҳеч ким тушунтириб ҳам бера олмас эди. Бу жараёнда эса минглаб инсонлар ноҳақ жабр чекдилар. Шундай инсонлардан бири оддий деҳқон, аммо деҳқончиликнинг ҳадисини олган, ўзининг ишини мукаммал биладиган Асрон Соибхожиев эди.

У 1893 йил Андижоннинг Аравон тумани, Чекобод қишлоғида туғилган. Отаси Соибхожи катга ер, боғларга эга, давлатманд инсон бўлган. Асронкул оиласи бағрида улғайди, эски мактабда таҳсил олди. У ўзига қарашли ерда деҳқончилик билан шуғулланди. Ғайрат билан иш ўрганди, меҳнат қилиб оила тебратди. Бироқ, 1929 йилда А.Соибов фавқулодда кулоқ деб эълон қилинди. Унга тегишли бор молу мулки, 6 таноб ери, 1 сиғири, 1 уйи ҳам колхозга деб тортиб олинди.

Осмон баланд, ер қаттиқ замон. У иложсиз ҳолда шароити оғир ерни ўзлаштириб, яна деҳқончилик билан шуғуллана бошлайди. 1931 йилда эса, А.Соибовни давлатнинг пахта режасини бажармаган, деган айб билан қамоққа оладилар. Уч йиллик қамоққа ҳукм этилган А.Соибов жазонинг икки йилини Ўш шаҳридаги турмада ўтайди. У 1933 йил Ўш турмасидан бўшатилиб, собиқ қулоқлар учун ташкил этилган Савай (собиқ А.Икромов) қишлоғига кўчирилади. А.Соибов Савай қишлоғи 9-пахта совхози, 6-бригада даласида оддий ишчи бўлиб ишлай бошлади. А.Соибов уста деҳқон сифатида яна ўзини тезда тиклаб олади. У қисқа вақтда А.Икромов – Савай совхози директори томонидан бир неча бор мукофотланади.

1938 йил 16 январь куни эса Жалолқудуқ туман НКВД бўлими Савай совхози 9-бўлими ишчилари Асрон Соибов ва Султонмурод Алламуродовларга нисбатан совет давлатига қарши тарғибот олиб

борган деб қарор чиқаради. А.Соипов қамокқа олинганида хотини Энахон Қаюмова (1903), фарзандлари Хусанбой (1924), Олияхон (1926), Умаркул (1928), Ортиқбой (1930), Юсуф (1933) яна 3 яшар ўғли ва 2 ёшли қизлари унинг ортидан қон йиғлаб қолдилар.

1938 йил 17 январь куни ўтказилган сўроқда А.Соибов Савай қишлоғининг 9-хуторида аксилсовет тарғибот олиб боргани, жумладан, “хукумат аҳолини нон билан таъминлаш ҳақида ўйламайди”, “бизни хўрлаб пахтага ишлатишади, шунинг учун совхоздан қочиш керак”, “советлар Рўза ҳайитида ҳам бизни пахта теришга мажбур этишмоқда”, “биз 2 сўмга бир кун ишлаймиз, бу хукумат халкни ўйламайди. Уни алмаштириш керак”, деган гаплари учун “жавоб беради”.

1938 йил 17 январь куни Султонмурод Алламуродов ҳам қамокқа олинган эди. У 1896 йил Аравон туманининг, Пастки Тўлаикон қишлоғида туғилган. Бу миришкор деҳқон ҳам 1930 йилда йирик мулк эгаси сифатида кулоққа тортилганди. 1931 йил советча ер ислохотлари даврида эса давлат режасини уддалай олмаган деган баҳона билан у икки йилга қамокқа ҳукм этилади. Шундан сўнг С.Алламуродов ҳам ўз оиласи билан Савай қишлоғи асирига ёки 9-бўлим ишчисига айлантирилган эди. Ўша куни хотини Темирхон ҳали олти ойлик ҳам бўлмаган Обидахонни бағрига босиб, ўғли Парпижон (1928), Саодат (1930), Диловар (1936)лар билан унинг изидан сўнгги бор кузатиб қолади. Айниқса, 70 ёшли онасининг фигони оламни тутди. Бирок, шафқат нималигини унутган, инсоний ҳислатлардан маҳрум НКВД ходимлари бунга аҳамият ҳам бермадилар.

А.Соибов ва С.Алламуродовларни бир ҳамлада йўқ қилиш мақсадида уларнинг айблов баённомасига нафақат совет хукумати сиёсатига қарши гапирган, балки улар 1925 йилда Султон понсад ва Усмон понсадлар қўлида қўрбоши бўлган деган тухматни ҳам қўшиб қўйишдилар. 1938 йил 1 февраль куни Андижон вилоят НКВД қошидаги машъум “учлик” томонидан А.Соибов ва С.Алламуродовлар отувга ҳукм қилинди. Ҳукм 1938 йил 15 март куни Андижондаги махфий объектда ижро этилди.

1967 йил 15 апрелда С.Алламуродовнинг ўғли Парпивоё Султоновнинг аризаси билан уларнинг иши қайта кўрилди. Иш қайта кўрилганида, уларни таниган билган гувоҳлар А.Соибов ва С.Алламуродовларнинг ҳалол, меҳнаткаш ва халқпарвар инсон

бўлганларини таъкидлашдилар. 1938 йил улар ҳақида қораловчи “кўрсатма берган” инсонлар ҳам “биз ҳеч қачон улар ҳақида ёмон гап айтмаганмиз” деб, уларнинг имзолари сохталаштирилганлигини айтадилар. Демак, орадан 30 йил ўтиб ҳақиқат қарор топди. Шўролар мамлақати 30-йиллар сўнггида ўз аҳолисининг бир қисмини бўҳтонлар асосида қастдан қириб юборгани ўз исботини топди. Бирок, табиийки бу ҳақиқат тан олинмади. Ҳар қалай 1968 йил 26 январь кuni Андижон вилоят Суди Президиуми қарори асосида А.Соипов ва С.Алламуродовларнинг айбсизлиги тан олинди ва улар вафотидан сўнг оқландилар.

Хулоса шуки, тоталитар тузум ўзининг мавжуд бўлган 70 йилдан ортиқ ҳаёти давомида зўравонлик ва қатағон қиличини бир лаҳза бўлсин қўлидан қўймади. Айниқса, тарихчилар томонидан “Қатта қиргин” деб номланган 1937-1938 йиллар бу сиёсатнинг чўққиси, энг мудҳиш саҳифа бўлиб тарихимиздан ўрин олди. Халқимиз ўшанда бир неча кунда Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирийлардек улуғ дарғаларидан, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Акбар Исломовлардек давлат арбобларидан айрилди. Муҳандису архитекторлар, олиму санаткорлар бирор бир соҳа йўқ-ки, унинг энг номдор вакиллари хору хўрликда маҳв этилмаган бўлса. Миллатнинг энг сара жавоҳирлари яксон этилди. Ҳали гуллигидаёқ янчиб ташланди.

Энг даҳшатлиси, бу қиргиндан оддий инсонлар ҳам бенасиб қолмади. Уларнинг айблари ўз қадриятларига, миллат тақдирига бефарқ эмаслигида, ўзлигига хиёнат қила олмаслигида, адолатни талаб қилишдан, ҳақиқатни айтишдан ўз тилларини тия олмаслигида эди. Улар ўз тақдирларини ватан, миллат тақдири билан бир кўрган инсонлар эди. Шунинг учун уларнинг барчаси ижтимоий мавқеидан, илму маълумотидан, ёшидан ва, ҳатто динидан қатъий назар йўқ қилинди.

Мустафо Юсупов қисмати

Кўҳна Бухоронинг ҳар бир кенти-ю гузарининг ўз ўтмиши, ўз тарихи бор. Зирабод қишлоғи ҳам Бухоронинг ўзига хос тарихий маконларидан биридир. Зирободлик Юсуф бобонинг асли келиб чиқиши Эроннинг Машҳад шаҳри атрофларидан бўлиб, бу ерларга савдо иши билан келиб қолган эди. Бирок, амирлик ағдарилиб, унинг ўрнида совет ҳукумати қарор топиши билан Бухоро худудида

узоқ вақтлардан буён тинч-тотувликда яшаб келаётган кўплаб халқлар ўртасига ҳам жиддий раҳна солинади. Аввалига синфий кураш баҳонаси билан қирғинлар авж олдирилди. Кўп ўтмай аксилинкилобий ташкилот аъзоси, чет эл айғоқчиси, жосус, деган бўхтонлар билан ҳар қандай одамни йўқ қилиб юбориш мумкин бўлиб қолди. Энг даҳшатлиси НКВД ташкилотининг учинчи ва тўртинчи бўлимлари ўртасида одамларни камокка олиш бўйича ким ўзарга пойга ўйинининг бошланиб кетиши, қурбонлар кўламининг янада катгароқ бўлишини тақозо этди. Натижада 1937-1938 йилларда “Катта қирғин” деб номланган ҳақиқий ўлим ўпқони пайдо бўлди. Бу даҳшатнинг ҳақиқий чегарасини тасаввур этиш ҳам мумкин эмас эди. Совет жазо уйлари давлат раҳбарлари, жамоат арбоблари, ижод аҳли, ҳарбийлар, диндорлардан тортиб, оддий ишчи, деҳқон, ҳунарманд инсонлар билан тўлиб кетган эди. Уларнинг орасида кўплаб ёши улуг кишилар, чол-у кампирлар, болалар, ҳомиладор келинлар, ҳатто, эмизикли гудакларгача ҳам топилар эди.

Шундай жабрдийдалардан бири 1886 йил Когоннинг Зирабод қишлоғида туғилган Мустафо Юсуповдир. Ўртаҳол деҳқон М.Юсупов 1928 йил давлатнинг пахта режасини бажара олмаган деган баҳона билан камокка олинди, икки йил меҳнат тузатиш лагерига ҳукм этилган эди. 1930 йил эса Бухоро вилоятида ўтказилган ер ислохоти вақтида М.Юсуповни 11 таноб ери, 2 та сигири бор деб кулоққа тортишади ва яна 4 йилга камокка юборишади.

1938 йил 14 апрель куни Бухоро вилояти НКВД бўлими М.Юсуповни энди аксилсовет тарғиботда айблаб камокка оладилар. 1938 йил 15 апрель куни унинг хонадонида тинтув ўтказилди ва далолатнома тузилиб уйда бор нарсанинг ҳаммаси тортиб олинди. 1938 йил 15 апрель куни тўлдирилган анкетасида ёзилишича, унинг oilаси хотини Назокат Юсупова (1899), ўғли Холмурод (1924) ва қизи Фотималардан иборат бўлган. Бу гал камокка олиншининг бош сабаби, унинг Эронга бориши билан боғлиқ чақувлар эди.

1938 йил 19 апрель куни сўроқда М.Юсупов: “Мен ҳеч қачон Эронда бўлмаганман. Эроннинг Турбат шаҳрида отамнинг ака-укалари яшашади. Улар билан отам вафотига қадар, яъни 1926 йилгача алоқада бўлган. Аммо, кейин алоқалар узулиб қолган. Мен ҳеч вақт қорақўл савдоси билан ҳам шуғулланмаганман” дейди. У 1938 йил 22 апрель куни гувоҳлар А.Авизов ва Н.Мамадалиевлар билан юз-

лаштирилди. М.Юсупов икки ҳолатда ҳам ўзининг Эронга борганини ва аксилинкилобий тарғиботини қатъиян рад этади. Шундан сўнг унга нисбатан янада оғир исканжалар қўлланади. Натижада 1938 йил 23 апрель куни у “Амирлик даври бундан анча яхши эди. Колхоз бу халқни алдашдан бошқа нарса эмас, советлар давлатида халқ учун на тайинли иш, на ейишга нон бор” деган гаплар ёзилган қоғозларга мажбуран имзо чекади. 1938 йил 24 апрель куни эса, у ўзининг 1922 йил отаси билан Эронга яширин боргани ва Машҳад шаҳрида бухороликлар карвонсаройида яшаб, қайтгани ҳақида “ёзади”.

Айблов баённомаси ЎзССР ИИХК ўринбосари ва ЎзССР Прокурори томонидан имзоланди. Унда М.Юсуповнинг 2 марта Эронда бўлгани, унинг аксилсовет тарғибот олиб боргани “баён этилди”. Ваҳоланки, тергов давомида унга қўйилган айбларнинг бирортаси ҳам ўз исботини топмаган эди.

1938 йил 14 апрель куни қамоққа олинган М.Юсупов иши орадан 15 кун ўтмай 29 апрель куниеқ тугалланди. У совет турмасида яна олти ой давомида ўзининг устидан “учлик” ҳукми чиқишини кутиб ётди. 1938 йил 22 октябрь куни суд М.Юсуповни 5 йилга МТЛга сургун этиш ҳақида қарор чиқаради. Бироқ, 1938 йил 17 ноябрь куни бўлган қайта суд М.Юсуповни ҳеч бир қўшимча вазларсиз отувга ҳукм этади...

1938 йил қамоққа олинган Мустафо Юсупов ҳақида бошқа гап бўлмади. Унинг қизи Фотима ҳам отасидан сўнг узоқ яшай олмади. 1941 йил уруш бошланиши билан ҳали 16 ёшга тўлмаган ўғли Холмурод биринчилардан бўлиб фронтга ёзилади. У “халқ душмани”нинг ўғли деган камситишлар билан яшашдан кўра ўзига уруш майдонини маъқул кўради. Х.Мустафоев Белоруссия ҳудудларини душмандан озод этишда қаҳрамонларча кураш олиб борди. У жанг ҳаракатлари вақтида оғир яраланди ва Ўзбекистонда даволанади. Х.Мустафоев уйига қаҳрамон сифатида келиб, бир муддат тургач, ўз ихтиёри билан яна фронтга қайтади. 1944 йил жаҳон урушининг сўнгги шиддатли ҳужумлардан бирида Х.Мустафоев асирга тушиб қолади. У бошқа

*Назокат ая ўғли Холмурод ва
набиралари даврасида*

асирлар билан бирга Франция, Англия давлатлари орқали 1945 йилнинг сўнгидагина Мурманска келтирилади. Бирок, энди советлар собиқ қахрамонларга нисбатан ўта шафқатсизлик билан муносабат қиладилар. Дахшатли қийноқларни бошидан кечирган Холмурад Мустафоев Челябинск вилояти, Пласт шаҳрида 13 йиллик мажбурий меҳнат жазосига ҳукм этилади. У шахтада 300 метр чуқурликда оғир шароитда меҳнат қилишга мажбур эди. Иш вақтида оёғини синдириб, госпиталда даволаниш давомида Х.Мустафоев татар қизи Ҳалимабону билан танишиб қолади. Улар оила курадилар. Фақат 1954 йил И.В.Сталиннинг вафотидан сўнги у ўғли Жумамурад ва қизи Гулбонулар билан Бухорога қайтиб келади.

Ёлғиз фарзандини бағрига олиб, унинг бахтини кўрган Назокат ая 1966 йил 14 июлда эри М.Юсуповнинг тақдирини билан қизиқиб совет масъул идораларига ариза йўллади. Афсуски, унинг муурожаатига ҳеч қандай жавоб бўлмади. 1990 йил 13 март куни ЎзССР Прокуратураси қарори асосида М.Юсуповнинг иши қайта кўрилиб, унинг айбсизлиги тан олинди ва оқланди. Бирок, бу ҳақида унинг фарзандларига ҳеч қандай хабар йўлланмади.

Хуллас, Назокат аянинг умр йўлдоши тақдирини билиш орзуси ушалмади. Ёлғиз ўғли Холмурад бобонинг ҳам отасини сўраб муурожаат этмаган жойи қолмади. Ҳатто, масъул совет идоралари беайб йўқ қилиб юборилган отасини қайтиб сўрамаслиги учун уни кўрқитиб қўйишдан ҳам тап тортмадилар. Фақат Ўзбекистоннинг истиқлоли сабабли бундай инсонларнинг ўтмиши, аччиқ қисматларини қайтадан ўрганиш ишлари бошлаб юборилди. Х.Мустафоев қахрамонликларини эса белорус халқи унутмади. Белоруссия Президенти А.Лукашенко томонидан унинг номига медал ва хатлар келди.

2016 йил 24 май куни “Шаҳидлар хотираси” майдонидаги рамзий қабр ёнида дуога қўл очган М.Юсупов авлодларининг кўз ёшлари кишини бевосита яқин тарихимиздаги дахшатларнинг инсонлар қалбида қолдирган яралари хали ҳамон битмаганлигини кўрсатиб турарди...

Қурбонбўй сўфи Тўрабеков

Жиззах. Жаннатмакон Зомин тоғлари. Ўзбекнинг қадим тарихининг не-не сирларини ўз бағрида асраган гўша. Босқинчи Доро-ю, жаҳонгир Искандар Зулқарнайн, араб аскарлари-ю, мўғул қўшини, қолаверса Россия империясининг истилочи аскарлари, уларнинг барча-барчасининг ўтган йўллари, амалга оширган сонсиз хунрезликлари...

Темур дарвозаси. Буюк ипак йўлининг Шарқ ва Ғарбни тушатирувчи ягона эшик. Бу йўлдан ўтувчи кети узулмас қарвон. Унга ортилган Шарқнинг нодир моллари шитоб билан Ғарбга, Ғарбнинг қимматбаҳо буюмлари Шарққа интилади. Қарвонда мислсиз бойликлар билан бирга турли туман ахборотлар, янги-янги билимлар оқади...

Одамлар. Тақдир тақозоси билан кишилар шу заминда замонлар довоида яшаб келдилар. Тинчлик даврида жамият гуллаб-яшнади, бўҳронлар, урушлар вақтида инсонларнинг ғиғони оламни тутди. Яна чанглар босилди, яна ҳаёт кўтарилиди. Бу воқеъликларнинг барчаси инсонлар онгида, тафаккурида ўзининг аксини топди. Улар дostonлар, эртақлар, кўшиқлар, фольклорларда қолиб, кадриятга айланди. Халқнинг маънавий дунёси, миллий зехнияти улғайди. Бу тарих эса тажриба ва доноликни, халқимизнинг, миллатимизнинг тенгсиз кадриятлар тизимини дунёга келтирди...

Кейинги даврлар. Чоризм истилоси, совет мустабид тузуми, сўнгсиз қирғин ва катагонлар. Дарҳақиқат, Ўзбекистонда совет тузумини ўрнатиш, айниқса қишлоқларда аҳолини совет сиёсатининг измига солиш ўта оғир ва шафқатсиз курашлар остида кечди. Аввалига ер сув ислоҳоти, кейинроқ колхозлаштириш кампанияси совет мафкурачилари томонидан бу қанчалик халқ манфаатларига мослаб талқин этилмасин, амалда кўпчилик оддий аҳолининг бошига чексиз жабр-зулм бўлиб тушди...

1937 йил. Қиш. Қурбонбой сўфи одамларнинг тилидан ҳар куни ҳар хил даҳшатли гапларни эшитади. Ҳа, советлар Ўзбекистоннинг барча дарғаларини аллақачон қамокқа олиб улгурдилар. Қама-қамалар ҳамон давом этаётганидан унинг юраги безовта. Қурбонбой отанинг кўчага ҳам чиққиси келмай қолди. Фақат масжидга чиқади, уйга қайтади. Бироқ, иниси Кўшмон акасининг элдан ажралиб қолишига чидай олмади. Жигарчилик, у бугун эрталабдан келиб, акасидан колхоз тўйига бирга боришини сўради. Қурбонбой ота йўқ дея олмади. У одамларнинг хурсандчилигини кўриб бир дам яйради. Бироқ, улар орасида ўзининг аввал учратган айрим “ганиш”ларининг айрича “фаллик” кўрсатишаётганини кўрди-ю, аста укасига ҳеч нарса демай изига қайтди.

Улар ўзи мендан нимани истайдилар. Яна нима хато қилдим? Шу ўйлар билан кунни ҳам кеч килибди. Шомга таҳоратга чиқиб,

нимагадир кўчага боққиси келди. Узоқдан отда келаётган бир кишини кўрди. Қизиксинди, қараб турди. У яқинлашган сайин Қурбонбой сўфининг юраги тез ура бошлади. Йўқ, бу кўркув эмас, у тушунди-ки вақти бўлибди.

Бу кимса бир пайтлар “... чекист” деб ном қозонган эди. Унинг шум қадами етган ердан, албатта халқнинг мен деган номдор одамларининг уйдан дод-фиғон чиқиб қоларди. У кечалари қишлоқ оралаб кимлар билан қаерда учрашади, нималарни сўрайди, буни ҳеч ким билмайди. Билишнисям истамайди. Ҳеч ким унга бир сўз демайди. Деёлмайди... Қурбонбой сўфининг ҳаёлидан шу сўзлар ўтди-ю, яна узоқ хаёл суриб тунни ўтказди.

Эртаси кизи Гулсумни чақириб, “қизим сен сингилларингга бош бўл”, деди-да сўзини шошиб давом эттирди. “Сен қизим ҳозир Шерчабой акамниқига югур, акамлар Эшматбой, Қўшматбойларни тинчлантурсин, айниқса, укам Қўшмондан бохабар бўлсин. Улар босик бўлсинлар, бизниқига яқин ўртада келишмай турипсин. Мени олиб кетишсалар керак”, деди. Отасини тушунган Гулсум индамади, чунки, бу биринчи марта эмас эди. У селдек қуйилаётган кўз ёшларини отасига сездирмай, итоаткорлик билан йўлга тушди. Ҳа, Қурбонбой сўфи адашмаган эди. Орадан кўп ўтмади-ки дарвоза кўпол бир тусда тарақлай бошлади...

Қурбонбой сўфи Тўрабеков 1873 йил Жиззахнинг Зомин тумани, Қизилсой қишлоғида туғилган. У катта оиланинг фарзанди, диний таълим кўрган ва бир вақтлар қишлоқнинг давлатманд вакилларида эди. Бироқ, сўфи совет сиёсатига тушунмади, тушунишни ҳам истамади. 1930 йил советларнинг коллективлаштириш сиёсати даврида бой кулоқ хўжалиги сифатида, бор мулкидан ажралиб, 2 йилга қамоққа ҳукм этилди. 1932 йил қамоқдан келиши билан 4 йиллик солиқни тўлашдан бош тортди деб, яна қамоққа олдилар.

Қурбонбой отанинг катта кизи
Руқия турмуш ўртоғи ва
фарзандлари билан.

Бу гал эса бутунлай бошқа усул...

1938 йил 28 январь куни ЎзССР ИИХК Зомин бўлими томонидан Курбонбой сўфи Тўрабеков аксилинкилобий фаолиятда айбланиб қамоққа олишга қарор қилинди. 1938 йил 30 январь куни тўлдирилган шахсий анкетасида Курбонбой сўфи Тўрабеков деҳқон, паспортсиз, қамоққа олинган вақтида ҳеч қаерда ишламаган, хотини Нозиной 45 ёш, қизлари Гулсум, Руқия, Гулсум ва Оботойлар 12 ёшдан 5 ойликкача деб ёзиб қўйилди.

1938 йил 30 январь куни илк сўроқ вақтида Курбонбой сўфи ўзига қўйилган барча бўҳтонларни инкор қилди. Кейинги сўроқларда ҳам иродаси иймони каби мустаҳкам сўфи бобони айбига иқроф эта олмадилар. Қоғоздаги “кўрсатма”ларини рад этишга ҳам, шундай деб қишлоғининг бообрў инсонига тухмат қилишга ҳам юраги дов бермай қалтираб турган болаларни кўриб Курбонбой сўфи чидаб тура олмади: буларда айб йўқ! Мен намоз ўқийман, нима бўпти. Уларни масжидга чиққин деб айтдим, ахир сўфиман, одамларни динга тарғиб қилиш менинг вазифам. Крупская колхозни тўйида “тўй хурсандчилик, халқнинг хурсандчилиги худога ҳам ёқади”, деганим рост. Лекин, советларнинг қишлоқдаги сиёсатига қарши тарғибот олиб борган эмасман, “мусулмонобод” деган сўзни ҳам ишлатмадим, дейди. Шу йўл билан у қишлоқ болаларини таҳқирлардан сақлаб қолди.

Шундан сўнг Курбонбой сўфини яна олти ой зах турмада сақладилар. 1938 йил 16 августда уни ҳеч бири ўз исботини топмаган қуруқ бўҳтонлар асосида ЎзССР ЖКнинг 66-модда 1-қисми билан айбдор деб, Самарқандга йўлладилар. 1938 йил 12 сентябрь куни Самарқанд вилоят суди Курбонбой сўфи Тўрабековнинг ишини кўрди. Суд залига ҳеч ким чақирилмади, айбланувчига сўз ҳам берилмади. Энди уни ЎзССР ЖКнинг 66-2, 58-моддалари билан айбдор деб, 8 йилга МТЛга ҳукм қилдилар...

Фақат мамлакатимизнинг истиқлоли арафасида 1990 йил 26 июл куни Курбонбой сўфи Тўрабеков ЎзССР Олий суди томонидан оқланди. Ҳа, орадан қанча сувлар оқиб ўтди. Бугун Зоминда Курбонбой сўфи томонидан бунёд этилган масжид халққа қайтарилган. Шўролар ўзининг қаттол сиёсати билан нимани режалаштирган эди, уларнинг қай бирига эришди-ю, қай бирига эриша олмади. Бу ҳақида гапириш осон эмас. Бироқ, яратган ўзига ибодатли, миллатига, халқига садоқатли бандаларини ҳеч қачон ташлаб қўймаслиги Курбонбой

ота қисматида яна бир бор ўз исботини топиб тургани очик ойдин ҳақиқатдир.

Шукуровлар қаерда?

1937 йил 25 октябрь куни Бухоро вилояти Кармана НКВД туман бўлими томонидан гўёки туман ҳудудида мавжуд бўлган аксилинкилобий гуруҳ “фош этилди”. Бу гуруҳнинг икки аъзоси собиқ Бухоро амири қоровулбегисининг ўғли, Патча Искандар кишлоғи имоми Абдуҳофиз Сафаров (1895) ҳамда Арабхона кишлоғидан Мавлон Шукуров (1861)лар 1932 йилда кулоққа тортилиб, бор мулки ҳамда сиёсий ҳуқуқларидан маҳрум этилган эдилар. Улар Каттақўрғондаги махсус кулоқлар лагерида икки йиллик уқубатлардан сўнг уйига қайтган

эдилар. Бирок, улар ўтган давр мобайнида советларнинг ҳеч бир ваъдаси амалга ошмагани, бу давлат ҳамон оддий халқ учун кийноқлар, талон-торожлар ўлкаси бўлиб қолаётганидан ҳайратланадилар. Табиийки, изидан қўйилган хуфялар уларнинг барча хатги-ҳаракатларини, гап-сўзларини ошириб-тошириб махсус идораларга етказиб турардилар. Бу гал уларнинг сафига Жагир кишлоғидан Жалил Латипов (1873) ва Бук кишлоғидан Ҳамро Расулев (1872)лар ҳам қўшилади. Уларга қўйилган асосий айблов уларнинг ижтимоий келиб чиқишининг бойлардан эканлиги бўлди. Шунингдек, Абдуҳофиз Сафаров масжидда совет ҳукуматига қарши тарғибот олиб борган, советларнинг “Ҳужум” паранжи ташлаш сиёсатига қарши бўлган. Жалил Латипов эса совет ҳукуматининг оммавий қатағон сиёсатига қарши гапирган эмиш. Бошқа аъзоларнинг ҳам аксилинкилобий “жиноятлари” санаб ўтилади. Бирок, уларнинг қачон ва қай шаклда жиноят содир этганлари ёхуд айнан кимларга гапиргани қарорда аниқ ёзилмади. Шу баҳона билан ҳар доим халқнинг энг олди фарзандлари бўлган бу инсонлар “синфий душман” сифатида тор-мор келтиришга киришилди.

Уларнинг барчасини бир кунда қамокка олиб кетишади. Абдуҳофиз Сафаровнинг ўғли Абдуазиз, қизи Зухра ва Маърифатхонлар, Жалил Латиповнинг қизи Саодатхон, Мавлон Шукуровнинг ўғли Турсунжон, Ҳамро Расулевнинг қизлари Бахмал ва Турсунойлар кишлоқда қон

йиғлаб қолиб кетдилар. Бу фарзандларнинг чеккан азоб-укубатларини тасаввур этиш ҳам қийин. Қўрқув салтанати ўзининг кулминациясига кўтарилган 30-йилларда бирор кишининг ўз яқинларини сўраб совет турмасига боришга ҳам юраги дов бермас эди.

1937 йил 16 ноябрь куни тергов ишлари тугатилди ва “жиноий гуруҳ”нинг ҳаммаси бирдай ЎзССР ЖКнинг 66-модда I қисми билан 10 йил меҳнат тузатиш лагерига ҳукм этилди. Афсуски, улар жазони қаерда ўтади. Ким қайтди, ким қайтмади бизга ҳамон ҳеч бири маълум эмас.

1940 йил 22 октябрь куни Мавлон Шукуровнинг укаси, 1871 йил туғилган Тойир Шукуров ҳам қамоққа олинади. Хўш, қарийиб 70 ёшга кирган бу инсон совет мамлакатини нимаси билан кўрқитиб юборди. Нега унинг хотини “Янги қувват” колхозни ишчиси Роҳат Шукурова ва ўғли Ражаб отасига қўйилган айбларга рози эмаслар. Нега улар қарғаб, зор қакшаб йиғлашмоқда. Чунки, улар билади. Улар совет давлатининг разолатини билади.

Ҳа, советлар давлатининг ягона душмани бу ҳақиқат эди. Тойир Шукуровнинг ҳам бор айби шу ҳақиқатни сўраганида эди. У акасининг тақдири билан кизиқиб қўйди. Совет суди эса 1941 йил 12-14 май кунлари уни аксилсовет ташвиқотчи деб, 8 йиллик қамоқ жазосига ҳукм этди. Фақатгина орадан ярим аср ўтиб, 1990 йил 27 февраль куни ЎзССР Прокуратурасининг қарори асосида мазкур катагон қурбонларининг айбсизлиги тан олинди ва улар оқландилар. Дарҳақиқат, жаҳоннинг энг қудратли давлати инсонийлик бобида ўта даражада тубан кетди. Тоталитар тузум шароитида шахс таҳқирланди. Унинг адолат, ҳақиқат учун кураш туйғуси яқсон этилди. Аммо, бу жиноятлари билан советлар давлати орзусидаги коммунизм сари бир қадам ҳам илгариларай олмаганидек, бетийиқ катагонлар ўзбек халқини асл ўзлигидан бир қаричга ҳам узоклаштира олмади. Ёмонликни ўзининг душманига ҳам раво кўрмайдиган беозор ўзбек халқининг бошига тушган бу ҳақсизликлар то абад мамлакатимиз тарихида энг қора, энг қонли саҳифалар бўлиб, барча авлодларни огоҳликка, сергакликка ва бирдамликка чақириб турувчи маёқ бўлиб қолса ажаб эмас.

Сарман Балбеков ким эди

Сарман Балбеков 1875 йил Бухоро амирлигининг чекка худуди Нурато беклигида туғилган эди. Бу ўртаҳол ўзбек деҳқони ҳам ўлкада шўро тузуми ўрнатилиши билан ўзига маълум бўлмаган сабабларга кўра “синфий душман”га айланди қолди. Унга совет давлати томонидан, ҳатто паспорт ҳам берилмади. С.Балбеков 1934 йил кулоққа тортилиб, 10 га лалми, 1 га суғорма еридан ажралди. Совет давлати шу билан ҳам уни тинч қўймади. Ўзида қолган кичик ерида меҳнат билан банд бўлган вақтида С.Балбековни “давлат мажбуриятини бажармади” деган баҳона билан қамоққа олишадилар. Совет суди эса уни 3 йилга озодликдан маҳрум этади. Каттақўрғон турмасида 10 ой давом этган азоб-укубатлардан сўнг у зўрға ўз айбсизлигини исботлаб қишлоғига қайтиб келади. Бироқ, бу вақтда унинг оила аъзолари таъқиб ва таҳқирлар домига тушиб қолган, хотини Хажар Абдулпаттаева, ўғиллари Ўринбой (1904), Омон (1915) ва қизлари Хурсанд, Мухтасарлар аллақачон “душман”нинг оиласи сифатида жамоатдан четлаштириб қўйилган эди.

Бир пайтлар қишлоқда ўзига яраша обрў эътиборга эга бўлган, бир умр ҳалол меҳнати билан кун кечирган ва ҳеч қачон жиноятнинг кўчасига ҳам кирмаган инсон учун бу ниҳоятда адолатсиз муносабат эди. Одамлар ҳам унга худди жиноятчига қарагандек қарар, имкон қадар ундан, унинг оиласидан ўзларини олиб қочар эдилар. Йўқ, аслида одамлар ундан кўрқишмайди. Фақат бойнинг “думи” сифатида совет давлатининг душманига айланиб қолишдан кўрқишарди холос.

1937 йил 19 октябрда Митан тумани НКВД бўлими Самарқанд вилояти, Митан тумани, Бозоржой қишлоқ совети, Қорақисмоқ қишлоғида яшаётган С.Балбековни яна қамоққа олишга қарор чиқаради. Унинг айблов қарорига кўра, гўёки С.Балбеков “аксилинкилобий тарғибот олиб борган”. Жумладан, “одамларни давлатнинг нон режасини бажармасликка чақирган. Агар бор ғаллани давлатга топширсанглр очарчилик бошланади” деган, шунингдек, Ф.Хўжаев, А.Икромов, А.Каримовларнинг советлар томонидан қамоққа олинишига қарши чиққан эмиш. Ваҳоланки, бор мулки ва жамиятдаги мавқеидан аллақачон ажралган, қолаверса, совет турмаси азобларини кўрган одамнинг юқоридаги гапларни айтиши ёхуд Ф.Хўжаев, А.Икромов, А.Каримовларнинг қамоққа олиниши тўғрисида бирор бир сўз

дейишининг ўзи мумкин эмас эди. Бироқ, совет жазо органлари жамиятдаги маълум норозиликларни бостириш учун албатта, кимларнидир жазолаш керак деб биларди.

С.Балбеков қамоққа олинган вақтида “Янги талаб” колхози аъзоси бўлган. У 1937 йил 19 октябрь куни ўтказилган дастлабки сўроқда ўзига қўйилган барча айбловларни инкор этади. Бироқ, шўро тергов машинасига тушган киши ҳар қанча айбсиз бўлмасин озод бўлиб кетиши мумкин эмас эди. Агар айби бўлмаса, у ўйлаб топилади ва бунда синалган усуллар ишга солинади. Яъни, НКВД ходимларининг ўзлари дастлабки айблов асосида бўҳтонларни тўқишиб, оддий одамларни чақириб куч билан уни имзолатишади. Тамом, вассалом. Мажбуран келтирилган оддий одамлар эса, кўрқув остида берилган қоғозларни имзолаб, бу “совук” жойдан тезроқ узоқлашиш пайида бўладилар. Улар ўқиб ҳам кўрмайдилар, чунки рус тилини билишмайди. Бордию берилган қоғозларда нима ёзилганини талаб қилишса, совет давлатининг душманига айланади қолади.

1937 йил 24 ноябрь куни сўроқда С.Балбеков яна айбларини бўйнига олмади. Аксинча, гувоҳлик берганлар билан юзлаштиришларини талаб қилади. Бунинг эса иложи йўқ. У ҳолда терговчининг сири фош бўлиб қолади. Боиси, кишлокдошлари ҳеч қачон С.Балбековга қарши ёлғон кўрсатма беришмайдилар. Шундан сўнг терговчи одамларнинг сохта гувоҳлиги асосида С.Балбековни Каттақўрғон турмасига юборади.

Айблов баённомаси Самарқанд НКВД бошлиғи томонидан тасдиқланди. Унда С.Балбеков “ҳавфли сиёсий жиноятчи”га айлантирилган эди. Айбловда ёзилишича, С.Балбеков 1937 йил сентябрь ойидан аксилсовет ташвиқот олиб бориб, колхозчиларни давлатнинг нон йиғиш талабини бажаришдан бош тортишга чақирган. Акс ҳолда оммавий очарчилик бўлишини айтган; Ф.Хўжаев, А.Икромов, А.Каримов, Цехерларни мақтаган ва октябрь ойида ўтказилган Олий советга сайловларда сайлов қондаларининг қоғозда қолиб кетганини ҳамда совет ҳукумати аслида халқни алдаётганини, уни амир замонидан ҳам оғир аҳволга солганини, ҳукуматни алмаштириш лозимлигини айтган. Бироқ, у ҳукуматни айнан қай шаклда алмаштириш ҳақида гапирмаган.

1937 йил 28 ноябрь куни Самарқанд округ НКВД қошидаги машғум “учлик” суди юқоридаги бўҳтондан иборат айблов баённома-

си асосида уни 10 йил муддатга меҳнат тузатиш лагерига ҳукм этади. С.Балбековнинг жазони қаерда ўтагани, 60 ёшдан ошган инсоннинг қайси совуқ юртларда не азоблар билан вафот этгани бизга маълум эмас.

1989 йил 16 январдаги СССР Олий Совети Президиумининг “30-40 ва 50 йиллар бошида амалга оширилган сталинча қатағонлар ва уларнинг жабрдийдаларини аниқлаш ва адолатни тиклашнинг қўшимча чора тадбирлари тўғрисида” қарори асосида С.Балбеков ҳам қатағон қурбони сифатида рўйхатга олинди. 1990 йил 14 февралда ЎзССР Прокуратураси томонидан иш қайта кўриб чиқилиб, Сарман Балбековга нисбатан чиқарилган “учлик” суди қарори бекор қилинди ва иш ҳаракатдан тўхтатилди. Аммо, унинг оиласи аъзоларига бу ҳақида хабар бериб қўйиш яна ҳеч кимнинг хаёлига келмади...

ХОТИРАЛАР

УРГУТ ИКРОМОВНИНГ ОТАСИ АКМАЛ ИКРОМОВ ТЎҒРИСИДАГИ ХОТИРАЛАРИ

1937-1938 йиллардаги “Катта қиргин” гурзиси биринчи навбатда республикалардаги раҳбар лавозимларда хизмат қилаётган партия ва давлат арбобларининг бошларига тушган. Хусусан, Ўзбекистонда республика Халқ Комиссарлар Совети раиси Файзулла Хўжаев, партия Марказий Комитети биринчи котиби Акмал Икромов ва улар раҳбарлигида ишлаётган барча юқори мартабали, улар билан изма-из вилоят, шаҳар ва туман миқёсидаги раҳбар кадрлар қатагон гирдобига ташланиб, улар манглайига “халқ душмани” деган мудҳиш тамга босилди.

Сталин вафотидан кейин шахсга сизгиниш оқибатлари фош этилгач, 30-50-йиллардаги сиёсий қатагон даврида “аксилин-қилобчилик”, “жосуслик” ва “миллатчилик”да айбланиб отиб ташланган партия ва давлат арбоблари ўстидан чиқарилган ҳукм бекор қилинди ва улар тўла оқланди. Шулар қатори Ўзбекистоннинг ўша йиллардаги раҳбарлари - Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев ва улар раҳбарлиги остида хизмат қилган кишилар ҳам тўла оқландилар. Республика жамоатчилиги бу хушхабарни катта кўтаринки руҳ билан кутиб олди. Уларнинг ижтимоий фаолиятлари тегишли институтлар томонидан ўрганлиб, энг муҳим асарлари уч жыллик наишлар сифатиди чоп этилди, хотиралари абадийлаштирилди.

Лекин сўнги йилларда улар фаолиятини ўрганиш ишлари сустлашиб, номлари ҳам матбуотда кўринмай қолди.

“Қатагон қурбонлари хотираси” музейининг илмий режаси асосида мавжуд илмий адабиёт (шу жумладан, матбуот материаллари)ни ва МХХ архивидаги ҳужжатларни ўрганиш шундан далолат берадики, бу раҳбарлар Марказ томонидан Ўзбекистон олдига қўйилган вазифани бажарганлар, бинобарин, шўро тузумига хизмат қилганларига қарамай (уларнинг бундан ўзга иложлари йўқ эди), халқ ва республика манфаати йўлида, ўзбек фани ва маданияти, саноати ва қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа соҳаларни ривожлантириши йўлида халол хизмат қилишган.

Афсуски, тарихчи ва сиёсатчи олимлар, шунингдек, журналистлар шўро давида ноҳақ жабрланган раҳбарлар фаолиятини ўрганиш масаласига лоқайдлик билан қараб келмоқдалар. Ҳолбуки, бу муҳим масалани чуқур ўрганмай туриб, Ўзбекистоннинг шўролар давридаги тарихини яратилиш қийин.

Яқинда камина эски газета ва журналларни варақлар эканман, Ургут Икромовнинг бундан ярим асар аввал “Гулистон” журнали (1967 йил 8-сон)да босилган “Унутилмас кунлар” сарлавахали хотирасига кўзим тушиб қолди. Ургут Икромов бу хотирасида Акмал Икромовнинг меҳрибон ва айни пайтда қаттиққўл ота сифатидаги образига айрим чизгиларни қўйишинигина мақсад қилиб қўйган. Унда, аксар хотираларда бўлганидек, отасини ҳаддан зиёд улуғлаш тамойили мутлақо йўқ. У ҳаттоки отаси “халқ душмани” бўлганликда айбланиб, отиб ташланганидан кейин ўз бошига тушган савдоларни умуман тилга олмаган.

Маълумки, Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаев қамоққа олинганларидан сўнг, айниқса, Москвада улар устидан шармандали суд жараёни бўлаётган кунларда барча йирик корхоналар, ўқув юртлари ва давлат идораларида митинглар ўтказилиб, бу “тухмат ва разолат қурбонлари” шаънига лаънат тошлари отилган. Шаҳар кўчаларидаги бинолар, мактаблар, маданият муассалари, завод ва фабрикаларнинг деворлари “Ватан хоинлари”ни ўта ҳақоратловчи, илон ва чаёнларга қиёс қилган карикатуралар, уларга ўлим тиловчи плакатлар билан тўлиб кетган.

Республика раҳбарларининг Ургут Икромов сингари фарзандларининг болилик ва ёшлиги шундай даҳшатли шароитда, даврда кечган. 16 ёшига тўлганларидан кейин эса уларнинг ўзлари ҳам қатавон қилинган.

Афсуски, Ургут Икромов тўғрисида “Гулистон” журналида бирор маълумот берилмаган. Лекин укаси Комил Икромовнинг “Отанинг иши” китобидан маълум бўлишича, у Акмал Икромовнинг биринчи хотини Ханифа аядан 1918 йилда туғилган. Акмал Икромов билан отаси ўртасида диний-маърифий масалаларда зиддият келиб чиқиши натижасида Ханифа ая оиласини тарк этиб, Пискентга, отаси – Мулла Иброҳимнинг уйига кўчиб кетган. Шундан кейин Ургут ака Содиқа деган бефарзанд аммаси қўлида тарбияланган. Акмал Икромов Е.Л.Зелькинага уйланганидан сўнг уни ўз паноҳига

олган. Лекин тез-тез сафарда бўлганлиги, ўгли эса меҳр-эътибор ва тиббий ёрдамга муҳтож бўлганлиги сабабли уни маълум муддат Москвага, шифокор қайнотасининг уйига юборган.

Яна шу манбадан маълум бўлишича, Акмал Икромов 1937 йилда ўелига Ўзбекистондан чиқиб кетиши лозимлигини айтган. Ургут ака Куйбишев (ҳозирги Самара) шахри яқинидаги Кинель деган шаҳарчага бориб, қишлоқ хўжалик институтига ўқишга кирган. Аммо кўп ўтмай, ҳибсга олиниб, 10 йилга кесилган ва шу ўн йил ичида у кўрмаган азоб-уқубатлар, ҳақорат ва хўрликлар қолмаган. Озодликка эришганидан сўнг ҳам узоқ вақт сарсон-саргардонликда яшаб, дурадгорлик орқасида аранг рўзгор тебратган. “Қамоқхона, - деб ёзади Комил Икромов, - худди хасталикдек, кимнидир қабрга олиб боради, кимнингдир бутун ҳаётини заҳарлаб ташлайди, учинчи гуруҳга мансуб кишиларда эса дўстлар даврасида гоҳо-гоҳо эслаб туриш учун хотиралар қолдиради. Акам гарчанд оқланганидан кейин институтни тугатиб, номзодлик диссертациясини ёқлаб, беш фарзандли ота бўлган эса-да, адои тамом бўлган эди”.

Комил Икромовнинг бу сўзларини ўқир экансиз, бир замонлар Ўзбекистонга раҳбарлик қилган арбоблардан бирининг фарзанди ҳаёт йўлида қандай азоб-уқубатлар ва машаққатларга дучор бўлганлиги кўз олдингизда гавдалангандек бўлади.

Ургут Икромовнинг қуйида эълон қилинаётган хотираси “Тулистон” журналига шошилинчи равишда ёки нўноқроқ журналист томонидан тайёрланган кўринади. Шу сабабли камина хотиранависнинг фикр ва сўзларига шикаст келтирмаган ҳолда уни енгил таҳрирдан чиқаришга эҳтиёж сездим. Бунинг учун китобхонлардан узр сўрайман.

Ургут ИКРОМОВ

УНУТИЛМАС КУНЛАР

Отам 1917 йилда инқилоб йўлига кирганидан бошлаб бувам ва бувиларим уни сизгирмай кўядилар. Бу, оилада рўй бериб турадиган паст-баланд гаплардан эмас, балки икки қарама-қарши ғоянинг кураши эди. Шу сабабли отам оиладан чиқиб кетишга мажбур бўладилар. Мен ёшлигимдан отам кўлида қолган эканман. Мени жуда мулоғим, меҳрибон Содиқа аммам боққан эканлар. (Ҳозир Тошкентда истиқомат қиладилар.)

Унча яхши эслай олмайман, ҳар қалай, икки-уч ёшимда бўлса керак, отам мени тиззаларига олиб, эркалаб, қошиқда овқат ичирган эдилар. Мен “эркалар эди”, деганимда, ўзбекларга хос ҳадеб кучоқлаб, чўпиллатиб ўпишни эмас, талтайтиришдан йироқ бўлган эркалашни кўзда тутаялман. Отам эркалашларининг юрагимга маҳкам ўрнашиб қолганининг сабаби ҳам, балки, шундадир.

Ўша илк хотираларимни отамнинг таржимаи ҳолларига солиштириб кўрсам, бу воқеа уларнинг Фарғонадан эндигина қайтиб келган пайтларида бўлган экан. Фарғона вилоят партия комитети котиблигидан Туркистон Компартияси Марказий Комитети ташкилий бўлимининг мудирлигига ишга келган эканлар ўшанда. Кўп ўтмай, 1921-1922 йилларда отам Туркистон Компартияси Марказий Комитетининг масъул котиби бўлиб ишлай бошладилар. Буни кейинчалик билдим, у маҳалда мен жуда ҳам ёш, онасиз ўсаётган эдим, шу сабабли отамнинг ишдан қайтишларини сабрсизлик билан кутардим.

Отамни ҳамон эслашимни, кўмсашимни таъкидлайверишга ҳожат бормикин?.. Мен ҳозир элликка яқинлашиб қолдим. Отамдан ёш вақтимда жудо бўлганимга анча бўлган. Шунинг учун отам ҳақидаги хотираларим узук-юлуқ бўлиши табиий. Шунга қарамай, замондошларим мен ва укамдан бошқа киши айтиб беролмайдиган воқеаларни айтиб беришимизни кутади.

Биз қандай кун кечирдик? Отам бизларни қандай тарбия қилганлар? Шу ҳақида гапириб беришга ҳаракат қиламан.

1922 йили отамни Москвага ўқишга юборишганида мени ҳам бирга олиб кетиб, интернатга жойлаштирганлар. У пайтдаги интернатлар ҳозиргиларга ўхшамас, чор-ночор эди. Отам ўқишдан қайтганларидан сўнг Евгения Львовна Зелькинага уйландилар. У жуда билимдон аёл эди. Аввалига Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети аппаратида ишлади, ер-сув ислоҳоти лойиҳасини тузган кишилардан бири эди. Ўзи ҳам шу соҳа бўйича иқтисодчи-мутахассис эди. Ер-сув ишларининг билимдони сифатида Ўзбекистоннинг у бошидан-бу бошига кезиб чиққан кишилардан бири эди.

Отам ҳам аксар вақт хизмат юзасидан шаҳарма-шаҳар юрардилар. Уйдан бир чиқиб кетсалар, ўн беш кун – бир ойсиз қайтмасдилар. Чунки у маҳалларда автомобиль йўқ, шунинг учун кўпинча шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ отда юриларди.

Отамнинг кўп вақтлари далада, ишда ўтганлиги сабабли, ўгай онамнинг хоҳиши билан мени Москвага, Л.З.Зелькинанинг отасининг уйига юборишди.

Москвада ном қозонган машҳур врачнинг тўрт хонали шинамгина хонадонини яхши эслайман. Дастлаб менга тамомила янги, ғаройиб бўлиб кўринган бу уйда бахмал қопланган оғир мебеллар, ҳар хил чинни идишлар териб қўйилган жовон, қопқоғига турли-туман медаллар чизилган қоп-қора пианино, дераза раҳига териб қўйилган ранго-ранг гуллар ақлимни шошириб юборди. Бу оилада мен шу чокқача тушимга ҳам кирмаган меҳрибонликни кўрдим. Москвани биринчи марта томоша қилганларим, мактабда рус болалари билан дўст тутинганларим юрагимда бир умрга ёзилиб қолган.

У пайтларда поездлар секин юарди. Тошкентдан Москвагача етти кун, баъзида эса ўн икки кунда етиб борарди. Шу сабабли отам тез-тез келиб туrolмас эдилар. Келиб қолгудай бўлсалар, албатта, ҳаммамизга совға-салом олиб келардилар. “Совға-салом нима?” деб ўйларсиз, албатта, мева-чевада. Бироқ, гилос ҳам, олча ҳам, ўрик ҳам, қулуфнай ҳам олис йўлда бузилиб қоларди. Шунинг учун отам совғаларни улашишдан аввал ошхонада ўтириб олиб, эринмасдан уринганларини ташлар, сарасини ажратиб олар эдилар.

Отам рус тилида яхши сўзлардилар. Бобом билан турли мавзуларда узоқ гаплашиб ўтиришарди. Эски шаҳарда ўсиб катта бўлган отам Европада таҳсил кўрган доктор Зелькин билан шу қадар теппа-тенг суҳбатлаша олганларини эслаб, рост гап, ҳали ҳам ҳайратга тушаман. Комилжон укам ҳозир отам ҳақида ҳужжатлар асосида каттагина китоб тайёрлапти. Хусусан, отамнинг йигирманчи йилларгача рус тилини билиб, ҳақиқий раҳбар бўлиб улғайганларинигина эмас, балки ўзбек миллий маданиятини, форс ва араб тилларини мукаммал билганларини, минглаб байтларни ёддан ўқиганларини, шунингдек, физика, математикадан дурустгина хабардар бўлганларини тасдиқловчи кишиларни топиб, суҳбатлашапти. Отамнинг “эски” ва “янги” одамлар билан ҳар қандай шароитда ҳам теппа-тенг баҳслаша олганларининг боиси ҳам, балки, билим ва маданиятларининг кенглигидадир.

Отам бобом билан суҳбатлашганларида улуғ француз инқилобининг сабоқлари борми, Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш ишлари борми, яна бошқа турли-туман масалалар бўйича тортишиб

қолишарди. Бобом отамнинг Шарқ донишмандлари – Навоий, Умар Хайём, Ҳофиз, Саъдий, Бедил, Фузулий, ҳақидаги ҳикояларини, айниқса, берилиб тингларди. Отам ўша улуғларнинг шеърларидан мисоллар келтириб суҳбатлашишни хуш кўрардилар.

Отам ўзбек миллий урф-одатларини кадрлар, Ўзбекистонга келган меҳмонларга қадимги ёдгорликларни фахрланиб кўрсатар, ўзбеклар яшайдиган маҳаллалардаги, ариқлардаги озодалиқни, хондонларидаги покизалиқни фахрланиб кўрсатар эдилар. Мен кичиклигимда шаҳар кўчаларининг сув сепиб, супириб-сидирилганини, ариқлардаги сувнинг тиниқлигини кўриб, ўзимча “буларни кимлар тозаларкин?” деб ўйлардим. Кейин билсам, халқимиз бу тозалikka азалдан одатланган экан. (Шу яхши одатимизнинг кейинги йилларда йўқолиб бораётганини кўриб афсусланаман.)

Биз Уезд кўчасидаги чоғроқ эски уйда оддийгина яшардик... Уй инқилобга қадар бирор амалдорники бўлган кўринади. Унда, отамнинг хос хоналаридан ташқари, яна тўртга хона бўлиб, шу хоналарда саккиз жон бемалол яшардик. Узоқ-яқиндан келган меҳмонлар ҳам уйимиздаги уларга ажратилган хонада кунлаб, ҳафталаб, ҳатто ойлаб яшашарди. Уйимиз арзон-гаров мебель, темир каравотлар билан жиҳозланган, ошхонада эса устига клеёнка ёпилган стол турар эди.

Кечкурунлари отам билан ойимиз ҳеч ҳам уйда бўлишмасди. У маҳалларда давлат идораларида ярим тунгача иш давом этарди. Шунинг учун ошхонадаги эски хўжайиндан қолган бежирим қандил ёруғида, катта стол атрофида отамнинг укалари Юсуф ака (студент), амакиваччам Амин ака, мен ва укам Комил – ҳаммамиз бирга овқатланардик. Кейин биз, катталар, дарс тайёрлардик. Комил бўлса, расм чизарди. Баъзан Юсуф амаким қўлига дутор олиб, шундай эшилиб чалардики, кўнглимизни сув қилиб юборарди.

Бир воқеа дамма-дам ёдимга тушади. Якшанба кунларнинг бирида, тушликка яқин мактабдош ўртоғим келиб қолди. Шу пайт овқат сузилаётган эди. Мен ўртоғимга: “Бир пас кутиб тур, овқатимни еб олай”, дедим-да, уйга кириб кетдим. Отам шоша-пиша овқат еяётганимни кўриб: “Мунча шошмасанг?” деб қолдилар. Мен ўртоғим кутаётганини айтдим.

- Қани у? – сўрадилар отам.

- Ҳовлида ўтирибди, - деб жавоб бердим.

Отам ўртоғимни овқатга таклиф этмаганим учун менга шундай дакки бердиларки, кулоғим лавлаги бўлиб кетди.

Ўттизинчи йилларнинг бошларида мамлакатда иқтисодий аҳвол янада оғирлашди. Ўзбекистонда ҳам озиқ-овқат етишмай қолди. Ўшанда биз ҳам тўйиб овқат ея олмадик. Аммо нима бўлди-ю, кутилмаганда “жиз-биз” маъмур бўлиб кетди. Икки кунгача отам ҳайрон бўлиб, уй бекамиз пиширган таомни мақтаб юрдилар. Бир куни отам овқат маҳалида хизматчидан сўраб қолдилар:

- Буларни қаёқдан олаясиз?

- Даладан, ёрдамчи хўжаликдан келтириб беришяпти, - деди Лиза опа. – Ахир қачонгача тўйиб-тўймай яшайверамиз, ўртоқ Икромов?

- Иккинчи марта бундай қилманг, - қаттиқ койидилар отам. - Ўша ёрдамчи хўжалик мудирига айтиб қўйинг, бунақа иши учун партиядан ҳайдашади.

Ўша очарчилик йилларида отам ҳатто биз, фарзандларининг ҳам бошқалардан ажралиб яшашимизга йўл қўймадилар. Ҳар йили мени оддий пионер лагерига жўнатишарди. Отам бизни болалар санаторийлари ёки бошқа жойларга юборишлари мумкин эди. Лекин ҳар доим: “Бошқа болалар қандай яшаётган бўлса, сизлар ҳам шундай яшашингиз керак. Тантлик бўлиб, талтайиб ўсманглар”, - дердилар.

Ўша йилларда Тошкентда велосипед пайдо бўлиб қолди. Ҳозирги ёшларнинг тушунишлари, эҳтимол, қийиндир. Лекин у маҳалда велосипедли болаларга, ҳозир шахсий “Волга”си борларга қарагандай, ҳавасланиб қараларди. Ўша велосипед деган жонвор ҳам топилмас матох эди. Аммо, ҳар қалай, бор эди. Ҳатто менинг баъзи бир ўртоқларим ҳам велосипед ҳайдаб юришарди. Мен бўлсам, бу тўғрида оғиз ҳам очолмасдим. Отам: “Тошкентда велосипед анқонинг уруғи ҳали!” – дер эдилар. Ростдан ҳам, велосипед олиш учун магазинлардаги навбатга олти ой олдин ёзилиб қўйиларди. Билмадим, агар москвалик Надя холам бўлмаганида, мен велосипеднинг дийдорини кўрган бўлармидим ё йўқми, худо билади. Холам ўзи ишлаётган институтда навбатга ёзилиб, аста-секин пулини тўлаб-тўлаб, ахийри менга велосипед сотиб олиб юборган эди.

Отам ҳамма вақт мактабда олган баҳоларимизга қараб, бизнинг ўйин-кулги қилишимизга руҳсат берардилар. Агар мундайроқ баҳо олиб қолсак, ўйин-кулгига умид ҳам қила олмадик. Отам умр бўйи тиришиб ишлар, доимо ўқиб-ўрганар, илмий ва бадиий

асарларнинг “чанг”ини ютишдан баҳра олар эдилар. Отам ўзларидан бирор марта ибрат олишимиз лозимлигини айтмасалар-да, уларнинг меҳнаткашликларига ҳам ҳайрон қолар, ҳам ибрат олишга уринардик. Отам ўзлари тўғрисида, болалик йиллари тўғрисида ҳеч ҳам гапирмасдилар, аммо гоҳо-гоҳо ўз тенгилари билан суҳбатлашаётганларида ёшликларида тортган жабр-ситамларни гап орасида эслаб ўтаётганларини эшитиб қолардик. Отам фақат бир масалада бизни қисмасдилар, нима десак, “хўп”, дердилар. Бу – спорт эди, у маҳалларда “спорт” эмас, “физкультура” дейиларди. Ҳовлимизда турник, брусъе, тўп ўйнайдиган майдонча бўларди. Отамнинг ўзлари ҳам спортни, айниқса, турникда машқ қилишни яхши кўрардилар.

Отам бизнинг ўқишимга ҳар доим кўз-қулоқ бўлиб турардилар. Нимани, қандай китобни ўқиётганимизни, албатта, суриштирардилар. Бизни ўзлари билан бирга театр спектаклларига олиб борардилар. Отамнинг қизил муқовали гувоҳномалари бўларди. Шу гувоҳнома билан ҳар қанақа кино ва театрга, цирк ёки стадионга кириш мумкин эди. Бирок, биз, кичикларга бу гувоҳномани ҳеч ҳам бермасдилар. Гувоҳнома уй бекасида турарди, фақат угина фойдаланиши мумкин эди.

Кийим-кечакни ҳам яхшисини кийдирмасдилар. Ўзларига ўхшаб содда кийинишимизни талаб қилардилар. Эсимда, укамга узун, “фабричний” шим олиб беришди. Бирам суйиндики, қўяверасиз. Аммо ўша куниёқ турникка осилиб, тиззасини йиртиб олди. Тиззаси ямоқ шимни торлик қилиб қолгунча кийиб юрди.

Ҳаммамиз ёшлиқдан меҳнатга ўргатишдик. Кўп ўқиш-ёзишдан ташқари, қўл меҳнати билан ҳам машғул бўлардик. Ҳовлимизда ўсган экин агрофини, кўчат тағларини чопардик, ўтин ёрардик... Ишқилиб уй ишларининг ҳаммасини ўзимиз эллардик. Пахта ҳосили бўлмай қолган йили (совуқ эрта тушган эди), Тошкентдаги ҳамма хонадонлар сингари, бизникида ҳам кўсак чувилган. Ҳаммамиз кўсак уюми агрофига ўтириб олиб, кўсак чувардик, пахтасини қуритиб давлатга тошширардик. Ҳар йили ипак қурти олиб, ҳовлимиздаги улкан тут дарахти барги билан боқардик. Бу ишларни қилиш биз – болаларнинг вазифамиз эди.

Отам билан Чимёнга борган пайтларимизни асло унутма олмайман. Одатда биз қора уйда туриб, ўша ерда тунардик, кундузлари отам

билан тоғларга чиқардик. Отам ош пиширишга жуда ишқивоз эдилар. Бироқ бунга бўш вақтлари, афсуски, камдан-кам бўларди.

Кўп кузатганман: отам кексалар билан жуда берилиб суҳбатлашар, уларнинг гап-сўзларини жон қулоғи билан тинглар, ҳеч қачон ўзларини улардан устун қўймас, билимларини, мартабаларини пеш қилмас эдилар. Отамни таниган, билган кишиларнинг айтишларича, отам ўткир нотик, энг қийин, мураккаб масалаларни ҳам содда тил билан тушунтириш, одамларни ишонтириш қобилиятига эга бўлган эканлар. Буни ҳамма билади. Отам кексаларнинг узундан-узоқ, пайдардай гапларини сабр билан тинглаб, улар айтмоқчи бўлган мақсадлари – дарду ҳасратларини тез илғаб олар эканлар. Отамнинг кексаларга ҳурматлари, оддий кишиларга меҳр-муҳаббатлари беқиёс эди. Улар ўзларини ҳамиша эл фарзанди, хизматкори деб ҳис қилардилар. Қанча кўп ишламасинлар, қанча кўп юрмасинлар, булар уларга камдай, жуда оздай туюларди. Отам бугун ҳаётлари, билимлари, қобилиятларини партияга, халққа тўла-тўқис бағишлаган садоқатли коммунист эдилар. Биз буни отамнинг ҳатти-ҳаракатларида, муомалаларида, юриш-туришларида ҳис доимо этардик. Шунинг учун бошимизга оғир кунлар тушганида ҳам отамнинг “хоинликлари” ҳақидаги гап-сўзларга асло ишонган эмасман.

Отамнинг қамоққа олинишларидан сал олдинроқ менга айтган гаплари бугун айтилгандай ёдимда: “Менинг ҳақимда нима дейишса ҳам, - деган эдилар отам ўшанда, - эсингда бўлсинки, мен партияга, халққа ҳамма вақт содиқ бўлганман. Ҳамма вақт ўз халқимга, партиямга хизмат қилдим, фақат яхшилик қилишга интилиб яшадим”.

Отам хусусида жуда кўп унутилмас хотираларни ҳикоя қилишим мумкин. Мен отамнинг оиладаги ҳаётларини, бизни тарбиялашда чеккан заҳматларини қисмангина айтдим, холос. Модомики, мен ҳам, укам ҳам йўлимизда дуч келган беқиёс машаққатларга бардош бера олган эканмиз, буни отамизнинг бизни ёшлигимиздан меҳнатга кўниктирганларидан, талтайтирмай тарбиялаганларидан, қийинчиликларни енгиб ўтишга ўргатганларидан деб биламан. Бунинг учун отамдан чексиз миннатдорман.

Адолат ва ҳақиқат қарор топганидан кейин укам билан мен яна ҳаётга қайтдик. Бой берилган йилларни қоплаш учун ишлаб туриб ўқидик. Укам Комил Икромов СССР Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси, бир неча китоблар муаллифи бўлди. Мен, Ургут Икромов агрономлик

касбини танладим. Бу касбни отамнинг маслаҳати билан танлаганман, чунки отам пахтакор халқнинг оғир меҳнатини енгиллатишни орзу қилиб яшаганлар. Отам Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи котиби бўлиб ишлаганларида пахта далаларига биринчи марта трактор, сеялка, культиватор чиққанини ўша маҳалда яшалаганлар яхши эслашади. Ҳагто ҳали такомиллашиб улгурмаган бўлса ҳам, дастлабки терим машинаси ўша пайтда тайёрланган эди. Мана энди пахта далаларида минглаб пахта териш машиналари ишлаб турибди. Мен деҳқонларнинг оғир меҳнатлари секин-аста енгиллашиб бораётганини кўриб, беҳад қувонаман. Отам ва отамнинг сафдошлари бошлаган бу ишда менинг ҳам кичкинагина улушим йўқ эмас. Буёғини сўрасангиз, мен яқинда ғўза баргини сунъий равишда тўктириш муаммосини ечиш ишлари билан шуғулланиб, номзодлик диссертациясини ҳимоя қилдим.

Гапнинг қисқаси, ҳаётимдан мамнунман. Халқимга, ватанимга отамдек садоқат билан хизмат қилишни фарзандлик бурчим деб ҳисоблайман.

*Кириш сўз муаллифи ва нашрга тайёрловчи
академик, филология фанлари доктори
Наим КАРИМОВ*

МУНДАРИЖА

ИЛМИЙ АХБОРОТ ВА МАҚОЛАЛАР

Азимжон шарипов ким эди	3
Шоира Зулфиянинг акаси ёки Нормат Исроиловнинг фожиали тақдири	6
Рустам Исломов қисмати.....	19
Миллатпаноҳ Мулла Солиҳбек охунд.....	29
Ақбар Исломов йирик давлат арбоби.....	67
Файзулла Хўжаев Тошкентда.....	75
Исроил Ортиқов	84
XX асрнинг 30-йилларида ўзбек ҳарбий кадрлар элитасининг қатағон этилиш тарихи	90

ҲУЖЖАТЛАР ВА МАТЕРИАЛЛАР

Боту замон ва замондошлари тўғрисида.....	96
О Фитрате	97
О Чулпане	107
Қинғир ишнинг қийиғи	120
Чақимчилар ҳақида.....	121
Ҳақиқат баёни.....	123
Мамин хусусинда.....	125

МАКТУБЛАРГА ИНГАН ҲАСРАТЛАР

Ўзбек халқининг садоқатли фарзанди	126
Ака-ука Муҳаммедовларнинг аянчли қисмати	133
Акмал Икромов қариндошлари қатағони тарихидан	140
Ризаев Ҳаниф Султонович	143
Турсунхўжаев Муборақхўжа.....	147
Эшонбобо Исломов	153

Қисматдош дўстлар фожиаси.....	156
“Ўтган кунлар”ни ўқигани учун 25 йил.....	166
Яхё Эгамбердиев	174
Икки дўстнинг аччиқ қисмати	178
Мустафо Юсупов қисмати	180
Қурбонбой сўфи Тўрабеков	183
Шукуровлар қаерда?.....	187
Сарман Балбеков ким эди.....	189

ХОТИРАЛАР

Ургут Икромовнинг отаси Акмал Икромов	
тўғрисидаги хотиралари	192
Унутилмас кунлар	194

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
“ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ” ЖАМОАТ ФОНДИ

**ТАРИХНИНГ НОМАЪЛУМ
САҲИФАЛАРИ**

*Илмий ахборот ва мақолалар
Ҳужжат ва материаллар
Хотиралар*

Еттинчи китоб

Тошкент ислом университети
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2018

*Ношир: С.Саиджалолов
Муҳаррир: С.Очилов
Мусаҳҳиҳ: Т.Норматов
Дизайнер ва саҳифаловчи: Л.Абдуллаев*

Нашриётнинг гувоҳнома рақами
АИ № 224. 2012 й. 16 ноябрь.
Босмахонага 15.01.2017 йилда берилди.
Бичими 60×84 1/16 Шартли б.т. 11,7. Нашр т. 12,2.
Адади 170 нусха. Буюртма № 04.
Баҳоси шартнома асосида

Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.